

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

На правах рукопису

ПАСІСНИЧЕНКО АНТОН ВІКТОРОВИЧ

УДК 316.32:061.1ЄС

**ЄВРОПЕЙСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ДИСКУРСИВНИЙ ФЕНОМЕН:
ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ**

22.00.01 – теорія та історія соціології

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук

Науковий керівник

Сокурянська Людмила Георгіївна

доктор соціологічних наук, професор

Харків – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ.....	10
1.1. Поняття «ідентичність»: еволюція змісту від філософії до соціальних наук.....	10
1.2. Сучасний дискурсивно-конструктивістський підхід до аналізу ідентичності: концептуальні напрацювання та категоріальний апарат.....	23
1.3. Глобалізаційні зрушення та ідентичність: теоретичні рефлексії.....	35
Висновки до розділу 1.....	60
 РОЗДІЛ 2. ПРОЕКТИ ДИСКУРСИВНОГО КОНСТРУЮВАННЯ НОВОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	63
2.1. У пошуках європейської ідентичності: від Європи як ідеї до інституціонального проекту Європи як ЄС.....	65
2.2. Конструювання європейської ідентичності у протиставленні неєвропейському «іншому».....	92
2.3. Проекти нової Європи в академічному дискурсі.....	115
Висновки до розділу 2.....	146
 РОЗДІЛ 3. ЄВРОПЕЙСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ В ЕМПІРИЧНОМУ ВИМІРІ.....	149
3.1. Використання дискурсивно-конструктивістського підходу в емпіричних дослідженнях європейської ідентичності.....	150
3.2. Формування європейської ідентичності українського студентства: соціокультурні підстави та чинники.....	154
Висновки до розділу 3.....	180
 ВИСНОВКИ.....	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	188

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. За умов формування та розвитку Європейського Союзу (ЄС) як новітньої наднаціональної політичної спільноти пошук європейської ідентичності став викликом як для нових громадян Європи та її еліти, так і для соціальних теоретиків. При цьому в академічному, медійному, політичному, повсякденному та інших дискурсах визначення європейської ідентичності є досить неоднозначними та нерідко полярними. Вони коливаються від її тлумачення як вирішального практичного та теоретичного інструменту подолання кризи ЄС до заперечення практичної значущості, а в теоретичному плані – до перетворення європейської ідентичності на зомбі-концепт подібно до теорії нації-держави.

Значної актуальності тематика європейської ідентичності набуває в контексті проголошення Україною курсу на євроінтеграцію, адже успішний рух до об'єднаної Європи багато в чому залежить від ідентифікації українців із європейським соціокультурним простором, їхнього відчуття своєї належності до європейської спільноти. Проте, як свідчать численні соціологічні дослідження, значна частина громадян нашої країни не відчуває себе європейцями. Саме це зумовлює проблемну ситуацію, що викликала необхідність здійснення цього дисертаційного дослідження. Отже, повернення України до Європи гальмує не тільки її невідповідність як кандидата на вступ до політичної та економічної співдружності європейських країн вимогам та стандартам ЄС, тобто суто зовнішній фактор, але й неготовність українців сприйняти європейські цінності як власні та визнати себе європейцями.

Теоретичні студії європейської ідентичності представлені в роботах таких соціологів, як З. Бауман, У. Бек, Ю. Габермас, Дж. Деланті, Ж. Дерріда, К. Кумар. Надзвичайно важливим є внесок тих науковців, які демонструють різну ступінь критичного ставлення до концепту європейської ідентичності (Ж. Бодрійяр, Р. Брубейкер, Ф. Купер, Б. Страс, А. Турен, Ф. Фукуяма). Серед новітніх

досліджень з цієї проблеми заслуговують на увагу роботи М. Антоніча, П. Блоккера, П. Бьорджеса, Е. Гранде, К. Кантнер, І. Нойманна, В. Орчард, Ф. Піхлера, Р. Ресслер, Е. Сміта, М. Халлера, С. Холла.

Серед вітчизняних соціологів до аналізу проблематики ідентичності звертаються такі соціологи, як Є. Головаха, О. Злобіна, Н. Коваліско, С. Макеев, А. Ручка, Л. Сокурянська, Ю. Сорока, Н. Черниш, М. Шульга та інші. З урахуванням зазначених соціально-політичних чинників та теоретичних напрацювань актуалізується необхідність у концептуальному проясненні питань, пов'язаних із сучасними процесами конструювання європейської ідентичності та їхньою соціологічною інтерпретацією.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з базовими напрямками досліджень, що здійснювалися за участі автора кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: «Вища освіта як фактор соціокультурних змін: порівняльне дослідження посткомуністичних суспільств» (2005-2007 рр.) (номер державної реєстрації 0105U000709), «Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства» (2008-2009 рр.) (номер державної реєстрації 0108U001642), «Духовний світ українського студентства: національні джерела та глобальні орієнтири» (2010-2011 рр.) (номер державної реєстрації 0110U001436), «Ціннісні орієнтації та життєві плани пострадянського студентства» (2012-2013 рр.); «Студентство пограниччя Центральної та Східної Європи: цінності, ідентичності, життєві плани» (2014-2015 рр.).

Мета й задачі дослідження. *Мета* роботи полягає у соціологічній концептуалізації особливостей конструювання європейської ідентичності як дискурсивного феномену.

Досягнення цієї мети передбачало розв'язання таких *задач*:

- визначити найбільш плідні теоретико-методологічні підходи до соціологічного аналізу європейської ідентичності;

- визначити сутність європейської ідентичності як дискурсивного феномену та головні проблеми її концептуалізації;
- з'ясувати зв'язок між національними та наднаціональними ідентичностями в умовах сучасного глобалізованого та космополітичного суспільства;
- проаналізувати особливості розвитку ідеї Європи та їхнє відображення у дискурсі європейської ідентичності;
- дослідити політичні та соціокультурні передумови виникнення та розвитку сучасного дискурсу європейської ідентичності;
- розкрити роль механізму «іншування», зокрема найбільш значущих образів неєвропейського «іншого», у конструюванні європейської ідентичності;
- виявити та дослідити ключові проекти конструювання європейської ідентичності в академічному дискурсі;
- дослідити особливості конструювання європейської ідентичності української студентської молоді.

Об'єктом дослідження є дискурсивні проекти європейської ідентичності.

Предмет дослідження – особливості конструювання європейської ідентичності в дискурсі.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети в роботі використано загальнонаукові методи: абстрагування, узагальнення, аналіз, синтез, пояснення, систематизація, критичний та міждисциплінарний підходи. Теоретико-методологічною базою роботи є теорії соціального конструкціонізму та критичний дискурс-аналіз Р. Водак і Т. ван Дейка; положення про мінливість та гібридність сучасних ідентичностей як властивість глобалізованого космополітичного суспільства (теорія «текучого модерну» або «рідинної сучасності» З. Баумана та «соціологія космополітизації» У. Бека); концепція «іншування» Ю. Сороки.

Емпіричну базу дисертації складають результати авторського дослідження «Об'єднана Європа і європейська ідентичність у повсякденному дискурсі студентської молоді» (2009 р.), в рамках якого було проведено фокусовані групові інтерв'ю зі студентами гуманітарних спеціальностей вишів Харкова, Києва та

Львова, а також із молодими європейцями, які брали участь у літній сесії міжнародного проекту Британської Ради «Intercultural Navigators» у місті Супетар (Хорватія). Окрім того, емпіричну базу дисертації склали результати держбюджетних та ініціативних міжнародних досліджень, здійснених кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: «Вища освіта як фактор соціоструктурних змін: порівняльний аналіз посткомуністичних суспільств» (2005-2007 рр.; за репрезентативною вибіркою було опитано 3057 студентів ВНЗ України та 750 студентів ВНЗ Білорусі, за нерепрезентативною – 577 студентів ВНЗ Росії; опитування за цим дослідженням було здійснено в 2006 році); «Проблеми формування громадянської ідентичності молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства» (2008-2009 рр.; за репрезентативною вибіркою в межах цього дослідження було опитано 3058 студентів українських вишів; за нерепрезентативною – 628 російських та 300 білоруських студентів; опитування в межах цього дослідження проводилося на початку 2009 року); «Студентство пограниччя: ідентичності, цінності, життєві плани» (2014-2015 рр.; опитано за репрезентативною вибіркою 797 студентів серед них: 508 студентів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 178 студентів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк), 111 студентів Луцького національного технічного університету та 417 студентів Зеленогурського університету (Польща); у межах цього дослідження опитування було проведено в 2015 році). Науковий керівник зазначених проектів – проф. Сокурянська Л. Г.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні важливого теоретико-методологічного завдання – концептуалізації особливостей конструювання європейської ідентичності як дискурсивного феномену, а саме:

вперше:

- доведено, що дискурсивно-конструктивістський підхід є найбільш плідним для аналізу європейської ідентичності, оскільки дозволяє виявити особливості її конструювання як дискурсивно сформованого, контекст-залежного та множинного соціокультурного феномену, який неможливо зафіксувати як

есенціальне явище, бо при наявності різних творців європейської ідентичності (політиків, вчених, ЗМІ, громадян ЄС) немає її конкретного носія (європейського демосу, етносу), а також об'єктивних критеріїв, за якими її можна було б виміряти або говорити про існування чи відсутність;

- виявлено, як у дискурсивному конструюванні європейської ідентичності «працює» механізм «іншування», зокрема розкрито, як формуються відповідні образи Європи та її ідентичність у взаємодії з традиційними «іншими»: з Туреччиною як культурним та релігійним «іншим», що протиставляється християнській Європі; з Росією як політичним «іншим», що знаходиться між Заходом і Сходом та протиставляється демократичній Європі (образ «варвара біля воріт»); зі Східною Європою як маргінальним «недоєвропейським іншим» (узбіччя Європи), який протиставляється «корінній Європі»; із США як «іншим Заходом», що символізує глобалізацію та протиставляється секулярній та миролюбній Європі;

- визначено актуальні дискурсивні проекти та особливості конструювання/деконструкції сучасної європейської ідентичності в рамках цих проектів; зокрема проаналізовано проект Європи в термінах культури, в якому європейська ідентичність базується на культурній спадщині і універсальних європейських цінностях; проект публічної сфери Європи як простору відкритої комунікації, в якому європейська ідентичність формується зусиллями активних публічних проявів громадян Європи; проект європейського конституційного патріотизму, що акцентує необхідність загальноєвропейської конституції, заснованої на принципах федералізму, демократії та прав людини; проект космополітичної Європи, що руйнує протиставлення між Європою та національними державами («або одне, або інше») та пропонує нове політичне бачення Європи як наднаціонального утворення, ідентичність якої базується на глобальних орієнтирах та космополітичній логіці «як одне, так і інше»;

- стверджується, що наявність європейської ідентичності не послаблює національну чи локальну ідентичність, оскільки за сучасних умов конструювання європейської ідентичності відбувається паралельно з реконструюванням

національних ідентичностей; це актуалізує розрізнення не між національною та європейською, а між ексклюзивною (єдиною, фіксованою) та інклюзивною (множинною, гнучкою) ідентичностями;

удосконалено:

- концепт європейської ідентичності як множинної, інклюзивної, наднаціональної соціальної ідентичності, яка конструюється на інших засадах, ніж національні ідентичності; доведено, що вона є, насамперед, продуктом розвитку інституцій ЄС як нової Європи (EUrope), що знаходиться в діалектичних, а не дихотомічних стосунках з образом старої Європи (Europe), який фокусується на європейській культурній спадщині;
- наукові уявлення щодо концептуального переходу від есенціалістської теорії ідентичності як даності, тотожності, унікальності, усталеності до ідентичності в категоріях нетотожності, контекстуальної залежності, множинності та мінливості доповнено положенням про певне відтворення установок есенціалізму в процесі дискурсивного конструювання європейської ідентичності, зокрема в наслідуванні ексклюзивної логіки конструювання ідентичності в опозиції до «іншого»;

отримали подальший розвиток:

- критичне переосмислення концепту європейської ідентичності з позицій дискурсивно-конструктивістського підходу, що дозволило подолати проблему її реіфікації та перебільшення її значення як передумови євроінтеграції та вирішальної ланки у легітимації ЄС; доведено, що конструювання європейської ідентичності відбувається одночасно з процесами розвитку ЄС і є однією з важливих складових цих процесів;
- характеристика особливостей факторної зумовленості європейської ідентичності українського студентства, зокрема серед актуальних чинників європейської ідентифікації сучасної студентської молоді визначено політичний, академічний, медійний та повсякденний дискурси Європи, до яких вона долучається. При цьому зумовленість європейської ідентичності студентів політичним дискурсом виявлено з огляду на їхні політико-ідеологічні преференції; академічним дискурсом – з огляду на політики ідентичності, які

держава транслює, в тому числі через систему вищої освіти; медійним дискурсом – з огляду на джерела інформації, якими користуються студенти; повсякденним дискурсом – з огляду на регіон їхнього проживання.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці концептуальних засад соціологічного аналізу європейської ідентичності, що може бути використано для подальших наукових студій феноменів ідентичності, а також у діяльності громадських та політичних організацій, засобів масової інформації тощо. Одержані автором результати можуть бути застосовані при викладанні таких курсів: «Історія соціології», «Сучасні соціологічні теорії», «Глобальні проблеми сучасності», «Політики ідентичності», «Соціологія політики», «Соціологія молоді», «Соціологія освіти» та ін., а також при підготовці навчальних посібників та підручників із цих курсів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою роботою. Наукові результати та висновки, що містяться в дисертації, отримані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні висновки, пропозиції і рекомендації, що сформульовані в роботі, були представлені на 10 міжнародних наукових конференціях: I Конгрес Соціологічної асоціації України (Харків, 2009 р.); «The Next Europe» (Відень, березень та липень 2010 р.); «European Visions and Divisions: Social Inequalities and Social Participation» (Київ, Кічкіне, Берегове, 2010-2011 pp.); «Athens Dialogues» (Афіни, 2010 р.); «Проблеми розвитку соціологічної теорії і пострадянські трансформації» (Київ, 2011 р.); «Соціологія у (пост)сучасності» (Харків, 2012 р.); «Якубинська наукова сесія» (Харків, 2012 р., 2015 р.). Дисертація обговорювалася на теоретичних семінарах кафедри соціології та соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Публікації. Основні положення дисертації викладені у 13 наукових публікаціях, із яких 1 розділ колективної монографії, 5 статей, що опубліковані у фахових виданнях України з соціологічних наук, 2 статті у закордонних періодичних виданнях та 3 тези доповідей.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

1.1. Поняття «ідентичність»: еволюція змісту від філософії до соціальних наук

Категорія «ідентичність» є багатозначною. Вона використовується для позначення не тільки того, що пов'язане з визначенням людської самості, а й по відношенню до часу, простору, подій тощо. Різноманітність підходів та дисциплін, що використовують цю категорію, зумовлена складністю відповідних їй феноменів. Фокус нашого дослідження зосереджено на розгляді теорій соціальної ідентичності, в рамках яких ідентичність розглядається не як функція мозку чи генетична схильність (див.: [181, 151]), а як феномен, детермінований соціальною реальністю.

Термін «ідентичність» має давню історію використання в західній метафізиці [46, с. 37]. Він походить від латинського *idem* і пізньолатинського *identitas*, що означає тотожність. Словникові визначення ідентичності в англійському, українському та російському варіанті також говорять про тотожність та використовуються, зокрема, для позначення особистості [30, с. 165; 50, с. 630; 51]. В етимологічному сенсі ідентичність означає існування певного об'єкту чи фіксованої самобутної сутності, якою може володіти індивід або група. Тож поняття ідентичність говорить про відношення певної речі до самої себе та зв'язок із поняттям *тотожність*. Проте ідентичність не еквівалентна тотожності. Вона також визначається через категорію *схожості*, що використовується у контексті розрізнення.

На початковому етапі розвитку концепту в рамках філософії саме тотожність визнавалася точкою опори будь-якої ідентичності. Значення ж диференціації чи розрізнення у визначенні ідентичності було нівельовано, ідентичність розумілась

як така, що не потребує або виключає розрізнення [36, с. 44]. Перші філософські згадки про ідентичність фіксуються ще у часи античної Греції [259]. У цей період саме категорія тотожності (ідентичності) стає ключовою для пояснення центральних філософських питань. У працях Платона та Арістотеля ідентичність розглядається як тотожність Космосу та людської душі [46, с. 38]. Як зазначає В. Хесле, «для традиційної метафізики було аксіомою, що все ідентичне самому собі» [66, с. 112]. В. С. Малахов теж твердить, що у традиції метафізики від Арістотеля до наших днів ідентичність є характеристикою буття, більш фундаментальною, ніж відмінність. Тому західна філософія оцінюється ним як традиція філософії ідентичності [36, с. 44].

Класична філософія визначає персональну ідентичність як ідентичність розуму самому собі у всіх актах свідомості індивіду та пропонує індивідові при самовизначенні ідентифікувати себе з власним розумом, що розуміється як здатність до певного виду нормального мислення [44, с. 11]. Картезіанське *cogito* слугувало багато у чому відправною точкою для критичних роздумів філософів класичного періоду. І. Кант додає до декартівської формули такий елемент, як час, що допомагає вирішити проблему з визначенням невизначеного «я існую» (буття).

У філософії Г. Гегеля есенціальна сутність ідентичності простежується у прагненні показати тотожність процесу пізнання з предметом пізнання. Ідентичність (тотожність) Г. Гегель розглядає як буття, а буття як ідеальність [46, с. 40]. Зазначимо, що класична європейська філософія (від Платона до Р. Декарта, а потім Г. Гегеля) розглядала суб'єкт як єдиний самототожний субстрат. Ця тотожність ідентичності особистості ґрунтувалася на тотожності суб'єктивного та об'єктивного (Ф. Шеллінг), мислення та буття (Дж. Локк). Тому категорії тотожності, єдності, постійності та неподільності були для класичної філософії найвищою цінністю, що призводило до есенціалістського теоретизування поняття ідентичності.

Новий етап у теоретичному баченні ідентичності пов'язаний з поширенням ідей психоаналізу, який приблизно на півстоліття встановив домінування психологічного підходу до самоідентифікації людини. Якщо до цього часу в

рамках філософії головним питанням було визначення справжньої ідентичності, яку приховують зовнішні маски, то в рамках психоаналізу ідентичність виявляється прихованою не тільки від інших, але й від себе, а «наше Я стає ілюзією відносно самого себе» [36, с. 45]. Крім того у психоаналізі ідентичність розглядається не в плані відношення особистості самої до себе, а передбачає взаємовідносини між двома суб'єктами.

Зауважимо, що З. Фройд рідко оперував поняттям «ідентичність», і його психоаналітична концептуалізація відбувається пізніше в роботах його послідовників К. Юнга та Е. Еріксона. Разом з тим З. Фройд вважав, що ідентичність реалізує суттєву есенціальну та інтеграційну функції у психіці індивіду і є стрижнем, навколо якого інтегрується особистість [26]. Важливим аспектом психоаналітичної теорії З. Фрейда є визнання можливості співіснування різних ідентичностей в одному суб'єкті [33, с. 433]. Проте ідентифікація у З. Фрейда залишається переважно несвідомим процесом.

Пізніше К. Юнг розширює розуміння підсвідомості не як біологічної чи природної, а як культурної, що виявляється у символах та образах. Більш складним є й юнгівське розуміння ідентичності як результату усвідомлення свого Я, яке не можна плутати ані з індивідуацією, ані з самістю. Самість, індивідуація і свідомість виступають у К. Юнга як пов'язані, проте не однопорядкові за значенням категорії. Індивідуація, за К. Юнгом, означає процес самотворення та самовтілення, у результаті якого суб'єкт набуває самість. При цьому свідомість є не тільки умовою існування самості, але й однією з умов буття [74, с. 204].

Наступний етап в інтерпретації поняття ідентичності пов'язаний з переходом до так званої *некласичної* філософії, що розпочався у XIX столітті і був викликаний потребою осмислення *кризи західної цивілізації*. Вона полягала у неузгодженості між раціонально сконструйованими зразками світоустрою, представленими класичною філософією, і часто ірраціональною соціальною дійсністю. Різні схеми діяльності і способи типізації індивідом самого себе в рамках ролей індустріального суспільства суперечать одна одній, породжуючи ситуацію, яку Е. Еріксон визначив як кризу ідентичності [59, с. 45].

Не випадково Ю. Габермас наголошує, що «проблемою соціальної філософії ідентичності стала тільки в рамках некласичної філософії, яка відмовилася від розгляду даного концепту в якості певної «вродженої універсалії» та звернулася до вивчення її соціальних основ» [64, с. 44]. Саме представники цієї філософії вперше порушили питання про самоідентифікацію індивіда, тобто про те, як індивід на свідомому і несвідомому рівні визначає, хто він є.

Якісно відмінний етап у теоретичному осмисленні ідентичності починається з першої третини ХХ століття, коли це поняття входить у коло проблематики соціальних наук (див.: [199, с. 132; 165]). Відтоді в академічних колах починає розвиватися два напрями концептуалізації ідентичності. У межах першого розглядаються вияви *персональної ідентичності*, яка простежується в індивідуальних проектах бачення себе. Цей напрямок набув значного розвитку у психології. Поняття «персональна ідентичність» у широкому значенні використовується для позначення індивідуального самовизначення людини, «певних типових рис та значень, що сприймаються як відносно стабільні в різних ситуаціях і з плином часу та відрізняють себе (самість) від інших осіб» [199, с. 133].

У рамках другого напрямку акцент робиться на дослідженні *соціальної ідентичності*, тобто на вивченні схожих рис членів певних соціальних груп. Даний напрямок, завдяки своїй орієнтації на колективну основу ідентифікації, почав активно розвиватися в соціології. Концепт соціальної ідентичності розкриває відношення між утворенням самості та соціальним і культурним впливом на неї, фіксованим через членство індивідів у різних соціальних групах та соціальні зв'язки відповідно до певних рольових зобов'язань. Соціальна ідентичність як така є також частиною персональної ідентичності.

Майже водночас у соціальній теорії виникає ряд дотичних понять. Серед них поняття *колективної* та *культурної* ідентичності, запропоновані для позначення великомасштабних соціальних ідентичностей (гендерна, вікова, етнічна, класова). Значну увагу викликало поняття *національної* ідентичності — особливої форми колективної ідентичності, яка описує певну самооцінку, що

ґрунтується на припущеннях щодо існування таких спільних рис, як походження, історія, мова, культура, та суб'єктивних відчуттях причетності та/або громадянстві [199, с. 4]. Через введення поняття культурної, колективної та національної ідентичності у соціальних науках концепт ідентичності переходить від виключно мікрорівня вжитку до мезо- та макрорівнів. Це означає, що такі поняття, як українці, Російська імперія, західна цивілізація, Європа, використовуються як референти соціальної ідентифікації. При цьому на початковому етапі обидва вказані напрямки у соціальних науках, як і в класичній філософії, демонстрували розуміння ідентичності, пов'язане з пошуками тотожності в її основі. Тобто воно залишалося есенціалістським за своєю суттю.

Прикладом такого підходу є аналіз поняття ідентичності у Е. Еріксона. Як зазначає В. Малахов, завдяки працям цього американського психоаналітика концепт ідентичності було інтеріоризовано соціологією з суто філософського вжитку та розвинуто до статусу міждисциплінарної категорії [36, с. 46]. У своїх роботах Е. Еріксон розглядав ідентичність як процес «організації життєвого досвіду в індивідуальне Я» [73, с. 8]. Проте ключовим у розумінні ідентичності для нього залишається аспект відчуття особистісної тотожності та історичної безперервності: ідентичність є «свідомим почуттям несвідомого прагнення до безперервності особистого характеру, ... що забезпечує внутрішню солідарність з ідеалами групи» [73, с. 218]. Саме для констатації соціальної природи ідентичності він вводить поняття «соціальна ідентичність».

Е. Еріксон розвиває також концепцію персональної ідентичності, користуючись поняттям «Его-ідентичність» для позначення стану внутрішньої рівноваги та переживання себе як цілісності [40]. Вказуючи на проблематичність поняття «ідентичність», він уперше вводить поняття «криза ідентичності», яке використовує для зображення конфлікту між соціальним становленням особистості і консервативним Его. Однією з причин цієї кризи є крихкість індивідуальності, тому Е. Еріксон говорить про плутану ідентичність — невдачу особистості у встановленні єдності з собою [73, с. 153-217].

Проблема кризи ідентичності привернула увагу представників різних

теоретичних напрямків, і саме цей аспект концепції Е. Еріксона щодо мінливості й неавтономності ідентичності був сприйнятий та розвинутий у західних філософських і соціологічних школах (див.: [66]). Аналізуючи актуальність ідей Е. Еріксона, І. Валерстайн відзначає парадоксальність у сучасному ставленні до його концепції ідентичності. Адже психологи називають її засоціологізованою, а соціальні теоретики критикують за надмірне фокусування на структурах Его. У той час, як концепт Его-ідентичності став периферійним для теорії психоаналізу, сучасний соціологічний аналіз категорій інтерсуб'єктивності та самості тісно пов'язаний з трансакційним підходом Е. Еріксона. Він витікає з його бачення індивідуального та соціального як взаємодоповнюючих елементів у констатуванні ідентичності особистості [292, с. 239].

На противагу персональній ідентичності психологічних теорій, у соціологічних теоріях концепт ідентичності розглядається як результат складних відносин індивідуального і соціального та описується в термінах соціальної або колективної ідентичності. У середині XX століття різниця між соціологічним та психологічним баченням ідентичності переростає в ситуацію змагання між дисциплінами [68, с. 108]. Відмінності у баченні цих наук полягають в їхньому сприйнятті ідентичності як основаної на внутрішніх або зовнішніх нормах, індивідуальних або колективних значеннях, агентності або структурності та взаємоперетину всього переліченого. Говорячи про особливості саме соціологічного розуміння концепту ідентичності, слід відзначити два стрижневих компоненти цього розуміння. Перший - визнання індивідуальної та колективної ідентичності як рівнозначно важливих та реальних для процесу ідентифікації. Другий - підкреслення значущості зовнішніх факторів у формуванні ідентичностей.

На відміну від психологічного підходу, що користується категорією «ідентичність» для позначення індивідуальних проектів ідентифікації, соціологічні студії ідентичності роблять наголос на соціальних аспектах ідентифікації індивідів. Н. Еліас в опозицію до психологічного редукціонізму змальовує індивідів як частинки суспільної цілісності [72]. Головну увагу він

приділяє соціальним, а не особистісним відмінностям між індивідами і тому, як різні позиції у суспільному житті впливають на мотивації людей. Якщо згідно з психологією формування ідентичності базується на відносинах із іншими людьми, то згідно з рольовою теорією ідентичність формується в залежності від характеристик соціальної структури. Відповідно, концепт *рольової ідентичності* акцентує певну позицію або статус у рамках соціальної системи. За П. Бруком, рольові ідентичності активуються у специфічних ситуаціях, коли індивіди зобов'язані виконувати відповідні функції [274, с. 6]. Значення, що закріплюються за цими ролями, детерміновані культурою та соціалізацією.

Таке позиційне бачення ідентичності стверджує залежність персональної ідентифікації від соціальної локації, коли ідентичність розглядається як атрибут соціального статусу. За Т. Парсонсом, її слід розуміти як механізм соціалізації та спосіб прийняття соціальних ролей при вході до групи. Р. Мертон оперує поняттям «нормативної референтної групи», що слугує для опису існування ідентичності на різних структурних рівнях суспільства та конформної поведінки індивідів [38]. У нього ідентичність постає продуктом соціального простору, що конструюється завдяки включеності індивіда в колективні практики.

Отже, ми знову стикаємося з есенціалістським баченням ідентичності, але цього разу представленим у концепті соціальної локації, що фокусується на об'єктивних аспектах ідентичності та зміщує на другий план увагу до суб'єктивних аспектів ідентифікації. Суб'єктивний аспект полягає в тому, як ми визначаємо самих себе, тоді як об'єктивний аспект стосується того, як нас сприймають інші. Таке розрізнення, за всієї умовності, допомагає продемонструвати ситуації неспівпадіння між суб'єктивними та об'єктивними аспектами ідентичності. Зауважимо, що в ході подальшого розвитку концепту ідентичності теза про об'єктивну природу соціальної локації в межах есенціалістського розуміння цього концепту була критично переосмислена.

Іншим об'єктом переосмислення сьогодні стають відносини між індивідами та соціальними групами, які дискутувалися в рамках дебатів «агенти vs структури», що розгорнулися в соціології кінця ХХ століття (див.: [17, 78]). Такі

дебати відображають лінію розколу у соціальній теорії, що зачепила і питання теорії ідентичності. Серед них, зокрема, питання ідентичності в термінах реіфікації vs репрезентації (див.: [233]), її есенціальної vs антиесенціальної природи (див.: [222]), проблема індивідуальної vs колективної ідентичності. Остання пов'язана з тим, що дослідження індивідуальних ідентифікацій проводилося переважно у полі психологічних дисциплін, тоді як розробка концепцій колективної ідентичності належала до кола соціологічних теорій.

Сьогодні деякі автори повертаються до питання індивідуальне/колективне, говорячи про ідентичність «як процес, умову буття або становлення, що постійно оновлюється, утверджується або видозмінюється як на рівні індивіда, так і на колективному рівні, незалежно від рівня її стабільності або інституціоналізації» [279, с. 210]. Вони наголошують, що межі між індивідуальною та колективною ідентичністю є штучним продуктом академічних дебатів. Суворе розмежування між ними ризикує бути реіфікованим, якщо ідентичності будуть знову сприйматись як есенціальні якості, що належать людям, або як конкретні сутності, до яких можна мати належність. «Колективні ідентичності не можуть існувати поза чи окремо від індивідів, так само як індивідуальність... не може існувати окремо від суспільства. Особистість є соціально конструйованою в інтеракціях між індивідами та/або між індивідами та групами. У той же час колективні ідентичності знаходяться в процесі узгодження, утвердження або зміни завдяки індивідам, які ідентифікують себе з означеною групою та діють від її імені. Обидва рівні переплетені та взаємно конституювані» [279, с. 211].

Врешті-решт, саме в процесі розвитку соціальних наук окреслився розрив із класичним есенціалістським сприйняттям ідентичності через перехід від фіксованого «екзистенціального Я» до мінливого «соціального Я». Зрушення у теорії ідентичності відбулися з мірою зміщення уваги від питання, чим є індивід сам для себе, до - чим є індивід для інших. На відміну від ідеї класичної філософії про тотожність ідентичності особистості, соціальна теорія почала говорити про множинність суб'єкта, тотожність ідентифікацій якого встановлюється в рамках цієї множинності. Сучасна людина в умовах кризи ідентичності постає не лише в

ролі суб'єкта для самої себе, але й об'єкта для інших (ЗМІ, держава, сім'я тощо). Тому головна проблема ідентичності почала вбачатися у тому, «як ми конструємо, сприймаємо, інтерпретуємо і представляємо наше “Я” для себе й інших» [205, с. 143].

У цьому контексті формування нового бачення ідентичності на увагу заслуговують дослідження, що зазнали впливу американського прагматизму Ч. С. Пірса і Дж. Д'юї та розвивалися в рамках прагматичної теорії самості У. Джеймса, Дж. Г. Міда¹ і далі в межах течії символічного інтеракціонізму. І хоча сам термін «символічний інтеракціонізм» був запропонований учнем Дж. Г. Міда Г. Блумером лише у 1937 році, зародження символічного інтеракціонізму припадає на кінець XIX - початок XX століття [34, с. 50]. Не випадково початок соціально-психологічної традиції розгляду ідентичності пов'язується з роботами Чиказької школи, зокрема з ім'ям Дж. Г. Міда та Ч. Кулі. Однак від самого початку символічний інтеракціонізм не був однорідною течією. З одного боку, Ч Кулі та У Джеймс розвивали теоретичну установку на феноменологічну інтерпретацію безпосереднього досвіду суб'єктивних переживань людини, з іншого, Дж. Г. Мід і Г. Блумер намагалися побудувати об'єктивну наукову теорію людської поведінки. Їх об'єднувало розуміння ідентичності як результату конструювання реальності, що народжується в соціальних інтеракціях.

Особливий інтерес до символічного інтеракціонізму в нашій роботі зумовлений тим, що предметом його уваги є можливості конструювання ідентичності, сам процес ідентифікації, аналіз структури ідентифікації, залежності ідентифікації від соціального простору та системи соціальних інститутів [47, 35]. Узагальнену презентацію позиції інтеракціоністів щодо сутності соціальної реальності можна знайти у Г. Блумера: «Цей світ має соціальне походження, оскільки значення виникають у процесі соціальної взаємодії... Для того, аби ідентифікувати і зрозуміти життя групи, необхідно ідентифікувати світ її об'єктів; ця ідентифікація має проводитися відповідно до значень, якими наділені об'єкти в

¹ Як і Вільям Джеймс, якого вважають одним із засновників філософії прагматизму та функціоналізму, Джордж Мід також був послідовником цієї течії. Як зазначає Л. Г. Іонін, соціологічна та психологічна концепція Дж. Міда розроблялася під впливом прагматичних ідей Джона Д'юї та концепції соціальної семантики Ч. Морріса.

очах членів групи» [103, с. 535].

Виходячи з головної інтеракціоністської категорії міжіндивідуальної взаємодії, Дж. Г. Мід стверджує, що індивідуальне "Я" постає результатом соціальної інтеракції, і ідентичність особистості визначається як здатність людини сприймати свою поведінку і життя як пов'язане і єдине ціле [39]. Введений Дж. Г. Мідом поділ структури особистісної ідентичності на індивідуальну самість (Self) та соціалізоване Я (Me) суттєво вплинув на подальший розвиток концепту ідентичності. Завдяки цьому в рамках символічного інтеракціонізму ідентичність постає соціально дарованою, соціально тривалою та соціально змінюваною [232, с. 288]. Дж. Г. Мід також розрізняє два типи ідентичності: усвідомлювана і неусвідомлювана. Остання є комплексом очікувань, що формується в суспільному оточенні людини. Усвідомлювана ідентичність, навпаки, формується в процесі рефлексії особистістю свого «Я».

Послідовники Дж. Г. Міда (І. Гоффман, Т. Лукман), систематизуючи його ідеї, досліджували ситуації міжіндивідуальної комунікації в мікросоціології, акцентуючи увагу на різноманітності ідентичностей і вмінні керувати ними. І. Гоффман сконцентрував свою увагу на дослідженні соціального компоненту "Me" ідентичності. Він запропонував своєрідний синтез концепцій символічного інтеракціонізму та теорії соціальних ролей, висунувши драматургічну теорію соціальної взаємодії. У ній І. Гоффман розрізняє три види ідентифікацій: соціальна ідентифікація – відображає типізацію особистості іншими на основі атрибутів її групової належності – «соціальне Я»; особистісна ідентифікація – унікальний комплекс індивідуальних ознак людини, що характеризують її як об'єкт у часі й просторі – «фізичне Я»; Я-ідентифікація – ідентифікація як суб'єктивне сприйняття індивідом своєї життєвої ситуації і власної своєрідності – «рефлексивне Я» [58, с. 126].

І. Гоффман також розрізняє *персональну ідентичність* як індивідуальну своєрідність життєвого досвіду та *соціальну ідентичність*, відображену в соціальних ролях особистості. З обома індивід стикається в ситуаціях повсякденної взаємодії, яку І. Гоффман концептуалізує у рольову гру чи сценічну

постановку. Він також припускає, що люди не повністю ідентифікують себе зі своїми різними ролями, оскільки соціальні інтеракції постійно змінюються.

Значний внесок у розвиток конструктивістських концепцій у соціології зробили П. Бергер і Т. Лукман, для яких світ, що його індивіди сприймають як об'єктивний, активно конструюється цими ж індивідами в ході їхньої соціальної діяльності. Вони стверджують, що всі знання, включно з фундаментальними та повсякденними, походять та підтримуються соціальними інтеракціями [6]. В їхньому підході чітко прослідковується феноменологічний вплив, насамперед, соціологічної феноменології А. Шюца.

Слід зазначити, що конструктивістську концепцію П. Бергера і Т. Лукмана потрібно розглядати як складову більш широкого явища. Мова йде про так званий *дискурсивний поворот*, який спостерігався у розвитку соціальних та гуманітарних наук із 1960-х років. Аналіз цього повороту дозволяє зрозуміти радикальні зрушення у концептуальному осмисленні ідентичностей. Вони насамперед пов'язані з критичним переосмисленням есенціалістської моделі ідентичності як знаходженням своєї об'єктивної даності у фіксованих сутностях самості, тотожності, безперервності та врахуванням вирішальних впливів соціальної локації та структурного детермінізму. Як наслідок, на зміну цій домінуючій теоретичній моделі ідентичності приходить її нове *дискурсивне конструктивістське* бачення.

Актуалізація нового бачення ідентичності відбулась у контексті розвитку багатьох теоретичних проєктів. Тому сучасний *дискурсивний поворот* у дослідженні ідентичності слід розглядати у зв'язку з іншими визначними поворотами в науці XX століття. Цей процес можна схематизувати так: аналітична філософія Л. Вітгенштейна, феноменологія та герменевтика символізували собою початковий *лінгвістичний поворот* першої половини XX століття. Сам дискурсивний поворот у науці відбувся у 1960–1980-х роках як складова наступного, так званого *постлінгвістичного* етапу у формі постструктуралізму та критичної пост-марксистської теорії. Останні слід розглядати в контексті поширення ідей *конструктивізму*, що набув форми широкої міждисциплінарної

течії. Нарешті, дослідження ідентичностей початку XXI століття зазнають значних трансформацій під впливом спадщини постмодернізму та теоретиків, які з нею працюють, наприклад, З. Баумана та У. Бека.

Поняття лінгвістичного повороту було запропоноване у 1967 році Р. Рорті для позначення звернення до лінгвістичної теорії як «нової філософської революції» [247, с. 3]. Ті його адепти, для кого мова стала «центральною темою філософії» [294, с. 107], висувають нові її орієнтири: головним методом філософії є дослідження вживання слів із метою розв'язання концептуальної плутанини; філософія не є внеском у людські знання про реальність, а є внеском у певну форму розуміння [180, с. 9].

Так, у теорії «мовної гри» Л. Вітгенштейна мова розглядається не лише як засіб репрезентації світу у словах, але й процес його творіння за допомогою слів, а суспільство містить у собі різні типи лінгвістичної активності [10, с. 38]. Якщо у лінгвістичній теорії Л. Вітгенштейна йдеться про існування соціальних правил мовної гри, то для соціологічної феноменології А. Шюца джерелом смислу людської дії є використання мови окремим індивідом як певного ресурсу. Тому, за оцінкою П. Бурд'є, феноменологічний підхід є «виразом суто суб'єктивістської візії» [106, с. 125]. Соціальна реальність ніби кожен раз переформатовується з точки зору індивідуального рівня спілкування, тоді як історичні та структурні аспекти соціуму залишаються поза увагою. Вказуючи на цей недолік, Ю. Габермас констатував, що з погляду феноменології суспільство конструюється не через соціальні структури, а скоріше егоцентрично [175].

На противагу феноменологічному егоцентризмові, герменевтика пропонує розглядати смисл як онтологічну умову соціального буття, що існує до індивіда та визначає його сприйняття себе та інших. Ключовим внеском герменевтики в лінгвістичний поворот є концептуальне положення, що не існує нічого соціального допоки ми не здатні висловити це у нашій мові. Розуміння важливості природи мови та інтерпретації у мовній комунікації є ключем до осмислення світу або того, що Г. Гадамер називає традицією, а М. Хайдеггер буттям [161, с. 25]. Втім, коли соціальні процеси розглядаються через призму мовної комунікації,

виникає загроза релятивізму, цього разу у вигляді герменевтичного кола². В умовах відсутності зовнішнього нормативного бачення герменевтичний аналіз страждає через кружляння по колу використання лінгвістичних ресурсів лише однієї існуючої традиції. Тому герменевтика поряд з лінгвістичною теорією Л. Вітгенштейна і феноменологією А. Шюца не лише зробила свій внесок у лінгвістичний поворот, але й продемонструвала певну обмеженість своєї методології.

Подальший розвиток теорії ідентичності пов'язаний із *постлінгвістичними* теоріями, що спричинили в суспільних науках кінця XX століття *дискурсивний поворот* із його акцентом на значенні мовних практик у висвітленні суспільних практик. У межах нової епістемології конструктивізму цей поворот відображає якісно інші теоретичні спроби мовно-орієнтованого осмислення соціальної реальності і водночас подолання методологічних обмеженостей попередніх теорій. Серед них об'єктом критики був обраний структуралізм, що породило такий напрям, як постструктуралізм. Визначними його постатями є Ж. Дерріда та М. Фуко як представники дискурс-аналізу.

Ж. Дерріда поділяє ідею, що усі форми знання походять із взаємодії смислів усередині мовної структури. Однак, по-перше, всупереч попередній метафізиці тотожності, він реабілітує значення відмінностей, що пов'язуються не лише зі смислами, а й з поняттям влади. По-друге, на відміну від структуралістів, Ж. Дерріду цікавить не мова як система знаків, а саме дискурс як відкрите поле смислових взаємовідносин, що не можуть повністю керуватися системою, але конституують наш досвід і уявлення про світ [140]. Концепція дискурсу Ж. Дерріди формується під впливом двох його установок – деконструкції та текстуалізації. Перша полягає в тому, що через постійну зміну мовних знаків дискурс, як і смисл, сприймається як щось мінливе і вірогідніше і є, скоріше, тимчасовими та крихкими конструктами, ніж виявами абсолютної істини. Навіть

² Герменевтичне коло — метафора, що змальовує продуктивний шлях думок герменевта в рамках технік герменевтичної реконструкції: щоб віднести деякі фрагменти тексту чи певні історичні події до певного цілого, ми повинні заздалегідь мати ідею саме цього цілого, а не іншого. Іншими словами, зрозуміти щось можна лише тоді, коли те, що ти намагаєшся зрозуміти, вже заздалегідь тобі зрозуміле.

текст як другий акцент теоретика є амбівалентною конструкцією. Вказані ідеї характеризують не лише дискурс-аналіз Ж. Дерріди, а й постструктуралістський підхід взагалі. З таких позицій видається неможливим зафіксувати ідентичності людей, як індивідуальні, так і соціальні, до того, як вони виявилися у дискурсі. Цей новий антиесенціалістський висновок означає, що у людей не може існувати відчуття єдиної спільноти як чогось, що передує його конструюванню в дискурсі.

М. Фуко у 1960-70-і роки доповнює розуміння дискурсу значенням генеалогічного досвіду. Його зовні лінгвістичне визначення дискурсу як групи тверджень насправді є конструктивістським та пов'язаним із владними відносинами. Дискурс, за М. Фуко, є медіумом, завдяки якому «владні відносини продукують теми для обговорення» [270, с. 200]; у дискурсі влада виявляється у визначених об'єктах (про що можна говорити), ритуалах (де і як можна про це говорити) та привілеях (хто може говорити) [160]. Внесок М. Фуко в дискурсивне бачення ідентичності пов'язаний із радикальною критикою епістемі класичної епохи, що зводила ідентичність до тотожності. Він виявляє механізми влади (режими знання/влади), що сформували такий есенціалістський тип ідентичності: об'єктивованої, реіфікованої ідентичності як набору визначених незмінних характеристик. Теза М. Фуко про необхідність бачення людей з точки зору їхнього місця в конкретно-історичних дискурсах пояснює причини домінування редукціоністської ідентичності як тотожності. Згідно з його теорією, ідентичність вписується у домінуючі дискурси, пов'язані з соціальними й інституційними практиками та владними відносинами в суспільстві. Як наслідок, М. Фуко пропонує *дискурсивно-описове антиесенціалістське* розуміння ідентичності.

1.2. Сучасний дискурсивно-конструктивістський підхід до аналізу ідентичності: концептуальні напрацювання та категоріальний апарат

Сучасні дослідження соціальних ідентичностей також тісно пов'язані з новою епістемологією конструктивізму та активним розвитком дискурс-студій [199, с. 1136]. Установки конструктивізму, всупереч стереотипам про

раціональність у науковому пізнанні, «переорієнтовують соціальне дослідження на аналіз людської дії як лінгвістичної за своєю суттю» [164, с. 75]. Такі дослідження акцентують ідею, що ідентичність людини не є стабільною сутністю і її слід концептуалізувати як процес конструювання у мінливих ситуаціях мовлення.

Подібні твердження свідчать про переоцінку класичних теоретичних уявлень та появу у просторі соціальних наук нової епістемології конструктивізму. Останній сьогодні постає, скоріше, як науковий принцип, а не повномасштабна теорія. Сам термін слід розглядати як загальну назву, що поєднує різні наукові течії. Ідеї конструктивізму у різних варіантах розвинули конструктивізм радикальний (Е. фон Глазерсфельд, У. Матурана, Ф. Варела), соціальний (Б. Барнс, Д. Блур, М. Малкей, К. Кнорр-Цетіна, Б. Латур), емпіричний (Б. ван Фраасен), методичний (П. Яніш) тощо. Кожен із цих напрямків намагається визначити свої теоретичні витоки, дослідницьку мету, інструментарій та сферу дослідження [11].

На відміну від позитивістської орієнтації на виведення абсолютних істин, конструктивізм керується тезою про відносність знань. Епістемологія конструктивізму наголошує, що світ, в якому ми живемо, не є незалежним від нас, ми створюємо його в процесі пізнання, комунікації та соціальної діяльності [128]. Критики з цього приводу навіть заявляють, що прийняття радикального конструктивізму призводить до того, що соціальна реальність стає неконтрольованою та зовсім зникає. У відповідь, як вихід з такої пастки хаосу, Ф. Колін пропонує використовувати вузьку аргументацію конструктивістських теорій, що виходить із пояснення особливостей людської діяльності: «Соціальні факти по суті включають у себе людські думки (або «значення») в якості компоненту чи аспекту, що передбачає те, що людські думки генерують соціальні факти, будучи їхньою часткою» [128, с. 219].

На відміну від радикального конструктивізму, помірний конструктивізм визначає в якості основи соціальних конструкцій жорсткі факти (фізичні, біологічні, природні). Один із його представників, Дж. Сьорль, наполягає: «... аби усі факти були інституціональними (тобто соціальними), ніби не існує жорстких

фактів, є неможливо, оскільки структура інституціональних фактів свідчить про її логічну залежність від жорстких фактів» [258, с. 56]. Помірні конструктивісти визнають, що навіть якщо знання та ідентичності по суті умовні, вони завжди є відносно стабільними.

Що стосується *соціального конструктивізму*, то на противагу есенціалізму, він акцентує увагу на тих механізмах, якими групи та індивіди конструюють власну соціальну реальність [117]. Крім того, як соціальні конструкти можуть розглядатися не лише речі або факти, а й уявлення про них [105, с. 6]. У першому випадку це метафізичне твердження, що дещо є реальним, однак створеним нашими власними зусиллями. У другому - епістемологічне твердження, що істинна причина існування певних уявлень пов'язана з місцем та роллю, які уявлення мають у нашому житті. Однак, поняття «соціальне конструювання» не завжди інтерпретується однозначно, тому, за оцінкою І. Хакінга, із заяв про соціальне конструювання не завжди зрозуміло, що саме є неминучим результатом конструювання – самі феномени (речі) чи знання (думки) про них [182, с. 6].

Соціальний конструктивізм увібрав у себе декілька теоретичних традицій: когнітивну психологію Дж. Келлі, вчення про еволюцію організму Г. Вернера та інтеракціонізм Г. Блумера [226, с. 47-48]. У площині цих досліджень розвинулися нові потужні епістемології, які, зокрема, актуалізували проблему реіфікації ідентичності. Із цього приводу В. С. Малахов зазначає, що виразним прикладом наукової реіфікації, або гіпостазування, є дослідження тих вчених, які обрали ідентичність своїм предметом: «Ідентичність як об'єкт аналізу, тобто штучно виділена цілісність, постає у них як самостійно існуючий предмет. Теоретичний конструкт виступає, в результаті, як певна наділена незалежним від теорії буттям сутність» [36, с. 48-49]. Єдиним засобом уникнути такої помилки, на думку автора, є вчасно і свідомо відмовитись від подальшої субстанціалізації ідентичності.

Починаючи з 1970-х років у західній науковій думці розвивається новий напрямок досліджень, що отримав назву *соціальний конструкціонізм*. У вітчизняній науковій літературі й досі присутня плутанина стосовно використання

схожих назв: соціального конструктивізму та соціального конструкціонізму. Обидва належать до соціологічних теорій пізнання, що застосовують принципи конструктивізму для дослідження соціальної реальності. Щодо їхньої відмінності, то, наприклад, Б. Пірс вбачає її в різному розумінні соціальної комунікації: «Конструктивісти переважно розглядають її як когнітивний процес пізнання світу, а соціальні конструкціоністи – як соціальний процес побудови світу. Конструктивізм на перше місце виводить сприйняття, перцептивність, а соціальний конструкціонізм – дію, акціональність» [235, с. 98].

Інші автори розрізняють їх у площині визначення фокусу та предмету аналізу. Соціальний конструктивізм досліджує особистісні процеси смислотворення знань та досвіду у соціальному контексті. Соціальний конструкціонізм розглядає формування соціальних конструкцій у колективних соціальних процесах. Соціальний конструкціонізм розвивається у соціальних науках та тісно пов'язаний із соціологією, а соціальний конструктивізм є ближчим до психології. Так теорію П. Бергера та Т. Лукмана слід віднести до соціального конструкціонізму. Натомість, прикладом соціального конструктивізму є психологічна концепція Л. С. Виготського.

Соціальних конструкціоністів можна назвати ревізіоністами у тому сенсі, що вони не створюють власної всеохоплюючої теорії, як інтераціоналісти, а лише переглядають інші дисципліни відносно головного постулату про соціально-дискурсивне походження "Я" [122, с. 6]. М. Йоргенсен та Л. Філліпс зазначають, що соціальний конструкціонізм є об'єднуючим поняттям для багатьох теорій про культуру та суспільство [37, с. 23]. Усі його форми об'єднує теза про конструюючу силу мови, яка завжди знаходиться в центрі аналізу. Особливість соціально-конструкціоністського дослідження полягає у наявності певних базових припущень: критичне ставлення до очевидного знання, його історична та культурна зумовленість, зв'язок між знаннями як продуктом дискурсу та соціальними процесами і поведінкою індивіда [117].

При тому, що суто конструктивістських методів дослідження не існує, у даному дисертаційному дослідженні ми спираємось на ідеї соціального

конструкціонізму, коли аналізуємо соціальні ідентичності. Ці ідеї важливі ще й тому, що з особливостями соціально-конструкціоністського бачення пов'язаний розвиток деяких методів дискурс-аналізу.

Саме теорія дискурсу сьогодні є одним із найбільш продуктивних напрямків у рамках соціального конструкціонізму. На відміну від М. Фуко, який підкреслював зв'язок між певним історичним періодом та відповідним режимом знання, його послідовники мають більш конфліктне бачення сутності дискурсу, коли одночасне існування декількох дискурсів призводить до змагання між ними на полі боротьби дискурсів. Існує ціла низка міждисциплінарних підходів, що використовуються в дослідженнях, присвячених вивченню мови та мовлення в різних сферах суспільного життя, які можна назвати *дискурс-студіями*. Для нашого дослідження вони цікаві як сучасна рамка концептуального осмислення процесів конструювання соціальних ідентичностей.

Розвиток дискурс-студій почався у 1970-і роки з обговорення робіт М. Фуко та Ж. Дерріди та активізувався у 1990-і завдяки доповненню класичних методів лінгвістичного аналізу підходами з різних соціо-гуманітарних дисциплін. Все це свідчить про багатогранний характер загальної теорії соціальних дискурсів. Достатньо перелічити, з одного боку, фукодіанські генеологічні типи дискурс-аналізу: критичний дискурс-аналіз (КДА), дискурсивну психологію, теорію позиціонування, перформативну теорію та наративний аналіз. До цих теорій макрорівня належить також дискурс-теорія Е. Ласло та Ш. Муфф, що все-таки відрізняється від методу лінгвістичного дискурс-аналізу. З іншого боку, йдеться про теорії мікрорівня, що спираються на етнометодологію Г. Гарфінкеля та аналіз розмов Х. Сакса (див.: [252]).

Попри розмаїття, сучасні дискурс-аналітичні підходи поділяють декілька ключових настанов: 1) мова – це не просто відображення існуючої реальності; 2) мова структурується в дискурсах, що формують власні значення; 3) дискурси конструюються та трансформуються; 4) вивчення дискурсів можливе завдяки аналізу специфічних контекстів. Отже, їх поєднує базове уявлення, що наш спосіб спілкування не лише відображає суспільні відносини та ідентичності, а й відіграє

першочергову роль у їхньому створенні.

Л. Філіпс та М. Йоргенсен виокремлюють три ключові теорії соціально-конструкціоністського напрямку: теорію дискурсу Е. Лакло та Ш. Муфф, критичний дискурс-аналіз (КДА) і дискурсивну психологію [37]. Зважаючи на фокус нашого дослідження, ми проаналізуємо перші два напрямки.

У контексті аналізу дискурсивного повороту у питаннях ідентичності теорія дискурсу Е. Лакло та Ш. Муфф заслуговує на особливу увагу як показник тенденцій подальшого розвитку дискурс-студій. Формулюючи свій амбіційний проект у роботі «Гегемонія і соціалістична стратегія» [213], вони, на відміну від М. Фуко, прагнули створити універсальну теорію дискурсу. Згідно з нею, усі соціальні явища розглядаються як дискурсивні конструкти, тому їх можна досліджувати за допомогою дискурс-аналізу. Разом з тим автори поділяють фукодівську ідею про взаємозв'язок між владою та дискурсом і розуміння останнього як сукупності наслідків конкретної взаємодії, що створюють умови для появи об'єкта. Ці умови вже не є атемпоральними та універсальними, а відрізняються історичною варіативністю і мінливістю самих дискурсивних структур. Дискурси є незавершеними та знаходяться у постійному протистоянні з іншими дискурсами, тому для цієї теорії важливою стає проблема *конкуренції дискурсів*. Оскільки кожен дискурс є певним розумінням і інтерпретацією соціальної реальності, існування різних дискурсів призводить до ситуації їх конкуренції, боротьби за гегемонію певного дискурсу та його смислів.

Е. Лакло та Ш. Муфф поєднують ідеї постструктуралістів та постмарксистів, усвідомлюючи очевидну на той час теоретичну та політичну обмеженість ортодоксального марксизму. Тому вони створювали теорію дискурсу в цілому та теорію політичного дискурсу зокрема як альтернативу, за їхнім виразом, есенціалістському марксизму. Деконструкцію постструктуралізму вони використали для критики марксизму та поєднали її з грамшівським поняттям «гегемонії», перетворивши його на свій головний концепт [213, с. 85-91].

Ставлячи під сумнів марксистське поняття об'єктивності, Е. Лакло та Ш. Муфф відкидали бачення дискурсів та формування політичних ідентичностей

як наслідок впливу виробничих відносин. На їхню думку, дискурси не можна пояснити з зовнішньої архімедової позиції і в термінах позадискурсивних об'єктивних економічних реалій. Спираючись на М. Гайдеггера, вони заявляли, що, незважаючи на своє існування незалежно від свідомості, світ можна пізнати і він набуває смислу через дискурсивне конструювання [213, с. 108]. Під впливом ідей А. Грамші [22], розробляючи теорію гегемонії, вони відроджують роль *ідеології*. Е. Лакло та Ш. Муфф бачать дискурси та політичні ідентичності як результат боротьби різних проявів гегемонії, що викликана класовими антагонізмами. Незважаючи на те, що останні можуть існувати при капіталізмі, вони, на думку вчених, не були породженням самої системи, як це було сформульовано в есенціалістському марксизмі. Скоріше, ці антагонізми були продуктами дискурсивних або символічних конструктів [213, с. 123-125]. На їхню думку, мова політичного дискурсу завжди є непевною через неможливість повністю відповідати об'єкту, тому у прагненні зафіксувати смисли вона є символічною та метафоричною. Для Е. Лакло та Ш. Муфф усі ідентичності створюються через дискурс та у процесі взаємодії як результат наявності відмінностей [213, с. 111]. До речі, представники започаткованої ними Ессекської школи і сьогодні пропагують цінності їхніх концептів гегемонії, відмінностей та рівноцінності, дислокації, соціального антагонізму [197].

У своїй сукупності вказані теоретичні інновації свідчать про подальшу еволюцію дискурсивного повороту в цілому та дискурсивного підходу до ідентичностей зокрема. Тут йдеться не про дискурс, а про дискурси як системи відносин, в яких формуються смисли та ідентичності у процесі боротьби за свою ідеологічну та символічну гегемонію. У такий спосіб теорія дискурсу, спираючись одночасно на постструктуралізм та неомарксизм, укорінює в соціології ідею, що влада пронизує дискурси та ідентичності, які відображають лінгвістичні, соціальні та культурні відмінності. Орієнтований на питання влади дискурсивний підхід із його новим акцентом на відмінності і конфліктності дискурсів природно актуалізував грамшівський концепт гегемонії як боротьби за ідеологічне та культурне домінування [118]. Нарешті, важливий урок теорії дискурсу Е. Лакло та

Ш. Муфф полягає у констатації ними внутрішньої невизначеності дискурсів, їхньої здатності тільки частково фіксувати смисли та ідентичності і, відповідно, заміщуватися більш символічно підкрепленими дискурсами. Це пояснює, чому замість есенціалістськи фіксованої ідентичності в межах цієї теорії ми опиняємося у світі *множинних* дискурс-сконструйованих ідентичностей, коли індивід має можливість обирати поміж різними ідентичностями. Дискурси у Е. Лакло та Ш. Муфф являють собою різні варіанти структурного позиціонування індивіда, що призводить до ситуації децентрованості та наддетермінованості суб'єкта. Децентрованість означає наявність у індивіда одночасно декількох ідентичностей, а наддетермінованість - можливість індивіда обирати між різними ідентичностями у певних обставинах або ситуаціях [212, с. 431-437].

Другий напрямок дискурс-студій, важливий для нашого аналізу конструктивістського підходу до ідентичностей, це критичний дискурс-аналіз (КДА). Його коріння походить як із дискурс-аналізу та генеалогії влади М. Фуко, так і з постмарксистських теорій. Останні представлені Франкфуртською школою з її акцентом на культурному й ідеологічному вимірах суспільства. Особливий вплив на критичність КДА мала теорія дискурсивної етики Ю. Габермаса. Займаючи дещо суперечливу позицію, він, з одного боку, визнає нерозривний зв'язок між мовою та владою. Але, з іншого боку, в контексті своєї дихотомії «життєвий світ/система» Ю Габермас все ж розраховує на можливість їхнього роз'єднання, коли говорить про дискурс як бажану вільну комунікацію поза владою [174]. Втім, незважаючи на різноманіття підходів у межах КДА, їх усе ж поєднує акцент на двох ключових поняттях – «*влада*» та «*критичність*».

Відповідно, сучасний КДА являє собою міждисциплінарну лінгвістичну течію, що досліджує, в першу чергу, владну та ідеологічну природу дискурсу і те, як у ньому реалізуються владні відносини в термінах нерівності, дискримінації та зловживання владою. У цьому контексті дискурс розглядається як комунікативний ресурс, що через механізми домінування відтворює нерівність у розподілі влади та соціальних відносинах. Але, на відміну від інших теорій дискурсу, КДА соціально орієнтований і тому одночасно розуміє дискурс і як форму соціальної практики у

її тісному зв'язку з історичними та соціальними вимірами. Дискурс - це не тільки форма соціальної комунікації, що змінює світ, а й така форма, що залежить від соціального контексту та знаходиться в діалектичному зв'язку з іншими аспектами соціального. Отже, дискурсивна дія конструюється соціальною ситуацією та водночас конструює її. Те, що КДА, на відміну від теорії дискурсу, розрізняє дискурс та інститути як два різні типи соціальних феноменів, дозволяє вивчати їхню взаємодію в процесі конструювання соціальної дійсності і те, як відбувається інституціоналізація дискурсивних практик.

Критичний дискурс-аналіз не є однорідним у сенсі наявності єдиної теорії. Про його різноманітність і навіть еkleктичність свідчить перелік його головних представників, напрямків та шкіл. Серед найвідоміших теоретиків КДА в першу чергу називають представника британських дискурс-студій Н. Феркло [148] та австрійську дослідницю Р. Водак [302]. Остання за своїми поглядами належить до *дискурсивно-історичної* гілки КДА, пов'язаної з Віденською школою аналізу дискурсу. Голландський теоретик Т. А. ван Дейк є представником *соціокогнітивного* напрямку КДА [286]. У роботах Л. Чоуліаракі [127], Г. Кресса та Т. ван Люена [207] відображено напрям *соціальної семіотики*. Нарешті, в межах КДА також існують школи *критичної лінгвістики* (Р. Фоулер), *аналізу читання* (У. Маас) та *Дуйсбургська школа* (З. Егер). Втім, у такому плюралізмі прибічники КДА вбачають, скоріше, позитив та джерело своєї сили.

Поділяючи такий підхід, ми не вдаємося до деталізації особливостей кожного з указаних напрямів, адже нас цікавить релевантність інструментарію КДА з точки зору переосмислення ідентичностей у термінах дискурсивно-конструктивістського підходу. Тому ми зосередимо увагу лише на деяких ключових положеннях КДА та ідеях його представників, що безпосередньо стосуються сучасної проблематики теорії ідентичності.

Спираючись на спільну працю Н. Феркло та Р. Водак [145], ми можемо виділити п'ять загальних ключових положень у межах КДА:

1. *Лінгво-дискурсивний характер соціальних та культурних процесів і структур.* Дискурс є лише однією з форм соціальної практики індивідів, яка

розкривається в різних проявах мови — письмовій, усній, візуальній;

2. *Дискурс конструює та конструюється.* Дискурсивні практики формуються в умовах їх обмеження реальними соціальними структурами, що так само можуть змінюватися в результаті дискурсивних практик;

3. *Використання мови потрібно аналізувати емпірично в соціальному контексті.* КДА займається лінгвістичним текстовим аналізом та вивчає використання мови у ситуаціях соціальної взаємодії;

4. *Дискурс діє ідеологічно.* КДА розуміє дискурс як ідеологію та аналізує, як дискурс у сенсі ідеології формує та обмежує наше світосприйняття;

5. *Критичний аналіз не є політично нейтральним.* КДА досліджує, як відносини влади, представлені у соціально сконструйованих категоріях нерівності (соціальний клас, національність, стать), народжуються в дискурсі та конкурують між собою за гегемонію в різних дискурсах.

Зважаючи на завдання нашого дослідження, серед розмаїття теоретико-методологічних підходів до вивчення ідентичностей у межах КДА на особливу увагу заслуговують концептуальні напрацювання Т. ван Дейка та Р. Водак. Т. ван Дейк зосередився на розробці *теорії контексту* і можливості її екстраполяції на соціальні дисципліни, враховуючи соціологію. Він стверджує, що через те, що не існує прямого зв'язку між суспільством та дискурсом, все залежить від того, як користувачі мови самі визначають комунікативну ситуацію. Отже, контексти, які в даному випадку стають визначальними, є скоріше суб'єктивними дефініціями, ніж об'єктивними властивостями соціальних, політичних чи культурних ситуацій. На противагу ідеї соціального детермінізму про вплив суспільства на дискурс Т. ван Дейк розвиває свою *теорію соціокогнітивних процесів продукування дискурсу*. Її зміст полягає в тому, що «соціальні властивості ситуації не пов'язані напряму з когнітивними процесами продукування дискурсу та нашого розуміння» і «тільки когнітивні явища можуть безпосередньо впливати на когнітивні процеси» [285, с. 4].

Контекст, вважає вчений, це те, що у певній ситуації визначається як релевантне самими її учасниками. У зв'язці з новою теорією контексту він

переглядає і визначення знання на користь прагматичної та соціокогнітивної дефініції. Замість знання в сенсі визнаних істинними переконань, він говорить про знання як спільні переконання спільноти, що спираються на прийняті в ній критерії знання [285, с. 95]. Ван Дейк зазначає, що контекст контролює головні аспекти дискурсного процесу через контекстні моделі – когнітивні механізми у формі суб'єктивних ментальних моделей, що постійно конструюються учасниками комунікативних подій. Поєднуючи в собі особисте та унікальне (суб'єктивний досвід) з соціальним та поширеним (соціальне знання та переконання), контекстні моделі пояснюють, «чому дискурси в «однаковій» соціальній ситуації не тільки демонструють подібність на основі спільного соціокультурного знання, а є особистісними й унікальними» [285, с. 7].

Опонуючи критикам КДА, Т. ван Дейк вибудовує свою аргументацію, спираючись саме на теорію контексту та соціокогнітивну концепцію дискурсу. Наводячи приклад журналіста, який висвітлює дії поліції під час демонстрації, він показує, що дискурс створюється двома типами ментальних моделей. Однією є *семантична модель*, відповідальна за зміст того, що говориться. Другою є *контекстна модель*, що контролює те, щоб усе сказане відповідало даній ситуації [283].

Критичний дискурс-аналіз Т. ван Дейк характеризує не як теорію або метод дослідження, а як наукову течію, рух учених, зацікавлених в аналізі ключових соціальних проблем. Головним у ньому є аналіз дискурсивного продукування нелегітимного домінування та систематичного зловживання дискурсивною владою шляхом приховування негативної ролі елітарних акторів. На його переконання, це вимагає від прихильників КДА «аналізувати не тільки, як завжди, свої академічні тексти, а й їхні контексти» [283, с. 822].

Зауважимо, що фокус дослідницької уваги на контекстах одночасно активує увагу до *акторів*. У широкому сенсі акторами є ті, хто у більш-менш цілеспрямованій та навмисній формі продукує дискурси, в яких (де)конструюються, трансформуються та легітимізуються ідентичності.

Іншою ключовою фігурою в переосмисленні теорії ідентичностей у КДА є

Р. Водак зі своїм дискурсивно-історичним підходом. Останній базується на чотирьох аспектах критичного дискурс-аналізу – *критичність, мова, множинність інтерпретацій, проблемно орієнтований підхід* [298].

Критичність, за Р. Водак, це не виявлення негативних сторін соціальних процесів, а навпаки, розпізнавання їхньої складності та хибності легких дихотомічних пояснень. Другий аспект, стосовно мови, є наслідуванням традиції бачення мови як соціального феномену, вплив якого автор фіксує у двох додаткових аспектах. По-перше, соціальна взаємодія завжди включає *владу та ідеологію*. По-друге, ключова роль у цих процесах належить *дискурсу*, що розглядається як синонім взаємодії і за своєю природою завжди є історичним. Ця характеристика дискурсу визначається Р. Водак як інтертекстуальність, що і зумовило її звернення до дискурсивно-історичної методології. Третій аспект КДА полягає у тому, що кожна комунікативна подія припускає існування множинних інтерпретацій, які залежать від різних контекстів. З точки зору герменевтики, не може бути вірної інтерпретації, можуть бути лише більш-менш адекватні. Нарешті, четвертим аспектом КДА є проблемно орієнтований підхід до дослідження, коли спроби осмислити та пояснити соціальну взаємодію потребують міждисциплінарного підходу.

Важливим кроком на шляху поєднання дискурс-аналізу з теоріями та методами соціальних наук, на думку Р. Водак, є дискурсивно-історичний підхід, оскільки він виявляє взаємозв'язок дискурсивних практик та позалінгвістичних соціальних структур. Це дозволяє інтегрувати історичні виміри дискурсної події зі стратегіями її лінгвістичної реалізації. Ці стратегії стосуються планів дії, що варіюються за рівнем своєї підготовленості і можуть бути як стихійними, так і високо свідомими. Додамо, що на ролі поняття «*стратегії*» в КДА також акцентує увагу Н. Феркло, коли розглядає протистояння стратегій як свідчення боротьби за гегемонію. Те, що остання найчастіше відбувається під час кризи, а «стратегії завжди розробляються в дискурсах та за їхньої допомоги», дозволяє йому розглядати ще одну важливу рису дискурсу – «посередництво у розв'язанні кризи» [297, с. 55].

На прикладі Р. Водак, сучасні дискурс-студії важливі не тільки новим теоретико-методологічним інструментарієм, а й практичною демонстрацією міждисциплінарності КДА як посередника між дискурс-аналізом та дослідженнями ідентичності. Зокрема, у межах дослідницького центру Віденського університету «Дискурс, політика, ідентичність» були надруковані такі роботи, як «Дискурсивне конструювання національної ідентичності» (1999 р.) [302] та «Новий порядок денний (критичного) дискурс-аналізу: теорія, методологія та міждисциплінарність» (2005 р.) [297], з окремим розділом «Аналізуючи дискурс Європейського Союзу». Ці дослідження фіксують радикальну зміну в сучасному баченні ідентичності, наголошуючи, що її «не існує в есенціалістському сенсі», а «різні ідентичності дискурсивно конструюються в залежності від публіки, установок, предмету обговорення та основного змісту, ... тому є рухомими, крихкими і часто амбівалентними та дифузними» [302, с. 22].

Отже, аналіз теорії дискурсу Е. Лакло та Ш. Муффа і критичного дискурс-аналізу Т. ван Дейка та Р. Водак демонструє особливості розвитку дискурсивного повороту та епістемології конструктивізму кінця ХХ століття. Він свідчить про ревізію есенціалістського бачення ідентичності як фіксованої даності, самості та тотожності на користь вивчення ідентичності як дискурсивно сконструйованого, контекст-залежного та плюралістичного за формою феномену.

1.3. Глобалізаційні зрушення та ідентичність: теоретичні рефлексії

Визначаючи місце концепту національної ідентичності в соціологічній теорії, деякі автори стверджують, що «поняття "ідентичність" навряд чи стало б таким популярним, якби його не доповнили предикатом "національна"» [36, с. 49]. Цей концепт має нерозривний зв'язок із двома ключовими поняттями – «нація» та «держава». Власне феномен нації-держави є результатом проекту(ів) модерну³, а націоналізм розглядається в якості «супутника модернізації» [186, с. 819]. Тому

³ Деякі автори активно наголошують на існуванні різних проектів модерну, не визнаючи теорії одного шляху історичного розвитку, який у науковій літературі прийнято називати «Модерн». Детальніше з цього приводу див.: [139].

нації і національні ідентичності є продуктами соціального устрою, в якому головними елементами вважаються саме нації-держави. Сучасний соціальний устрій суттєво змінюється під впливом активізації глобалізаційних процесів, і, незважаючи на те, що нації-держави досі відіграють визначну роль як на макро-, так і на мікрорівні, глобалізація створює нові чинники та агентів впливу. Суттєві виклики постають перед сучасними націями і у питаннях змісту національної ідентичності в умовах, що до того ж ускладнюються вибухами націоналізму.

Ідея нації, безумовно, є однією з фундаментальних соціальних категорій, досі надзвичайно привабливих для соціологів та інших дослідників. Концепт нації тісно пов'язаний з такими поняттями, як солідарність, громадянство, модерне суспільство та держава. Серед ранніх теорій нації слід згадати погляди німецьких класиків XIX століття Й. Г. Фіхте та Й. Г. Гердера, які основою нації вважали спільну культуру і, у першу чергу, мову. Інше бачення нації, що спиралось на ідею громадянства, сформувалося під впливом Французької революції 1789 року.

Що стосується сучасних теоретичних дебатів стосовно нації, націоналізму та національної ідентичності, то, по-перше, їхні головні риси сформувались лише у 1960-і та актуалізувались у 1980-і роки. С. Фентон, аналізуючи сучасний стан та розробленість проблематики національної ідентичності, підкреслює, що у 1990-х – 2000-х роках відбувся вражаючий спалах дослідницького інтересу до цього питання, і національна ідентичність остаточно затвердилась у переліку найактуальніших наукових проблем [152]. Цьому сприяли роботи Е. Гелнера «Нації та націоналізм» [24] та Б. Андерсона «Уявні спільноти» [1], які були вперше опубліковані ще у 1983 році. Інший теоретик націоналізму Е. Сміт виступив із критикою головних ідей цих робіт і своїм дослідженням «Етнічне походження націй» (1986) [264] розпочав відкриту полеміку зі своїм вчителем Е. Гелнером.

По-друге, з того часу теоретизування націй та національної ідентичності залишається поділеним на дві течії – *конструктивістського модернізму* та *культурного етносимволізму*. Перша асоціюється з модернізмом Гелнера, що в подальшому доповнюється розвитком конструктивістського підходу в дослідженні

націоналізму та національних ідентичностей у працях Б. Андерсона та Е. Хобсбаума. До табору модерністів також можна віднести Е. Гідденса. Друга теоретична течія сформувалася на основі примордіалізму⁴, підходу, зорієнтованого на пошуки глибинного історичного коріння нації. До її представників зараховують, зокрема, Е. Сміта, К. Гірца, Е. Шілза, Ю. Бромлея та Л. Гумільова. Згодом, завдяки роботам Е. Сміта, вона почала асоціюватися з його теорією етносимволізму [263]. Розробляючи етносимволічний підхід, Е. Сміт переглядає ключову тезу примордіалізму про споконвічність нації. Інтерпретуючи нації як насамперед прояви культурної ідентичності, вчений фокусується на ролі суб'єктивних цінностей, емоцій, міфів, символів та пам'яті у формуванні нації та національної ідентичності.

По-третє, два принципово відмінних підходи до нації призвели до поділу досліджень національної ідентичності на *есенціалістські* та *конструктивістські*. Очевидно, що ідея споконвічності націй примордіалістів та визнання впливу старих етнокультурних чинників на формування ідентичності в теорії етносимволізму Е. Сміта є показовими прикладами есенціалізму. Представників другої теоретичної течії, модерністів, об'єднує віра в те, що нація є штучним явищем, конструктом, сформованим у період модернізації й індустріалізації. Причини появи феномену національної ідентичності вбачаються ними у змінах у структурі суспільства та новому форматі суспільних відносин. Тобто, національна ідентичність постає як наслідок проекту модерну.

По-четверте, вказані розбіжності між двома теоретичними напрямками, на думку Е. Сміта, корелюються з загальноприйнятою концептуалізацією нації та національної ідентичності через дихотомію «громадянське/етнічне» [263]. Дана теоретична схема традиційно ототожнює громадянську або політичну націю з національною моделлю західного суспільства. Згідно з нею, нація розглядається як територіально визначена політико-правова спільнота, що має спільну громадянську культуру та ідеологію.

Відповідно, етнічна нація – це не тільки загальноприйнята характеристика

⁴ Від англ. *primordial* – споконвічний.

не-західної моделі нації. Дане поняття розробляється в рамках іншого теоретичного напрямку – етносимволізму Е. Сміта, що розглядає націю як історичну та культурну спільноту, члени якої пов'язані генеалогічними зв'язками, історичними та культурними мобілізуючими традиціями, рідною мовою і релігією.

Зазначимо, що поширене в академічному середовищі визначення нації і національної ідентичності через поділ на громадянське, або політичне, та культурне, або етнічне, сьогодні не сприймається як ефективний теоретичний інструмент. Це свідчить про дискурсивну природу концептуального протистояння «модерністи/етносимволісти» у дихотомії «громадянське/етнічне» або «політичне/культурне». В останні роки з'являються наукові роботи, автори яких на основі емпіричних досліджень заперечують доцільність використання поділу націй за громадянським чи етнічним виміром. Вони доводять, що люди у країнах Західної Європи, які прийнято визначати як громадянські нації, демонструють ознаки сильних культурних ідентичностей. З іншого боку, люди у східноєвропейських країнах, тобто, за визначенням Е. Сміта, етнічні нації, проявляють стійку громадянську ідентичність [261, с. 554-555].

Порівняльний аналіз робіт Е. Сміта [52] демонструє, як із трансформацією дефініцій нації змінюється концептуалізація національної ідентичності. Ці зміни в його етносимволічному розумінні національної ідентичності відповідають новим культурним акцентам у сприйнятті націй як «різновидів колективної культурної ідентичності» [265, с. 15]. Тому національна ідентичність визначається ним як «постійне репродукування та реінтерпретація паттерну цінностей, символів, пам'яті, міфів та традицій, що складають самотутню спадщину націй, та ідентифікація індивідів щодо відповідності цьому паттерну, спадщині та її культурним елементам» [263, с. 18].

Разом з тим, важливо наголосити, що новий культурний підхід Е. Сміта до нації та національної ідентичності не змінив есенціалістської спрямованості їх концептуалізації [53]. Його теза 1990-х років про ідентичність як тотожність у національному характері, що підтримується завдяки націоналізму, у новій

інтерпретації лише доповнюється тотожністю в термінах культурно-символічного паттерну нації.

Ідея національної ідентичності як тотожності з її акцентом на безперервності у розвитку нації робить Е. Сміта завзятим опонентом представників іншої теоретичної течії, які розглядають цю проблематику в термінах конструювання, винаходу та маніпулювання. Е. Сміт критикує цей підхід модерністів, незважаючи на те, що останні не заперечують бачення національної ідентичності як тотожності, але як сконструйованої тотожності.

Формування такого модерністського бачення нації та національної ідентичності, як ми зазначали, значною мірою пов'язується з ідеями Е. Гелнера. У його роботі «Нації та націоналізм» [24] цей підхід реалізується в аналізі того, як нації формуються в процесі переходу від аграрного суспільства до модерного індустріалізму. За його оцінкою, націоналізм, національні ідентичності та культура відображають історичну динаміку та функціональні потреби індустріального суспільства з його високою культурою та розвинутою освітньою інфраструктурою. Спираючись на теоретичну модель формування нації як результату індустріалізації, він проголошує ключову тезу своєї концепції націоналізму про фіктивність нації. На думку автора, не нації породжують націоналізм, а навпаки. По суті, Е. Гелнер стверджує, що нація є категорією та сутністю, що носить символічний характер. Ідея тісного зв'язку націоналізму та індустріалізму, на відміну від деяких інших, є константною у роботах цього вченого. З одного боку, на ній ґрунтується його головне положення про те, що націоналізм є продуктом індустріалізації часів капіталізму і, відповідно, модерним конструктивним явищем, що породжує нації. З іншого боку, це положення зумовлює і слабкі сторони його концептуалізації націоналізму, а саме розуміння його як побічного ефекту більш важливих процесів.

Англійський теоретик Б. Андерсон у своїй роботі «Уявні спільноти» також приділяє увагу ідеям конструювання нації та національної ідентичності, акцентуючи роль друкованого слова в умовах становлення капіталізму. Він говорить про символічні засади існування таких колективних спільнот, як нації.

Нація як уявна політична спільнота, за Б. Андерсоном, це продукт творчості людей, їхньої уяви та здатності до винаходу. Автор розуміє уявність нації у тому сенсі, що вона являє собою символічні ресурси, що дають суспільству змогу існувати, тоді як «члени навіть найменшої нації ніколи не будуть знати більшості своїх братів по нації, зустрічатися з ними чи навіть чути про них, тоді як у свідомості кожного з них живе образ їхньої спільності» [1, с. 31]. Інші ознаки уявності нації Б. Андерсон бачить в її обмеженості кордонами, що відділяють її від іншої нації.

Підкреслимо, що теорія нації як уявних спільнот стала найбільш впливовою серед концептів модерністів, набула статусу класичного дослідження та пережила не одну хвилю популярності в академічному середовищі. Конкретний вияв її чергової актуалізації та переосмислення ми розглянемо пізніше на прикладі теорії Ульріха Бека.

Нарешті, для нашого дослідження найважливішим джерелом є теоретичне осмислення національної ідентичності Е. Сміта в етносимволічній течії та Б. Андерсона як представника конструктивізму. Розвитку конструктивістського підходу до національної ідентичності також сприяли ідеї Е. Хобсбаума, який вбачав основи нації у сконструйованих традиціях, що породжуються та слугують елітам. Його переконання, що нації як модерний феномен виникають лише після XVIII століття, пояснює, чому він наполягав на необхідності розрізняти нації та етнічності і називав націоналізм політичною програмою. Е. Хобсбаум добре усвідомлював конструктивістську природу нації і роль історичного минулого в її формуванні. На його думку, соціальна група, яка не має або не може винайти минуле, не є і не може бути нацією: «нації без минулого є сумнівними за визначенням» [194, с. 255]. Так само показовим з точки зору особливостей конструювання нації є його твердження, що «жоден поважний історик нації та націоналізму не може бути досконалим політичним націоналістом», тому що «націоналізм вимагає занадто великої віри у те, що вочевидь не є таким» [195, с. 12]. Згодом Е. Хобсбаум приходить до сучасного розуміння національної ідентичності. З одного боку, він наголошує, що вона має плюралістичну природу.

«Концепт однієї, ексклюзивної та незмінної етнічної, або культурної, або іншої ідентичності, - пише він, - є небезпечною складовою промивки мізків. Ментальні ідентичності людини — це зовсім не пара черевиків, які ми можемо носити тільки одну за раз. Ми всі є багатовимірними істотами» [193, с. 1067]. З іншого боку, Е. Хобсбаум демонструє риси конструктивістського бачення проблематики, коли заявляє, що «нації та націоналізм конструюються зверху», але «зрозуміти їх можна тільки знизу, через потреби та очікування простих людей, яким часто не притаманні такі ознаки, як національна і тим більше націоналістична» [195, с. 10].

Серед дослідників ідентичності як дискурсивно сконструйованого феномену слід згадати британського соціолога С. Холла. На його думку, власне сама «ідея ідентичності... є не есенціалістською, а стратегічною та позиційною» [183, с. 3]. Не існує базової «екзистенціальної самості», суб'єктивність та ідентичність конструюються в дискурсі [184]. У цьому процесі він акцентує роль національної культури, що конструює ідентичності тим, що наповнює поняття нації смислами, за допомогою яких ми можемо ідентифікувати себе. Ці смисли зберігаються в історіях, що розповідаються про націю, у пам'яті, що пов'язує сьогодення нації з її минулим, та у сконструйованих перцепціях нації.

Поділяючи такий підхід, інший соціолог, Р. Брубейкер, іде далі, коли наполягає на тому, що нації слід розглядати не як властивості стабільних сутностей, а як соціальні категорії, за допомогою яких у конкретному контексті визначається ступінь належності до групи. Тому усвідомлення національності як належності до конкретної групи є продуктом конструювання у просторі певних соціальних полей. З точки зору Р. Брубейкера, вивчення національних та інших колективних ідентичностей потребує аналізу того, як нація та національні ідентичності «інституціоналізуються, дискурсивно артикулюються і втілюються в культурно домінуючі та символічно значущі міфи, пам'ять та наративи» [109, с. 9].

Як приклад широкого застосування нової методології розглянемо згадане раніше дослідження «Дискурсивне конструювання національної ідентичності», здійснене у 1999 році під керівництвом Р. Водак. У передмові до нового видання цієї роботи (2009 р.) її автори твердять, що багато висновків їхнього аналізу

дискурсивного конструювання національної ідентичності зберегли свою цінність і сьогодні [302, с. VII]. Вони були зроблені на прикладі вивчення австрійської ідентичності з застосуванням дискурсивно-історичного підходу, критичного дискурс-аналізу та надбань соціо-політичного та лінгвістичного аналізу і довели, що дискурсивне конструювання національних ідентичностей є багатовимірним феноменом [302, с. 170]. Більш конкретно його складність і багатовимірність може розкрити огляд ключових теоретико-методологічних положень, викладених у дослідженні 1999 року.

По-перше, спираючись на погляди Б. Андерсона, відправною точкою аналізу було визначено твердження, що «нації слід розуміти як ментальні конструкти, як уявні політичні спільноти» [302, с. 153]. По-друге, зазначається, що «національні ідентичності як специфічні форми соціальних ідентичностей, «дискурсивно продукуються, репродукуються, трансформуються та руйнуються» [302, с. 153]. Виходячи з цього, виділяються чотири *дискурсивні стратегії* національної ідентичності: 1) *конструювання*, 2) *збереження* як status quo, 3) *трансформації* та 4) *деконструкції*.

По-третє, з точки зору дослідників, національну ідентичність можна розглядати як різновид *габітусу*, тобто як комплекс спільних ідей, концептів та перцептивних схем (а) відповідного *емоційного ставлення*, що поділяється її представниками всередині специфічної групи, (б) відповідних *поведінкових диспозицій*, (в) що засвоюються через національну соціалізацію» [302, с. 153]. Звернення до концепту габітусу дозволяє поєднати об'єктивне з суб'єктивним, результат структурування з подальшим структуруванням як дією агента. Дискурси не лише конституюють соціальну практику, а й конституюються нею.

По-четверте, «дискурсивне конструювання націй та національних ідентичностей завжди відбувається паралельно з конструюванням різниці/відмінності та унікальності» [302, с. 153]. У визначенні відмінності та тотожності як двох ключових характеристик конструювання національної ідентичності особливу роль відіграють наведені у другому пункті дискурсивні стратегії. При цьому акцент на конструюванні лише національної унікальності та

тотожності, на думку авторів, призводить до гомогенізації нації та ігнорування відмінностей усередині неї.

Спираючись на вказані методологічні установки, дослідники доходять висновку, що «в есенціалістському сенсі не існує такої речі, як одна і єдина національна ідентичність, а скоріше різні ідентичності дискурсивно конструюються у відповідності з контекстом, тобто з соціальним полем, ситуаційними установками дискурсивного акту та предметом обговорення» [302, с. 154].

В оновленому виданні 2009 року до наведених висновків дослідження додається твердження про недоцільність використання при аналізі ідентичності протиставлення політичної та культурної нації. Раніше ми вказували на методологічну слабкість такого інструменту концептуалізації нації та національної ідентичності, тому висновки віденського дослідження є черговим підтвердженням справедливості нашої оцінки. Автори цього дослідження говорять про популярність чіткої дихотомії між концепціями *Staatsnation* та *Kulturnation*, що, на їхню думку, не витримує критики, бо «дискурси національної ідентичності, що конструюються мешканцями будь-якої держави, завжди міститимуть як культурні, так і політичні елементи» [302, с. 5].

Аналіз висновків багаторічного дослідження національної ідентичності віденськими науковцями видається продуктивним з ряду причин. Незважаючи на те, що дослідження спрямоване на вивчення особливостей формування австрійської національної ідентичності, його висновки можуть бути успішно використані для аналізу інших національних ідентичностей. Вони демонструють можливість застосування дискурсивно-конструктивістської методології та інструментарію, що складається з історичного та контекстного аналізу, виявлення головних дискурсивних стратегій та їх реалізації у боротьбі за гегемонію, тобто право визначати національну ідентичність та дискурс іншування.

Зазначимо, що цей підхід відрізняється від класичних поглядів, сформованих представниками двох впливових теоретичних течій наприкінці ХХ століття. Нагадаємо, що і етносимволізм, і конструктивізм модерністів розглядали

національну ідентичність як вираз тотожності, що витікає з націоналізму, і як єднання через спільні національні атрибути. Різниця між ними полягала у тому, що модерністи сприймали національну ідентичність як соціально сконструйовану тотожність.

Щодо етносимволістів, то їхнє визначення національної ідентичності за усіма ознаками есенціалістське. Так, теорія Е. Сміта фактично перелічує атрибути, що використовуються людиною для ототожнення себе з нацією: історична територія, спільні міфи, пам'ять, спільна громадянська культура, закони та традиції. До того ж, пошук етнічного коріння нації і акцент на її безперервності у поєднанні з ідеєю націоналізму як заданої фіксованої ідентичності підсилюють есенціалістський зміст його концепту. Неприйняття ідей конструювання нації та її ідентичності у даному випадку пояснюється тим, що ці ідеї перетворюють їх на умовні культурні угоди та результат колективної уяви. У підсумку руйнується головна цінність етносимволістів – майже онтологічне відчуття безпеки людини, що забезпечується вірою у природні підвалини нації. Для них нація не може бути предметом винаходу чи уявлення, а символізує незмінні та навіть сакральні сутності, смисли яких визначають самоідентифікацію індивіду.

Крім визнання національної ідентичності як виразу тотожності, дві теоретичні течії сходяться у визнанні іншого важливого положення – виключення іншого як конвенційного способу визначення нації і національної ідентичності. Цей механізм іншування й досі є інструментом концептуалізації соціальних ідентичностей на відміну від дихотомії «громадянська (політична) нація» vs «етнічна (культурна) нація». Більш того, принцип виключення іншого поєднав позиції етносимволістів та конструктивістів.

Процес іншування безпосередньо пов'язаний з визначенням нації, адже, згідно з Е. Хобсбаумом, «як би ми не визначали “націю”, вона за визначенням є ексклюзивною» [192, с. 1]. Тому концептуалізація національної ідентичності передбачає її визначення через вісь виключення/включення. На ній позиція нації та національної ідентичності завжди визначається через принцип ексклюзивності. У методологічному плані концептуалізація цих понять через механізм іншування

має певні важливі наслідки. По-перше, цей механізм передбачає виключення спочатку на рівні інших націй. По-друге, всередині нації-держави в якості вилучених інших опиняються різні етнічні чи міграційні меншини. На вирішення цієї проблеми спрямована ціла система соціальної та культурної політики під назвою «мультикультуралізм». Останній, до речі, є важливим фактором актуалізації проблематики національної ідентичності в академічному середовищі протягом 1990-2000-х років [152, с. 14]. Про складність вирішення проблеми внутрішнього іншого свідчить суперечлива еволюція мультикультуралізму та популярність гасел про крах мультикультуралізму та постмультикультуралізму (див.: [234]).

По-третє, на користь ексклюзивної есенціалістської концепції іншого як чужинця працює модерна ідея громадянина, закріплена в інституті громадянства і теорії універсального громадянства (див.: [166, 200]). Завдяки тісній ув'язці концепту нації з державою, громадянство символізує ідентичність тих людей, які відповідають офіційним критеріям громадянина держави. Цей юридичний статус сприяє зрівнянню його носіїв у термінах тотожності та гомогенності. Звідси виникає протистояння між громадянами, залученими до цієї тотожності через громадянство як норму і привілей, з одного боку, та негромадянами, з іншого боку. Останні в якості вигнанців, мігрантів, біженців тощо маргіналізуються, розглядаються як загроза для національної ідентичності і взагалі позбавляються права на ідентичність.

По-четверте, на зовнішньому рівні, завдяки механізму виключення іншого, нація як спільнота відрізняється від будь-якого наднаціонального об'єднання, що, навпаки, має спиратися на принцип інклюзивності. Це дозволяє розрізняти концептуалізацію національної та наднаціональної ідентичності і вказує на методологічну неспроможність заяв, що наднаціональна ідентичність конструюється так само, як і національна (див.: [44]). Подальший аналіз особливостей конструювання наднаціональних ідентичностей дасть нам змогу детальніше обґрунтувати дане положення.

Поворот від есенціалістського до дискурсивно-конструктивістського

розуміння ідентичності, що має теоретичні наслідки для дослідження національної ідентичності, також демонструє свою концептуальну цінність стосовно нових, так званих пост/наднаціональних ідентичностей. Останні пов'язані і є відображенням глобалізації. Як будь-яке поняття, що відображає надскладні та неоднозначні процеси, глобалізація є ширшим явищем, ніж її стереотипні пояснення як зростаючої взаємозалежності світу, розбудови глобальних інститутів (насамперед економічних) або поступового послаблення впливу націй-держав.

Незважаючи на заяви про концептуальну невизначеність глобалізації, за останні роки дослідники напрацювали певні теоретичні орієнтири аналізу феномену. Нас, передусім, цікавлять доробки соціологів у цій сфері. Певний час суспільство-центричний підхід соціології, що визнавав нерозривним зв'язок між суспільством та нацією-державою, заважав розвиткові соціологічних теорій глобалізації. Існувало несприйняття самого поняття глобалізації, що передбачає визнання обмеженості ролі національних держав за сучасних умов. Та за останні роки соціологи надолужили відставання у теоретичному осмисленні феномену. Про це свідчить кількість досліджень, перелік та теоретичний огляд яких міститься в проекті Нової енциклопедії [104]. Проаналізувавши проект, ми визначили головні теоретико-методологічні установки, зафіксовані у дослідженнях глобалізації.

По-перше, надзвичайне зростання транснаціональної взаємодії, що спостерігається з другої половини XX століття, дає підстави говорити про глобалізацію як феномен не лише новий, а й багатовимірний за змістом. Тому її визначають як компресію часу та простору відносно всіх процесів у сучасному суспільстві, включаючи і питання ідентичності.

По-друге, те, що називають глобалізацією, є широким полем у загальносвітовому контексті, на якому домінуючі держави, соціальні групи та ідеології стикаються з подібними, але більш залежними суперниками. Підтримати гегемонію перших покликаний так званий неоліберальний або Вашингтонський консенсус, названий так, бо саме у Вашингтоні всередині 1980-х років ключові

держави визначилися з його засадничими положеннями: 1) щодо (нео)ліберальної економіки; 2) щодо слабкої держави; 3) щодо ліберальної демократії; 4) щодо верховенства права [104, с. 394].

По-третє, у науковому та політичному дискурсі популярна ідея глобалізації як лінійного, гомогенного, незворотного та майже автоматичного процесу. Однак, вона є хибною, адже її прибічники ігнорують той факт, що глобалізація пов'язана з політичними рішеннями, з часовими та просторовими ознаками. Інший міф полягає у тому, ніби глобальна економіка інтегрує навіть країни на периферії, що веде до зникнення «третього світу». Насправді ж «те, що ми називаємо глобалізацією, фактично є набором різних процесів глобалізації та... різних глобалізацій, що іноді суперечать одна одній» [104, с. 395]. Через те, що існує не єдиний процес, а процеси глобалізації у множині, вони супроводжуються посиленням конфліктності в сучасному світі. Про це свідчить полярність в оцінках наслідків глобалізації переможців та переможених, що варіюються від тріумфу раціональності та прогресу до уособлення зла, кричущої нерівності, соціальних та екологічних катастроф.

По-четверте, ознакою подолання спрощеного бачення глобалізації є визнання того, що вона водночас породжує локалізацію. Те, що глобалізується, завжди має локальне коріння, тому глобалізації фактично демонструють суперечливу взаємодію двох процесів: глобалізованих локалізмів та локалізованих глобалізмів [104, с. 396-397]. Глобалізований локалізм – це процес успішної глобалізації конкретного локального феномену, тоді як локалізований глобалізм полягає в особливому впливі на локальні умови глобальних гравців та обставин. Р. Робертсон назвав ці процеси глокалізацією і разом з іншими вченими започаткував розробку популярної одноіменної теорії (див.: [244, 242]).

Іще одне явище, що заслуговує на особливу увагу в контексті розвитку глобалізаційних процесів, це космополітизм. Він є продуктом цих процесів і так само може підтримувати так звану неоліберальну глобалізацію згори. Водночас він може бути виявом спротиву тих, хто перетворився на жертв домінуючої глобалізації, що несе нерівність та різні форми тиску та маргіналізації [104, с. 397-398].

Наведені настанови є важливими теоретичними орієнтирами у дослідженнях концептуалізації ідентичності в умовах соціального простору, який називають глобалізованим, пост/наднаціональним та космополітичним. Як побачимо далі, різні теоретики пропонують відмінні інтерпретації цього простору: постмодерн, модерн, такі його сучасні варіації, як рефлексивний модерн, суспільство ризику, текучий модерн тощо.

У глобалізованому світі формується новий тип наднаціональних ідентичностей. Вони становлять виклик не тільки для теоретиків ідентичності, а й для тих, хто на практиці конструює політики ідентичностей нових наднаціональних спільнот. Ситуація ускладнюється тим, що *поряд із новою наднаціональною ідентичністю продовжує існувати та навіть реформується національна ідентичність*. Більш того, взаємодія цих двох типів ідентичності породжує своєрідний третій різновид *гібридних ідентичностей*. Отже, сучасний глобалізований світ сприяє ще більшому ускладненню та диференціації ідентичностей. У теоретичному вимірі це відображається у тенденції переходу від есенціалістської методології до дискурсивно-конструктивістського тлумачення ідентичності як символічного поля змагання різних дискурсивних проектів за право наповнювати соціальні ідентичності власним змістом.

Наскільки таке бачення ідентичності корелюється з означеними вище теоретичними орієнтирами в питаннях глобалізації, можна простежити в численних дослідженнях на цю тему. Одним із прикладів є роботи З. Баумана. Показово, що його розділ в одній з колективних монографій називається «Ідентичність у світі, що глобалізується» [84]. Автор переконаний, що саме завдяки переживанню нами глобалізованої реальності, ми можемо говорити про сучасний «захоплюючий сплеск “дискурсу ідентичності”» як «дивовижне зрушення в інтелектуальній проблематиці, помітним симптомом якого стало нове фокусування на “дискурсі ідентичності”» [84, с. 477]. У контексті глобалізації Бауман формулює ідею незавершеності ідентичності. Аби донести суперечливість сучасного концепту ідентичності, він використовує метафору «прокляття конструювання ідентичності» [84, с. 478].

Тягар незавершеності ідентичності багаторазово посилює індивідуальну відповідальність за її завершення. Тому, вказуючи на принципово нові аспекти глобалізованої реальності, З. Бауман виокремлює її відмінну рису і водночас наслідок – *індивідуалізацію*. Подібно до того, як глобалізація парадоксально породжує (г)локалізацію, вона так само поряд з універсалізацією породжує індивідуалізацію. Поняття індивідуалізації посідає особливе місце у бауманівській концептуалізації ідентичності в умовах глобалізації. У його теоретичній схемі індивідуалізація є результатом впливу глобального світу, що швидко розмиває фіксовані позиції індивіда в суспільстві. Крім ризикової невизначеності, цей мінливий стан він характеризує як невлаштованість, говорячи про неможливість сьогодні отримати будь-яке тверде «ложе» для збереження стабільності [84, с. 476]. У нових умовах усе життя людини перетворюється на завдання пошуку та вибору ідентичності. Отже, глобалізація/індивідуалізація по суті означає, що ідентичність як заданість замінюється відповідальним вибором життєвого проекту розбудови ідентичності та її адаптування під себе. По суті, для Баумана індивідуалізація – це не так те, що людина вимушено належна собі та поставлена перед вибором, як те, що вона несе відповідальність за свій вибір. Тому у глобалізованому світі процес конструювання, переформатування та деконструкції ідентичності є не лише прокляттям конструювання ідентичності, а й певним замінником гри для сучасної людини [84, с. 480].

Слід наголосити, що З. Бауман демонструє стійкість у баченні відмінностей ідентичності в епоху глобалізації. Це помітно на тлі значних змін у його теоретико-методологічному інструментарії. Дистанціюючись від постмодерну та спроб створити соціологію постмодерну, він перейшов до розробки, на його думку, більш позитивної та плідної теорії текучого модерну [85].

Початковий підхід З. Баумана до питань ідентичності у контексті викликів постмодерності, що, на його думку, змінила характер проблеми ідентичності [83], був прикладом концептуалізації ідентичності в умовах глобалізації та похідних від неї ідентифікаційних війн у теоретико-методологічних рамках постмодерну. Постмодернізм значно вплинув на переосмислення ідентичності як конструкту,

що спирається на дискурсивні і символічні системи та у широкому плані на відхід від есенціалізму. Цьому значною мірою сприяли такі пріоритети постмодерну, як наголос на децентралізації, плюралізмі, множинності різних культур та ідентичностей [83, с. XIII – XIV].

Актуалізацію проблематики ідентичності Бауман відносить до переліку досягнень постмодернізму [303, с. 1], однак вибір на користь теорії текучого модерну він пояснює ширшими можливостями для пояснення відмінності сучасних ідентичностей, сформованих в умовах глобалізації/індивідуалізації. З настанням текучого модерну повністю руйнуються стійкі традиційні соціальні зв'язки, сформовані в модерному суспільстві. Інноваційність теорії З. Баумана виявляється у демонстрації текучої природи ідентичності в умовах підірваних традиційних соціальних зв'язків колишніх носіїв стабільності. Ці підірвані зв'язки і залишають ідентифікаційний простір, що потребує заповнення новими формами ідентифікації.

У цьому контексті деякі критики називають З. Баумана дуже поганим соціологом, тому що він не вписується у коло тих, хто традиційно представляє емпірично обґрунтовану позицію соціології як науки [201]. Скоріше, він належить до групи сучасних соціологів, що презентують більш широке бачення цієї науки, яке ще на початку 1960-х років описував Р. Нісбет, говорячи про соціологію як мистецтво [227]. Це пояснює особливості теоретизування З. Баумана, скажімо, використання ним метафоричного, а не жорсткого наукового пояснення, чому в найменуванні сучасного модерну він змінив «пост-» на «текучий».

Серед останніх його напрацювань значний інтерес становить робота «Міграція та ідентичності у глобалізованому світі» [87], в якій попередні ідеї формулюються більш чітко та суттєво доповнюються. За З. Бауманом, глобалізація та пов'язана з нею індивідуалізація як процеси текучого модерну породжують особливості сучасної ідентичності, а точніше, ідентичностей. «Я вважаю, - пише теоретик, - що “ідентичності” сьогодні існують виключно в процесі постійного перегляду. “Формування ідентичності” або, точніше, її переформування стає завданням усього життя і “ніколи не завершується”; в кожен момент нашого життя

ідентичність не є “остаточною”. Завжди залишається важливе завдання її пристосування з тієї причини, що ні умови життя, ні певні можливості, ні природа загроз не припиняють постійно змінюватись» [87, с. 431]. Загрози, про які йде мова, автор пов’язує з такими наслідками глобалізації, як невизначеність, тривога і страх, у тому числі через «невлаштованість» [87, с. 433]. Але тепер усі загрози об’єднуються, продукуючи новий глобальний розлад, яким він пояснює домінуючу сьогодні негативну глобалізацію.

До переліку загроз додаються явища глобального тероризму, як риторичного, так і реального, та глобальної міграції. Остання проблема аналізується як важливий аспект глобалізаційного процесу, що безпосередньо впливає на питання ідентичності. З. Бауман констатує, що нова глобальна міграція ставить під питання загальноприйняті погляди на зв’язок між ідентичністю і громадянством як статичною сутністю. Зокрема, перегляду потребує есенціалістське переконання у доцільності та природності ідентифікації на основі *належності до спільноти за народженням* [87, с. 426, 429].

Розвиваючи власну концепцію ідентичності, З. Бауман доповнює її наступними теоретичними положеннями. По-перше, виклики масової міграції як складової глобалізації розглядаються як руйнація тривалої і амбітної монополії на визначення ідентичності за належністю до інтегрованої спільноти, особливо за фактом народження в ній. Належність до однієї спільноти може поєднуватись і на практиці скоріше поєднується з належністю до іншої і вже не є такою небезпечною, як раніше. По-друге, новітні умови породжують феномен множинної ідентичності та гібридності соціальних ідентичностей. По-третє: «На оновленій шкалі культурних переваг та соціального престижу гібриди, як правило, займають вищі позиції, а демонстрація власної «гібридності» стає головним інструментом вертикальної соціокультурної мобільності. З іншого боку, довічна приреченість мати один єдиний, замкнений на собі набір цінностей та паттернів поведінки все більше розглядається як ознака соціокультурної неповноцінності або обмеженості» [87, с. 434].

Замість застарілого есенціалістського бачення заданої ідентичності як тотожності і незмінної належності до однієї спільноти Бауман говорить про ідентичність у термінах її множинності і гібридності. Їх незавершеність є наслідком нашої принципової нездатності остаточно впоратися з завданням конструювання ідентичностей, які в умовах текучого модерну стають так само текучими.

Аналіз теоретичних інновацій З. Баумана показує, що сучасний глобалізований світ сприяє ще більшому ускладненню та диференціації ідентичностей. Це підтверджує необхідність переходу від фіксованого есенціалістського до дискурсивного та конструктивістського бачення ідентичності як простору змагання різних дискурсивних проектів за право наповнити це поняття своїм змістом. На противагу есенціалістській фіксованості ідентичності З. Бауман говорить про мобільність соціальних ідентичностей, особливо при формуванні їх глобальних, наднаціональних та гібридних різновидів.

Тим, хто бачить ці ідентичності як множинні та гібридні, роботи З. Баумана дають відчуття символічної переваги з точки зору їх місця в сучасній соціокультурній ієрархії. Займаючи у ній вищі щаблі, вони можуть краще підготуватися до сучасних викликів, враховуючи прокляття конструювання ідентичності. У той же час стає можливим запобігти головній загрози для самого концепту, яку З. Бауман, користуючись термінологією У. Бека, називає перетворенням ідентичності на черговий зомбі-концепт, аналогічно тому, як це раніше трапилось із концептом нації-держави [86].

Іншим показовим прикладом переосмислення ідентичності є теоретичні інновації У. Бека. Присвятивши окрему роботу аналізу викликів глобалізованого світу [96, 88], він так само розвиває теорію індивідуалізації [92]. У побудованій ним мережі головних понять та концептів «індивідуалізація» разом із «суспільством ризику» визначають сутність його теорії другого модерну, або рефлексивної модернізації. Вказані концепти у поєднанні з «глобалізацією» визначають інший базовий концепт соціолога — «космополітизм/космополітизація» як визначальна риса сучасної глобалізованої

добу. Щодо його поняття «методологічного націоналізму», воно як символ першого модерну набуває негативного значення і тому підлягає заміні на запропонований У. Беком «методологічний космополітизм».

Означена теоретична схема є ключем до розуміння особливості та еволюції беківської концептуалізації ідентичності. В її основі лежить теорія суспільства ризику [5], популярність якої пояснюється тим, що автор одним із перших усвідомив, що настав час нової соціальної реальності, і прагнув осмислити її за допомогою нових концептів. Далі У. Бек розширює поняття «суспільства ризику» до «всесвітнього суспільства ризику» [98, 97]. Категорії екологічних, технологічних та економічних ризиків доповнюються ризиками тероризму та кризи моралі [97, с. 108-109]. Разом з тим, ототожнення ризиків із негативом поступово змінюється на більш позитивне їх уявлення як каталізаторів необхідних змін.

У. Бек прагне позбавитися традиційної ідеї суспільства як нації-держави, пропонуючи замінити її як «методологічний націоналізм» на «методологічний космополітизм». Він, з одного боку, розвиває теорію всесвітнього суспільства ризику, але вже в термінах космополітичного суспільства [99]. З іншого боку, він керується поєднанням етики індивідуалізму з умовами глобалізації, коли інтенсивність індивідуального лише посилюється через екстенсивність глобалізаційного фактору, що переформатовує наші індивідуальні біографії [96, с. 20; 93].

У книзі «Космополітичне бачення» [89] У. Бек принципово відмежовує своє розуміння космополітизму від його розуміння в історичному минулому та у сучасних теоріях, що почали активно розвиватися під впливом процесів глобалізації. Сьогодні космополітизм можна розглядати, скоріше, як широкий міждисциплінарний рух, ніж як фіксовану ідею. У соціальній теорії існують різні напрямки та підходи до розгляду феномену космополітизму: *історичний*, що досліджує історію космополітичної думки [207, 248]; *політико-філософський*, що демонструє переваги космополітичних форм громадянства над локальними та національними орієнтаціями [228, 179, 107]; *політичний*, що аналізує природу

нових космополітичних режимів у галузі права і прав людини та їх оформлення в систему транснаціональних інститутів [79, 191]; *антропологічний*, що досліджує реальні вияви космополітичних орієнтацій та практик серед індивідів та груп [243, 282]; *соціологічний*, прагнення якого до переосмислення ключових теоретичних настанов космополітизму простежується не лише у численних роботах У. Бека, але й у дослідженнях Дж. Деланті, Р. Файна, Дж. Уррі та інших соціологів (див.: [287, 272, 154, 100, 137]).

Поділяючи погляди колег, У. Бек наголошує на відмінності нового розуміння космополітизму від історичної традиції філософського та етичного космополітизму від стародавніх греків до І. Канта. Замість оперування абстрактними поняттями «людство» та «громадянин світу», У. Бек пов'язує сучасний космополітизм із розробкою конкретних форм наукового емпіричного аналізу. Зараз, наголошує він, «ми живемо не в добу космополітизму, а в часи космополітизації» [94, с. 7], чим підкреслює «суттєве розрізнення між *космополітизмом* у нормативному філософському сенсі та *космополітизацією* як соціальною науково-дослідною програмою» [90, с. 1347].

Розвиваючи концепт космополітизму, У. Бек пропагує необхідність космополітичного повороту в соціальних науках та, зокрема, *соціології космополітизації*. При цьому він розглядає її як альтернативу застарілій соціальній теорії на зразок структуралізму, марксизму, інтеракціонізму, системної та критичної теорії. Для нього вона більш адекватна для осмислення глобальних космополітичних подій, що виявилися несподіванкою для соціології через невідповідність соціологічних категорій та уявлень. Тому відмінність своєї теорії від численних «космополітизмів» У. Бек бачить у тому, що «“космополітизація” стосується не етики, а фактів. Вона стосується не філософії, а соціології» [94, с. 7].

Так само вона стосується і методологічного космополітизму, що має викоринити як методологічний націоналізм на академічному рівні, так і банальний націоналізм на буденному рівні. Автор цього терміну М. Білліг твердить, що через постійну присутність нації та нагадування про неї розмахуванням прапорами національна ідеологія у повсякденному житті громадян «може виявлятися як

банальна, рутинна, майже невидима» [101, с. 15]. У цих умовах нації-держави сприймаються як належне, а лояльність до них – як універсальний психологічний стан, часто у вигляді потреби в ідентичності. Як наслідок, банальний націоналізм не лише перестає бути націоналізмом, а й перестає бути проблемою. Інше ідеологічне викривлення веде до того, що націоналізм наділяється негативним змістом і приписується іншим. У той же час власний націоналізм західних націй або ігнорується, або описується у позитивних термінах патріотизму чи соціальної ідентифікації.

Доповнюючи ідеологічний зріз націоналізму його дискурсивним баченням, М. Білліг фіксує проблемність застосування ортодоксальних теорій ідентичності соціальної психології та інших соціальних наук, зокрема торкаючись питання природності національних ідентичностей [101, с. 9]. Це свідчить про те, що в сучасній соціальній психології також іде зрушення у бік дискурсивно-конструктивістського бачення ідентифікаційних процесів. При цьому найбільші звинувачення він адресує соціології через те, що «"суспільство", що складає серцевину самовизначення соціології, створено за зразком нації-держави, ... імпліцитне моделювання "суспільства" нації, з одного боку, реіфікувало націоналізм, а з іншого - приховало його сутність» [101, с. 53-54]. Посилаючись на ідеї Е. Геллнера, Е. Гідденса та Б. Андерсона, М. Білліг стверджує, що «механізм, за допомогою якого ми уявляємо нації, є частиною більш широкого ідеологічного, дискурсивного її розуміння», тоді як «битва за націоналізм є битвою за гегемонію» між різними визначеннями нації [101, с. 10, 27].

Поширюючи перехід від національної до космополітичної перспективи до рівня повсякденності, У. Бек використовує поняття «банального космополітизму». «У глобалізованому світі, - пише він, - банальний космополітизм пронизує собою усі види культурних практик і при цьому не обов'язково усвідомлюється як індивідами, так і спільнотами» [91, с. 72]. На відміну від стихійного банального націоналізму, методологічний космополітизм для У. Бека є свідомим процесом рефлексивної побудови теорії, що виводить соціальних теоретиків за вузькі межі національної проблематики. Але для його застосування теоретикові необхідно

очистити поле від монополії методологічного націоналізму. З цією метою він чітко прописує головні принципи цієї, на його думку, хибної, але і досі впливової методології: а) *субординація* суспільства державі, яка означає, що б) існує тільки *множина* держав і що в) існує *територіальне* поняття суспільств, тобто територіальна держава як контейнер для суспільства; г) між державою та суспільством існує *кругова детермінація*: територіальна нація-держава є водночас і творцем, і гарантом індивідуальних прав громадян, а громадяни самоорганізуються заради впливу на дії держави та їх легітимацію; д) як держави, так і суспільства уявляються та локалізуються через *дихотомію національного та міжнаціонального*; ж) держава як гарант соціального порядку надає інструментарій та одиниці для збору *статистики* про соціальні та економічні процеси, необхідні для емпіричних соціальних досліджень; з) у питаннях членства та статистичного представництва методологічний націоналізм керується принципом «або одне, або інше», виключаючи можливість принципу визнання обох [95, с. 454-455].

Але опозиції «або ми, або вони» не відображають реальності прозорих кордонів між спільнотами. Аби показати, наскільки контрпродуктивним сьогодні є дотримання традиційних настанов методологічного націоналізму, У. Бек вдається до метафори зомбі-концептів, одним з яких він називає концепт нації-держави. «Глобальна трансформація, - пише він, - являє собою метазрушення, що спонукає нас замінити зомбі-категорії концептами внутрішньої глобалізації, або космополітизації зсередини. Зомбі-концепти, притаманні періоду методологічного націоналізму, є неадекватними у добу глобальних екологічних, економічних та терористичних ризиків» [95, с. 455].

У роботі «Космополітизм як уявні спільноти глобальних ризиків» У. Бек формулює нові завдання з упровадження соціології космополітизму: «... зважаючи на динаміку глобальних ризиків (таких, як зміна клімату, економічна криза, терористична загроза) або, мовою соціальної теорії, в умовах всесвітнього суспільства ризиків, ми маємо по-новому визначити концепт уявного суспільства, так досконало окреслений Бенедіктом Андерсоном, стосовно уявних

космополітичних спільнот глобальних ризиків» [90, с. 1347]. Це відкриває новий етап в еволюції теорії У. Бека, пов'язаний із використанням теорії уявних спільнот для опису космополітичних виявів суспільства ризику.

Наступною теоретичною інновацією У. Бека стає переосмислення проблеми іншого та викликів космополітичних спільнот відносно механізмів іншування в національних межах. Через всеохоплюючу природу глобальних ризиків, що створюють нову спільну космополітичну долю цивілізації, ми «відкриваємо як ключовий прихований та неочікуваний наслідок глобальної взаємозалежності кінець “глобального іншого” – пише У. Бек – Глобальний інший опиняється серед нас» [90, с. 1348]. Так акцентується необхідність переосмислення іншого, який завжди вилучався як (національний) чужинець через дуалізм «ми» vs «вони», у бік включення (національного) іншого на основі принципу «як ми, так і вони».

Різноманітні інші перестають бути чужинцями, стають сусідами і поділяють з нами глобальні загрози. Це дає підстави провести принципове розрізнення між попереднім *тонким* космополітизмом епохи домінування методологічного націоналізму та сучасною *щільною* космополітизацією на основі методологічного космополітизму [90, с. 1349]. Суперечливість самого процесу У. Бек вбачає у тому, що космополітизм-космополітизація не виключає нації, а включає їх, тому замість обмеженого принципу «або одне, або інше» керуються принципом «як одне, так і інше» [90, с. 1351].

Наголошуючи на космополітизації, що не обмежується рівнем теоретичної рефлексії, У. Бек прагне показати, що йдеться про реально існуючу космополітизацію, яку він називає «вимушеною»⁵. Від того, наскільки ми її усвідомлюємо, попереджає вчений, залежить, чи вона перетвориться на свідомий космополітизм, чи, «як буває часто, якщо не у більшості випадків, вона закінчиться ренаціоналізацією» [90, с. 1354]. Важливо усвідомити, що космополітизація може породжувати протилежне, що веде до ренаціоналізації та реетнізації.

Вище ми наводили тезу вченого, що ендемічна природа глобальних ризиків

⁵ Від англ.: - *imposed cosmopolitization*.

формує спільну космополітичну долю сучасної цивілізації. Ця теза працює і на обґрунтування вимушеної космополітизації. Адже перед лицем глобальних ризиків людство не має іншої альтернативи, ніж визнання спільної відповідальності за своє виживання. «Космополітизація акцентує космополітичний імператив: співпрацю або програвай, – якого ніхто, ніколи і в жодному кутку планети не може уникнути, не створивши загрози для свого виживання» [90, с. 1352]. У боротьбі за виживання втрачається також значення традиційного поділу на привілейованих своїх та дискримінованих інших, вилучених за належність до іншої нації-держави.

У пошуках нового визначення уявних спільнот У. Бек спирається на вказану реконцептуалізацію «іншого». Вона змальовує ситуацію, аналогічну ідеї Б. Андерсона, коли цих інших ми не можемо відокремити від себе через спільну космополітичну долю боротьби за виживання. Якщо Б. Андерсон розробляв свій концепт для дослідження націй, то У. Бека цікавить, наскільки корисним він може бути для опису космополітичних спільнот в умовах глобальних ризиків. При цьому зауважимо, що подібно до того, як космополітичне у нього є близнюком національного, його космополітичні уявні спільноти не виключають національні уявні спільноти.

У беківському варіанті уявні космополітичні спільноти визначаються вже не виробництвом друкованої книги, а розвитком Інтернету та мобільними процесами. Так само, на відміну від нації-держави як основи національних уявних спільнот, космополітичні уявні спільноти мають спиратися на іншу форму держави. Уточнюючи цю відмінність, У. Бек говорить про необхідність переходу від простого співробітництва між державами до трансформативного співробітництва. Аби увійти у космополітичний простір, національні держави мають зрозуміти новий рівень відповідальності. Тому вони мають відкритися й усвідомити, що в умовах космополітизації усього національного попередні критерії включення/виключення, зокрема, виключення інших націй, є неадекватними.

Вказуючи на одночасне існування як національних, так і космополітичних уявних спільнот, разом із виявленням різниці між ними, У. Бек наголошує на тому,

що вони мають бути створені як соціальні конструкти. Більш того, з нашої точки зору, усвідомлення ролі конструктивістської складової у концепті космополітизації, особливо в теорії космополітичних уявних спільнот глобальних ризиків, значною мірою мотивує заклики У. Бека здійснити космополітичний поворот у соціальній теорії і, у першу чергу, створити соціологію космополітизації. Остання розглядається ним як можливість започаткування емпірико-аналітичної наукової програми для формування свідомого космополітизму/космополітизації.

За цих умов соціологія космополітизації вкрай потрібна, оскільки, як вважає У. Бек, лише вона здатна «чітко поставити контрпитання та дати на них емпіричні відповіді» [90, с. 1351]. Одне з таких питань — за яких умов спільна доля глобальних ризиків породжує уявні космополітичні спільноти, а не посилює уявні національні спільноти. Нова соціологія розглядається У. Беком у широкому контексті подолання попередніх жорстких дихотомій. Прагнучи уникнути звинувачень у створенні чергового універсального теоретичного «-ізму» або його європоцентристської версії, У. Бек робить важливе уточнення: «Соціологія космополітизації... не претендує на визначення напрямку, а тим більше результату глобальної трансформації, і вона дуже далека від припущень про існування всесвітньо-історичного суб'єкту космополітизації. Скоріше, вона відкриває різні шляхи і простори космополітизації та як наслідок дає різноманітні й суперечливі відповіді на ситуації, пов'язані з глобальними проблемами» [90, с. 1354]. Орієнтована на майбутнє, ця соціологія має свідомо стверджувати такі принципи космополітизму, як солідарність без кордонів, новий рівень відповідальності та включення національного іншого. Вона має забезпечити менш болючий відхід від ворожості минулого, що асоціюється з усім національним, що й сьогодні блокує свідомий космополітизм або повертає його до ренаціоналізації. Причину цього У. Бек бачить у живучості національних принципів, а саме територіальної визначеності, кордонів та ексклюзії національного іншого.

Відповідно, космополітичний поворот у соціології оцінюється як такий, що додає дещо надзвичайно важливе: включення іншого, відкритість до світу, по-

справжньому транснаціональне перезавантаження національного у добу його послаблення. «Космополітизація, – говорить У. Бек, – справді фундаментально змінює наші стосунки з віддаленими від нас іншими. Ми більше не можемо вбачати в них лише бідних чужинців, у ставленні до яких ми маємо бути добрими та жалісливими. Навпаки, зараз ми повинні сприймати їх як партнерів у спільній справі: як «ми», так і «вони» пов'язані інтересами виживання, необхідністю відповісти на виклики глобальних ризиків» [90, с. 1357].

Отже, акцент У. Бека на теорії космополітизму і його внесок в її сучасний розвиток потрібно розглядати як кумулятивний ефект теоретичної еволюції його ключових концептів – «(всесвітнього) суспільства ризику», «другого, або рефлексивного модерну», «індивідуалізації» і, нарешті, «глобалізації». Наслідком космополітизації У. Бек вважає не тільки принципово інше бачення національного, а й реальну зміну в нашому розуміння національної ідентичності. Конструктивістські мотиви його теорії ризиків знаходять плідний ґрунт для подальшого розвитку в межах теорії уявних спільнот. У цілому мережа концептів у теоретичному доробку Ульріха Бека, яку ми розглянули в контексті теорії космополітизації та космополітичних уявних спільнот глобальних ризиків, радикально трансформує сучасний підхід до розуміння соціальних ідентичностей.

Висновки до розділу 1

Здійснений нами ретроспективний аналіз філософського, психологічного та соціологічного дискурсу ідентичності засвідчив, що протягом XX століття відбувається відхід від есенціалістської концептуалізації цього феномену, що визначило його подальше переосмислення. Лінгвістичний і дискурсивний повороти в науці, а також теорії інтеракціонізму і соціального конструкціонізму зумовили появу нового, дискурсивно-конструктивістського бачення ідентичності. Значний внесок у таке розуміння ідентичності зробили Дж. Мід, Г. Блумер, П. Бергер, Т. Лукман та інші науковці.

Важливими положеннями, що заклали теоретичне підґрунтя нашого

дослідження є ідеї М. Фуко та Ж. Деріди щодо неможливості зафіксувати ідентичності людей до їхнього виявлення у дискурсі, а також твердження Е. Лакло та Ш. Муфф про те, що дискурси не можна пояснити в термінах позадискурсивних об'єктивних реалій.

Як подальша ревізія есенціалістського бачення ідентичності на користь її визнання як дискурсивно сконструйованого, контекст-залежного та плюралістичного феномену, нами розглядається контекстна модель ідентичностей Т. ван Дейка та дискурсивно-історичний метод Р. Водак. Особливе значення для побудови нашої власної концептуалізації ідентичності має класифікація дискурсивних стратегій конструювання національної ідентичності Р. Водак, в межах якої вона виокремлює стратегію конструювання, стратегію збереження як *status quo*, стратегію трансформації та стратегію деконструкції. Цінним для нашого дослідження є висновок Р. Водак про те, що національна ідентичність є рухомою та амбівалентною. У цьому контексті ми звернули особливу увагу на такі течії в теорії національної ідентичності, як культурний етносимволізм (Е. Сміт) та конструктивістський модернізм (Е. Гелнер, Б. Андерсон, Е. Хобсбаум), які акцентують необхідність виключення «іншого» як головного інструменту визначення нації.

Важливим для нашої концептуалізації європейської ідентичності є також ідеї множинності, гібридності та текучості ідентичності, представлені в дослідженнях глобалізації/індивідуалізації З. Баумана, зокрема, його ідеї щодо незавершеності ідентичностей в умовах «текучого модерну».

Методологічно значущою для концептуалізації європейської ідентичності як інклюзивної є представлена в роботах У. Бека соціокультурна ієрархія, за якою носії гібридних ідентичностей витісняють власників незмінної ідентичності з топових позицій у сучасній ієрархії. Внесок У. Бека в нову концептуалізацію ідентичності ми вбачаємо також у його ідеї «космополітичного імперативу», що руйнує поділ на привілейованих «своїх» та дискримінованих «інших». Наполягаючи на актуальності переходу від «методологічного націоналізму» як символу нації-держави до «методологічного космополітизму», а на буденному

рівні від «банального націоналізму» до «банального космополітизму», У. Бек виходить із того, що під впливом космополітизації переформатується все національне. Беківська ідея полягає у тому, що космополітизація не виключає націй, а включає їх, тому замість принципу «або одне, або інше» працює принцип «як одне, так і інше». Водночас У. Бек попереджає, що недостатнє усвідомлення реально існуючої космополітизації може призвести до раціоналізації з негативними наслідками. На нашу думку, це є одним з найбільших викликів для сучасного осмислення та конструювання європейської ідентичності.

РОЗДІЛ 2

ПРОЕКТИ ДИСКУРСИВНОГО КОНСТРУЮВАННЯ НОВОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Сучасні процеси глобалізації та інтеграції в тій формі, у якій вони проходять на європейському континенті, актуалізують проблему пошуків ідентичності, змушуючи європейців повертатись до питань, начебто вже не актуальних. Європа як приклад практичного втілення нових глобальних ідентичностей, переживає часи, коли старі національні кордони та територіальні розмежування на її мапі стають все менш чіткими і, відповідно, активізуються пошуки не лише національної, а й наднаціональної ідентичності.

Для науковців, як і для політиків, спроби сучасного переосмислення Європи як ідеї й історичної даності та як сучасного наднаціонального інституціонального проекту у формі ЄС разом із дискусіями стосовно феномену європейської ідентичності є джерелом постійної турбулентності. Починаючи з 1970-х років, коли європейська ідентичність як поняття увійшла до офіційного політичного дискурсу країн європейської співдружності, їй приділялася значна увага з боку науковців, установчих інституцій ЄС, численних недержавних організацій та аналітичних центрів. Зокрема, розробка цієї тематики одержує значну фінансову підтримку з боку Європейської комісії, у тому числі в рамках проведення щорічних міжнародних програм та дослідницьких проектів, переважно орієнтованих на участь країн-членів ЄС [6]. Актуалізація європейської ідентичності у просторі соціальних ідентичностей доби глобалізації є, напевне, найпоказовішим прикладом того, як трансформації певних дискурсів можуть впливати на конструювання соціальних ідентичностей та соціальної реальності загалом.

Народження нової Європи продукує нові виклики, і це так само стосується

6 В рамках ЄС з 2000 року існує окрема інституційна система — ERA (від англ. абревіатури The European Research Area - Європейський дослідницький простір), що відповідає за наукове співробітництво в рамках Європейського Союзу та співпрацю внутрішніх дослідницьких установ із зовнішніми партнерами.

складних завдань, що постають перед соціологічною наукою в сенсі можливостей використання її інструментарію для адекватного осмислення цих процесів. Якщо сьогодні виникає запит на, умовно кажучи, соціологію Європи (див.: [246]), то в її межах соціологічна теорія європейської ідентичності, безумовно, повинна посідати визначне місце.

Розробка соціологічного погляду на сучасну Європу та її ідентичність є необхідною умовою для врівноваження розповсюджених у політичному та академічному дискурсі настанов, які, ототожнюючи Європу та ЄС, редукують її до явищ міжнародного права чи економіки. Аналіз розвитку сучасної Європи в рамках економічних дисциплін та політичних студій часто визначає ЄС як суспільство, застосовуючи до його вивчення класичні методики, розроблені для вивчення національних спільнот та ідентичностей. Тому результати багатьох досліджень, зроблених у полі вказаних дисциплін, залишаються здебільшого деконтекстуалізованими та пропонують лише фрагментарне бачення процесів, що відбуваються у сучасній Європі. Такий підхід представляє Європу не більш ніж суму національних часток. На обмеженість цього бачення, зокрема, вказує Н. Флігстейн, говорячи, що ЄС – це своєрідний айсберг, аморфний об'єкт, що, однак, перебуває у постійному русі [157, с. 9]. Метафора айсберга показує мінливість як головну рису Європи, що знаходиться у стані постійного становлення та переосмислення своєї сутності. Цей процес ми будемо спостерігати в подальшому аналізі усіх її вимірів: а) Європи як ідеї (ідеалу і міфу), б) Європи як географічного поняття та в) Європи як інституціонального утворення у формі Європейського Союзу. З іншого боку, ця метафора фіксує проблемність аналізу сучасної Європи, коли замість дослідження основної підводної частини айсбергу традиційно увага зосереджується лише на його верхівці, вивченні роботи інститутів ЄС та різновидів його політики.

Завданням соціології є представлення цілісного бачення проблеми та системного аналізу об'єкту, що, зокрема, означає вихід за межі поверхневого інституціонального підходу. Цю інтегруючу роботу соціологія традиційно виконувала при вивченні національних суспільств, а останнім часом спробувала

здійснити для так званого глобального суспільства. Однак розробка комплексної соціологічної перспективи Європи в контексті глобального суспільства залишається завданням, досі не реалізованим повною мірою.

Однією з проблем на цьому шляху є усвідомлення того, що якщо Європа у форматі ЄС не є аналогом національної держави і не пов'язана жорстко з традиційним поняттям «суспільства», то вона не може бути предметом вивчення для соціології. Але ця проблема втрачає гостроту через те, що у середовищі сучасних соціологів спостерігається все більший консенсус із приводу того, що сьогодні предметним полем соціології є аналіз діючого культурного суб'єкта, тоді як суспільство було предметом лише для класичної соціології, як вважають А. Турен [279] і З. Бауман [4]. Отже, у цьому розділі ми наголошуємо, що нова об'єднана Європа дійсно виходить за межі національного утворення, проте є повноцінною платформою для вивчення соціальних процесів, що відбуваються на наднаціональному рівні, але взаємодіють із національним та регіональним рівнями. Наша мета полягає у тому, аби продемонструвати плідність соціологічного аналізу Європи у термінах її ідентичності і довести, що використання дискурсивно-конструктивістського підходу відкриває евристичні можливості для її адекватного концептуального осмислення.

2.1. У пошуках європейської ідентичності: від Європи як ідеї до інституціонального проекту Європи як ЄС

Проблематика ідеї Європи у наукових працях утворює окремий дискурс, що почав формуватися близько середини ХХ століття. Порівняно з істориками ЄС, для яких головними акторами були, насамперед, політики, дослідники ідеї Європи аналізують ширше коло акторів: філософів, істориків, мислителів тощо.

Історик Ф. Чабод одним із перших звертається до проблем походження поняття Європи і аналізує ідею Європи від часів античності до Першої світової війни [125]. Особлива увага зосереджується на так званій «Європейській

республіці листів»⁷ і, зокрема, на роботах Н. Макіавеллі, Ш. Л. Монтеск'є та Ф. Вольтера, в яких формулювалась ідея Європи. Він підкреслює значення Європи як політичного, культурного та морального концепту, відійшовши від географічного розуміння терміну. З його точки зору, концепт Європи та її ідентичність набувають свого значення завдяки конфронтації з усім, що визначається як неєвропейське.

У 1950-і роки дослідження ідеї Європи швидко набули популярності в академічних колах, про що свідчать роботи таких учених, як Х. Голвіцер, Д. Хей, Дж. Фішер, К. Курціо (див.: [167, 188, 156, 131]). У них були представлені перші пошуки Європи як певної культурної єдності та неминучого політичного проекту і спроби виокремити засади для існування європейської свідомості. У 1960-х роках тема отримала подальший розвиток у працях Д. де Ружмонта, Ж. Б. Дюроселя, А. Бругмана, Р. Ферстера (див.: [249, 142, 111, 158]). Надалі дослідження ідеї Європи можна також знайти в роботах таких дослідників, як П. Лютзелер, К. Уілсон, Ж. Ван дер Дюссен та Е. Пагден (див.: [219, 296, 233]).

Попри деякі розбіжності, вони цілком логічно складають окремий дискурс. Його характерною відмінністю є послідовний опис історичних «інкарнацій» ідеї Європи, починаючи від античності й закінчуючи історією ЄС. Типовий їх перелік у зазначеному дискурсі пропонує Р. Сведберг [271, с. 382]: 1) Європа як поняття та його етимологія; 2) Європа як географічний концепт; 3) Європа як концепт із міфології; 4) Європа у часи середньовічного християнства; 5) Карл Великий як названий батько Європи; 6) Європа у текстах «мирних планів» XVII-XVIII століття (Генріха IV, Абата де Сен-П'єр, В. Пена); 7) космополітична Європа (часів Вольтера); 8) наполеонівська Європа; 9) «Концерт Європи» (Віденський конгрес 1814-1815 рр.); 10) Європа та поширення націоналізму у XIX столітті (ідея Сполучених Штатів Європи); 11) рухи за об'єднання Європи у міжвоєнний період першої половини XX століття; 12) Нова Європа Гітлера (нацистська ідеологія та концепт Європи); 13) рухи опору під час Другої світової війни та ідея

⁷ Міжнародна організація інтелектуалів, що функціонувала в Європі та Америці протягом XVII-XVIII століть та сприяла спілкуванню між філософами, письменниками та вченими.

федеративної Європи; 14) європейський рух після Другої світової війни; 15) створення Європейського Союзу, від Європейського об'єднання вугілля і сталі (1951 р.) і до утворення ЄС (1991 р.).

У дослідженні Р. Сведберга ідея Європи визначається як «європейська свідомість, що існує у певний історичний період» [271, с. 381]. Розвиток сучасного дискурсу Європи, що вийшов за рамки простого вивчення історії ЄС, також сприяв поширенню установки про існування глибокого історичного та культурного коріння європейської спільноти. І хоча таке бачення дозволяє вийти за межі ототожнення Європи з політико-інституціональною системою ЄС, воно залишається великою мірою ідеалізованим та неузгодженим. Ідеалізація Європи простежується тоді, коли різні автори змішують цінності та історичні факти, безсистемно нанизуючи у намисто найрізноманітніші версії використання терміну «Європа». Неузгодженість концепту помітна в розбіжностях у визначенні періоду його народження. Одні автори говорять, що зародження європейської спільноти відбулося ще у часи Античності, інші – близько VIII століття, завдяки встановленню імперії франків, треті вказують на вплив епохи Модерну, коли християнський універсалізм Середньовіччя в європейських державах було замінено національною самосвідомістю [271, с. 381]. При цьому усі вони погоджуються з тим, що ідея Європи налічує принаймні декілька століть. У нашому дослідженні ми схильні погоджуватися з тими дослідниками, зокрема Дж. Деланті та М. Халлером [185], які пов'язують це народження з модерною епохою, адже саме тоді ідея Європи почала відображати суспільно-політичну мрію про об'єднання країн континенту.

Історія ідеї Європи як нелінійне явище є продуктом діяльності тих, кого називають інтелектуалами. Тому від початку євроінтеграційних процесів політичні діячі спирались на їхні авторитетні думки. З цього приводу М. Халер зазначає, що «використовуючи ідеї визнаних інтелектуалів у своїх публічних промовах, політики створюють ілюзію “благословення” певного політичного шляху, відволікаючи публіку від реальних інтересів, що лежать у його основі» [185, с. 265]. У ході цієї історії висувались різні бачення Європи, а отже, ідея

Європи є розмаїтим та незавершеним концептом, що по-різному використовується в різних дискурсах.

Деякі міркування про самотність європейського континенту можна знайти у текстах, що дійшли до нас із найдавніших часів. Грецький географ Страбон писав, що Європа відрізняється розмаїттям своїх ландшафтів та має сприятливі природні умови для прогресивного розвитку як населення, так і форм його управління [233, с. 37]. Однак для мислителів античної доби ідея Європи мала відносно невелике значення, і до того, як власна назва «Європа» почала використовуватися для позначення певної території, ідея Європи більшою мірою відносилась до міфології, ніж до науки чи політики [188, с. 5]. Проте й у міфах Давньої Греції наявні розбіжності в описах походження Європи. Згідно класичного давньогрецького міфу, Зевс, спокусивши у вигляді бика прекрасну фінікійку Європу, викрав її з рідних земель (сучасного Лівану) до острова Крит, де вона пізніше одружилася з його королем. З інших міфів можна дізнатись, що Європа була зведеною сестрою Азії та Лівії (тогочасна назва Африки). А у творах Гомера Європа постає дочкою міфічної істоти Фенікса.

У будь-якому випадку, на той час ідея Європи ще не отримала значної розробки. До того ж, як зазначають деякі історики, сам концепт не був грецьким, а мав фінікійське походження та, можливо, навіть семітське коріння. Головною антитезою грецького соціально-політичного дискурсу вважалось протистояння греків із варварами. Греція як культурно-політичний концепт на той час мала більше значення, ніж поняття Європи, що лишалося неактуалізованим у жодному дискурсі, окрім географічного.

Автори стародавнього світу взагалі майже не користувались концептом Європи. На той час Європа та Азія мали лише вузьке географічне значення, на відміну від Греції та Персії, що мали чіткі культурно-політичні референції. Саме з цими імперіями пропонував ідентифікувати Європу та Азію Ізократ у IV ст. до н.е. [188, с. 3-5]. У II ст. Птолемей визначив географічною межею між Європою та Азією ріку Дон. Пізніше географічна Європа почала розглядатися як територія від Англії до Уралу. Ця демаркація, згідно якої Україна може позиціонувати себе як

географічний центр Європи, залишається й до сьогодні однією з найпоширеніших у визначенні територіальних меж європейського субконтиненту.

У зв'язку з цим слід наголосити, що, крім розуміння Європи як ідеї, вже у ранній історичний період ми зустрічаємось з іншим її баченням - як географічного концепту. Його появу пов'язують із Геродотом. В цю добу таке тлумачення було домінуючим. Але з ходом історії Європа поступово перестає асоціюватися з будь-яким чітким географічним визначенням. Географічний критерій тільки на поверхні виглядає як очевидний та ефективний інструмент її означення. Та спроби його використання показують, що такий вимір Європи є найпроблематичнішим серед різних підходів до визначення її сутності. Історія засвідчила, що замість ранніх спроб пошуку Європи в географічному вимірі надалі головним стало визначення змісту Європи саме як ідеї і до певної міри як ідеалу. У ході подальшого аналізу ми побачимо, що концепт Європи в географічному сенсі тим більше не допомагає у визначенні сучасної «нової Європи». Внаслідок останніх двох хвиль розширення ЄС (у 2005 та 2007 років, а також приєднання Хорватії у 2013 році) до традиційної проблеми визначення кордонів «старої Європи» сьогодні додалися питання щодо окреслення географічних кордонів нової Європи та нової Східної Європи.

Отже, у часи Античності ідея Європи знаходилась лише у зародковому стані. Крім зазначених вище впливів міфологічного та географічного тлумачень, Європа також у певному сенсі «була підпорядкована більш значущому у культурному плані концепту "Заходу"» [133, с. 20], з яким вона залишається нерозривно пов'язаною й до сьогодні. Пізніше цей концепт зумовив зв'язок між спадком грецької цивілізації, християнством та ідеєю Європи. Однак стародавні уявлення про Захід мають дуже мало спільного з його сучасними інтерпретаціями. Тогочасні кордони Заходу охоплювали землі еллінів від Середземного моря до Персії та у символічному плані окреслювали культурний регіон, який греки вважали центром світу та колискою цивілізації.

Ідея Європи почала набувати більшого значення лише після розпаду класичної грецької цивілізації. Проте, навіть у часи Римської імперії Європа не

набула значення єдиного регіону в культурних термінах, оскільки більшість її територій були поділені між різними племенами варварів. На початку ери християнства бути християнином означало бути римлянином, а не європейцем. Лише значно пізніше, у часи Середньовіччя, ідея Європи стає нерозривно пов'язаною з поступом християнства на територіях континенту. Починаючи з Х століття вона поступово втрачала свій географічний зміст та набувала більш широкого та популярного сьогодні культурного значення [133, с. 22].

Надалі кордони Європи визначались у протистоянні поширенню мусульманства на континенті. Тож християнство стало ознакою ідентичності середньовічної Європи і залишилося домінуючим у наповненні ідеї Європи аж до початку доби Модерну. З цього приводу Дж. Деланті зазначає, що сучасна ідея Європи так і не змогла позбутися залежності від протиставлення Сходу та Заходу, вкоріненого у християнській традиції [133, с. 17]. Уявлення про східного іншого як невід'ємну умову для існування власної ідентифікації, як ми побачимо далі, відіграли роль і в історії становлення нової Європи.

Виокремлення ідеї Європи з дискурсу християнства відбувається завдяки соціальним змінам доби великих географічних відкриттів. Після падіння Константинополя у 1453 р. та початку освоєння Американського континенту старий зв'язок між Європою та християнством було замінено новим – між Європою та Заходом. При цьому концепт Заходу вже відрізнявся від свого стародавнього розуміння і використовувався для позначення нової світ-системи, в рамках якої західна Європа перебрала на себе роль епіцентру.

З Нового часу ідея Європи набуває характеру соціально-політичної мрії про єдність континенту. Від середини XVII і до середини XX століття ідея інтеграції держав континенту декларувалась багатьма мислителями, на яких сьогодні активно посилаються політики нової Європи. Проте слід зауважити, що сучасне утворення Європейського Союзу не можна вважати безпосереднім втіленням ідеї Європи хоча б тому, що *такої єдиної ідеї ніколи не існувало*. Навпаки, дискурс Європи продукував досить різноманітні версії та візії того, якою може чи повинна стати об'єднана Європа. Найбільш яскраві та популярні серед цих візій

стосувались ідей: 1) запобігання війнам та встановлення миру в Європі; 2) встановлення республіканської демократичної влади в усіх європейських націях; 3) збереження культурного багатства та різноманіття Європи; 4) встановлення європейської конфедерації або ліги націй.

Найбільш артикульованою у дискурсі Європи є ідея запобігання війнам та встановлення миру. Історія Європи свідчить, що дискусії про європейську ідентичність та єдність частіше всього спалахували під час або після чергових великих війн на її території. Одним із перших, хто розмірковував про створення федерації або ліги держав, відповідальної за мир в Європі, був Абат де Сен-П'єр, який виклав свої думки у есе «Записки про збереження вічного миру в Європі» (1712 р.) [236, с. 34]. Інший видатний мислитель, І. Кант, в есе «Проект вічного миру» (1795 р.) висунув три головні умови для встановлення миру між державами Європи. Перша - кожна держава повинна мати республіканський устрій та конституцію, що передбачає особисту свободу громадян держави, панування закону та рівність прав усіх громадян. Друга умова стосується необхідності об'єднання національних законодавств у рамках федерації вільних держав. Третя умова, за Кантом, пов'язана з ідеєю світового громадянства, що підпорядковується умовам універсальної гостинності. Це положення є складовою його концепту космополітизму, який ми детально розглянемо нижче.

Серед інших робіт, що торкались цієї проблематики, слід згадати «Судження про вічний мир» (1761 р.) Ж. Ж. Руссо, який вбачає загрозу миру в Європі у політиці, що не підпорядковувалась раціональним принципам [158, с. 86]. Пізніше К. Сен-Сімон у роботі «Про реорганізацію європейського суспільства» (1814 р.), критикуючи монархічні ідеї Віденського конгресу 1815 року, пропонував створити єдиний парламент та конфедерацію незалежних європейських держав [185, с. 268].

Значну роль в уявленнях інтелектуалів про Європу відігравала ідея культурного багатства та різноманіття як інструменту захисту європейського духу. Представник німецького романтизму Й. Г. Гердер закликав до позитивного розуміння усіх європейських культур у контексті своєї концепції самобутності

духу народу. У середині XIX століття письменник Ч. Маккей вперше використовує поняття «Сполучені Штати Європи», яке відтоді стало популярною метафорою в дискурсі Європи. Для підтримки миру в Європі він пропонував запозичити з американського досвіду такі положення, як ліберальна преса, вільна торгівля та представницька демократія. Книга австрійського графа Р. Куденхове-Калергі «Пан-Європа» (1923 р.) ввела в дискурс Європи інше не менш важливе поняття і сприяла формуванню міжнародного пан-європейського руху. Він вважав інтеграцію країн Європи необхідним кроком для переходу від монархічного устрою до республіканського правління в Європі у вигляді нової федерації та потужної світової імперії, здатної протистояти радянській загрозі [129, с. 142]. Однак очолюваний ним рух «Пан-Європа» не вважав демократію однією з головних рис європейськості. Натомість, відстоювані рухом принципи – християнство, консерватизм та лібералізм – пропагували аристократичне та елітистське бачення Європи. Деякі з сучасних дослідників зазначають, що саме таке бачення було реалізоване в сучасному проекті об'єднаної Європи, що призвело до критичної ситуації «глибокого розриву між елітами та громадянами Європи, наявного сьогодні» [185, с. 283].

З іншого боку, слід зазначити, що поряд з ідеями об'єднання Європи заради встановлення миру та збереження культурного розмаїття в дискурсі Європи також висувались ідеї, про які сьогодні не прийнято згадувати в офіційному політичному дискурсі. Так, Ф. Ніцше, бачив інтеграцію Європи засобом для придушення повстань та забезпечення порядку, називаючи демократію ідеологією слабких на противагу новому типу сильної людини. За прогнозом Ф. Ніцше, об'єднання Європи призведе до появи нової еліти, яка буде правити панєвропейським народом.

Ідея встановлення в Європі гегемонії однієї нації неодноразово з'являлася в дискурсі Європи. Варіювались лише нації, які ставали умовними центрами реалізації цієї ідеї. Так, у XIX столітті Д. Мадзіні пропонував визнати Рим новим духовним центром об'єднання усієї Європи. Іспанський філософ М. де Унамуно наприкінці XIX століття писав про те, що його католицька країна не потребує

європеїзації, а натомість Європа потребує іспанізації [185, с. 212].

Навряд чи можна заперечити факт існування Європи, оскільки вона є реальністю, реальним суб'єктом та об'єктом дій у сучасному світі. Так само значущим залишається й концепт «Європа», що є інструментом розбудови нової Європи у форматі ЄС. Разом з тим на сьогодні неможливо зафіксувати єдиний зміст ідеї Європи через те, що вона від самого початку формувалась у множинності дискурсів. Така сама неоднозначність притаманна і концепту «Європа». Щоразу його зміст по-різному конструюється, і, мабуть, єдине, що поєднує плюральні конструкти Європи, це стійке переконання у її фактичній даності. За своєю суттю, різноманітні образи Європи знаходяться у відносинах конкуренції за владу номінації, що розгортається навколо визначення та класифікації самої Європи, її кордонів та меж, схожих та відмінних рис її мешканців тощо.

Отже, наш аналіз історії ідеї та дискурсу Європи засвідчує, що від самого «народження» концепт «Європа» знаходиться в центрі змагання різних дискурсивних проектів за право визначати зміст та параметри ідентифікації «європейського» на противагу «неєвропейському». Образ Європи конструюється і реконструюється в дискурсі і базується на принципі ексклюзивності набуваючи свого значення в результаті протиставлення «іншому».

Європа як географічний концепт, по суті, ніколи не відігравала визначної ролі у формуванні дискурсу. Навпаки, це поняття підпорядковувалося домінуючим культурним та політичним тлумаченням. Дуже часто воно відігравало у дискурсі роль нормативного ідеалу та доповнювалось елементами міфології. З цього приводу К. Кумар зазначає, що більшість існуючих підходів розглядають ідею Європи як міф або ідеологію, що нав'язується згори та в різний спосіб і в різні часи розробляється західною елітою [210, с. 37]. Далі, аналізуючи особливості конструювання європейської ідентичності, ми побачимо, що чим більшим є розрив між теоретичною бажаністю та практичним втіленням дискурсивного проекту, тим активнішими є апеляції до ідейної, ідеальної та навіть міфологічної складової Європи.

У соціологічній перспективі вивчення Європи стикається з низкою протиріч, пов'язаних із сутністю об'єкту дослідження. Одним з таких протиріч є дуальність Європи. Тому першочерговим концептуальним та методологічним завданням дослідника європейської ідентичності є розрізнення між Європою як історико-культурним утворенням, що є наслідком довгострокових, непередбачуваних процесів, та новою об'єднаною Європою, представленою Європейським Союзом (ЄС) як новітнім утворенням, що є результатом спільної волі до побудови нових суспільно-політичних інститутів.

Слід зазначити, що ідея Європи досягла особливого впливу саме тоді, коли набула більш широкого культурного значення. Попри очевидне розмаїття тлумачень цієї ідеї в історії, саме *ідея Європи як історично сформованого спільного культурного простору, або цивілізації*, продовжує демонструвати свій дискурсивний потенціал. Сутність такого тлумачення полягає в тому, що Європа асоціюється з єдиною європейською культурною традицією, яку нерідко називають високою культурою. Прихильники цієї ідеї Європи також проklamують існування спільної європейської спадщини, до складових якої відносять класичну греко-римську традицію, християнство, гуманізм та індивідуалізм Відродження, ідеї Просвітництва, раціоналізм, науку, захист прав людини та демократію (див.: [268, 210]). З огляду на це слід виділити три корені європейської культурної спадщини: греко-римське, іудейсько-християнське та просвітницько-гуманістичне. Теза про давню духовну та культурну європейську традицію, у свою чергу, слугує основою для певного розуміння європейської ідентичності. Мова йде про ідентичність, що історично сформувалась на базі спільної європейської спадщини, і існування якої є природним результатом довгої європейської історії. Отже, дискурс Європи, що складався протягом століть, продукує образ старої Європи як історично сформованої єдиної культури та ідентичності.

Водночас у сучасному дискурсі Європи присутній інший образ – *нової Європи*, яка народжується в межах інституціонального проекту інтеграції Європейського Союзу. Важливою складовою цього проекту є формування нової європейської ідентичності, характерної для сучасного періоду утворення

наднаціональних та глобальних об'єднань. Ця ідентичність вже не розглядається як певна історико-культурна даність, а сприймається як винахід, що конструюється насамперед зусиллями політичних еліт. Звідси й часті нарікання на штучність та елітарну природу європейської ідентичності, які можна зустріти у багатьох працях сучасних дослідників.

Зазначимо, що аналітичне розмежування старої та нової Європи (англійською воно розкривається у виразі *Europe vs EUrope*) є ключовою установкою нашого дослідження феномену європейської ідентичності. Британська дослідниця Вів'єн Орчард з цього приводу зазначає: «Хай би що у минулому не означала ідея Європи, ідея європейського політичного союзу спричинила чіткий розрив між новою європейською спільнотою та Європою як історичною та культурною реальністю» [230, с. 429]. Дійсно, сьогодні про європейську ідентичність найчастіше говорять у контексті процесів її конструювання в рамках Європейського Союзу. Вочевидь, це зумовлюється тим, що ЄС як політичне утворення потребує прихильності своїх громадян та активної ідентифікації із об'єднаною Європою, а не просто автоматичного, тобто пасивного, усвідомлення європейцями спільності їхнього культурного коріння. Можна сказати, що новій Європі, яка сьогодні конструюється у тісному зв'язку з розвитком ЄС, потрібна нова європейська ідентичність.

На користь аналітичного розмежування двох Європ висловлюється норвезький соціолог П. Бьорджес. На його думку, «спрощена модель “Європа = ЄС” непридатна для аналізу, тому що в ній “інституціональна матриця” ЄС від самого початку буде визначатися як *ідентична* Європі в сенсі соціо-культурно-матеріальної дійсності» [115, с. 469]. Визнаючи потужний потенціал Європи як історичної реальності, автор вважає, що таке ототожнення нівелює актуальність питання про легітимність та ідентичність ЄС. Тому лише завдяки розмежуванню двох Європ, наголошує він, між ними утворюється простір, в якому з'являється можливість говорити про нову європейську ідентичність та легітимність ЄС як нової інституціональної проекції Європи.

Таким чином, поява нової Європи у форматі ЄС, що сьогодні перебуває у

стані постійної розбудови, є ключовим фактором актуалізації проблематики європейської ідентичності. Водночас необхідно усвідомлювати, що аналітичне розмежування старої та нової Європи не слід доводити до їх жорсткої дихотомії. До того ж така дихотомія (Europe vs EUrope) створює загрозу реіфікації європейської ідентичності.

Отже, з одного боку, теоретичний наголос на Європі як ЄС надзвичайно актуалізує проблематику європейської ідентичності, тому що дискурсу європейської ідентичності сьогодні надається значення мобілізаційного фактору та інструменту легітимації всього процесу розбудови нової Європи. Цьому сприяє позиція Брюсселя, який офіційно займається популяризацією європейської ідентичності як легітимуючого фактору для Європейського Союзу. Значна кількість дослідників також вбачає у зростаючому інтересі до тематики європейської ідентичності перспективу виходу з кризи легітимності, яку зараз переживає це міжнародне об'єднання. За їх оцінками, сучасні теорії інтеграції розглядають європейську ідентичність як «передумову життєздатного європейського політичного устрою» [102, с. 258]. Інші зазначають, що йдеться про «появу “насиченої” європейської ідентичності, в яку багато хто вірить як у передумову працюючої демократичної європейської політиї» [214, с. 145-146]. Таку насичену (thick) ідентичність на противагу тонкій (thin) ідентичності соціологи Р. Брубейкер та Ф. Купер називають ідентичністю в сильному смислі і справедливо критикують цей концепт за те, що він «означає занадто багато» [108, с. 1].

З іншого боку, аргументація на користь нової сильної європейської ідентичності, що використовується в сучасному академічному дискурсі, насправді демонструє суттєву методологічну ваду. Вона полягає у тому, що європейська ідентичність у такому контексті виявляється реіфікованою. Роль самого концепту перебільшується через помилкове ототожнення європейської ідентичності та легітимності ЄС. Відповідно, відсутність колективної ідентичності у громадян ЄС часто розглядається у науковій літературі як головна перешкода на шляху європейської інтеграції, як відсутня ланка, через яку страждає весь процес

інтеграції [291]. При цьому, як зазначає М. Антоніч, прихильники такого бачення потрапляють у своєрідне теоретичне зачароване коло. З одного боку, у них нова Європа не може розвиватися без формування спільної ідентичності серед її громадян. Особливо нагальною цю потребу в ідентичності роблять два аспекти кризи легітимності ЄС: 1) популярна ідея дефіциту демократії в ЄС як слабкості механізмів демократичного контролю за його інститутами та 2) відсутність широкої публічної підтримки ЄС з боку несформованого європейського демосу. З іншого боку, сподіваючись, що європейська ідентичність і європейський демос можуть бути створені головним чином завдяки розвитку європейських інститутів, вони визнають, що європейська ідентичність може бути сформована лише внаслідок прогресу євроінтеграції [77, с. 506].

Тому стає очевидним, як зовні приваблива аргументація про особливу важливість і нагальну потребу у сильній європейській ідентичності насправді ставить під загрозу теоретичну цінність самого концепту. Адже обертання у цьому замкнутому колі лише нагтовхує на розповсюджену серед науковців песимістичну думку, що європейська ідентичність є річчю теоретично бажаною, але практично недосяжною, і тому вона завжди буде залишатися пустою формою, що наповнюється різними змістами, але при цьому не має власного. Аби не підживлювати цей песимізм, аналіз європейської ідентичності має бути позбавлений теоретичної пастки зачарованого кола. Для цього необхідно відмовитися від реіфікації європейської ідентичності та невиправданого перебільшення її значення. Іншими словами, йдеться про визнання концептуальної хибності бачення європейської ідентичності як відсутньої ланки в успішній європейській інтеграції та передумови легітимації нової Європи.

Про хибність апеляції до сильної європейської ідентичності як ліків від дефіциту легітимності ЄС та передумови його подальшої інтеграції все частіше йдеться в роботах останніх років, присвячених проблематиці європейської ідентичності. Досить виразною у цьому плані є позиція німецької дослідниці К. Кантнер. На її думку, бачення європейської ідентичності як функціональної передумови для легітимації політики ЄС є наслідком переоцінки цього концепту

[203, с. 502]. Дослідниця пропонує розірвати замкнуте теоретичне коло, спростувавши твердження про те, що без існування європейської ідентичності не може бути успішним розвиток ЄС, а без успішної інтеграції у межах ЄС неможливе формування європейської ідентичності. К. Кантнер наголошує, що відсутність європейської ідентичності більше не може слугувати виправданням недоліків у розвитку ЄС як політичної та інституціональної системи.

Важко не погодитись із наріканням К.Кантнер на концептуальну слабкість поняття «європейська ідентичність», якщо ним користуються, за її виразом, самопризначені конструктори ідентичності, аби зробити громадян більш європейськими, нав'язати їм штучну ідентичність «*Nomine Europaeicus*». Ця слабкість значною мірою зумовлюється реіфікацією європейської ідентичності. К. Кантнер справедливо наголошує, що насправді сильний смисл європейської ідентичності народжується у дискурсах, в яких водночас беруть участь різні спільноти, обговорюючи важливі загальноєвропейські проблеми [203, с. 516].

З нашої точки зору, концептуалізація поняття «європейська ідентичність» у руслі дискурсивно-конструктивістського підходу дозволяє уникнути вищевказаних теоретичних пасток та розриває замкнуте коло взаємозалежності нової європейської ідентичності та нової об'єднаної Європи. Всупереч спокусі реіфікації європейської ідентичності, що виникає у зв'язку з її актуалізацією в дискурсі нової Європи, з самого початку необхідно визнати певні рамки та обмеження у концептуалізації європейської ідентичності. Так, наприклад, на думку Ж. Бодрійяра, справжньою європейською ідентичністю була ідея, навіть мрія, утопія, що має невелику цінність і «до якої звертаються як до порятунку, коли вже нінащо більше спиратися» [256, с. 522]. Він говорить, що сучасні проблеми не зводяться до ідентичності, і там, де в основі суспільства зберігаються почуття міці та слави, взагалі не виникає потреби в ідентичності. Із цією заявою перегукується позиція А. Турена, який зауважує, що на ідентичність мало хто зважає у тих країнах, де існує насправді сильне почуття цієї ідентичності, як, наприклад, в Америці [279, с. 398].

Враховуючи означені застереження, ми вважаємо, що концепт європейської

ідентичності має певні межі для свого застосування. Так, загострення проблематики ідентичності опосередковано може свідчити, що дане суспільство переживає кризові часи. Адепти ідентичності часто й помилково вбачають причини цього у відсутності ідентичності, тому пропагують її конструювання як засіб подолання кризи. На прикладі аналізу європейської ідентичності цей підхід, як ми бачили, призводить до її інтерпретації у сильному сенсі як мобілізуючого фактору, до ототожнення європейської ідентичності з передумовою легітимації ЄС, до її визнання відсутньою ланкою в успішній інтеграції нової Європи. Однак, таке перебільшення насправді тільки знецінює сам концепт.

Відкинувши надмірну й невиправдану амбіційність щодо європейської ідентичності, ми зможемо краще зрозуміти теоретичну цінність та роль цього концепту у поясненні сучасних процесів в Європі і розгледіти реальні проблеми її конструювання. Підкреслимо, що сильний сенс європейської ідентичності насправді розкривається не в її реіфікації, а в аналізі дискурсивного поля, на якому відбувається обговорення реальних проблем європейської спільноти.

У контексті критичного переосмислення концепту європейської ідентичності виникає потреба переосмислення питання двох Європ та ролі цих образів у конструюванні сучасної європейської ідентичності. Ми вже підкреслювали значення розрізнення старої Європи та нової Європи у форматі ЄС. Засновуючись на цьому, ми пропонуємо розглядати європейську ідентичність як наднаціональний феномен, безпосередньо пов'язаний із новітнім інституціональним проектом об'єднаної Європи. Однак при цьому ми заперечуємо дихотомію *Europe vs EUrope*. Продукування такого дуалізму є ще одним недоліком, до якого призводить реіфікація європейської ідентичності. Вище ми наводили аргументацію П. Бьорджеса, для якого тільки відмежування від Європи як соціо-культурно-матеріальної дійсності та її сформованої ідентичності дає можливість говорити про європейську ідентичність та легітимність ЄС як інституціональної моделі Європи. Однак така дуалістична логіка, коли концептуалізація європейської ідентичності передбачає жорстке протиставлення нової Європи старій Європі, також видається невиправданим перебільшенням.

Насправді така дихотомія у баченні Європи загрожує концептуальній цінності європейської ідентичності не менше, ніж апеляції до сильної ідентичності.

Дискурсивно-конструктивістський підхід пропонує аналітично розмежовувати та досліджувати зв'язок між двома Європами в такий спосіб, щоб одночасно уникати крайніх формулювань їхньої тотожності або дуалізму. Сучасна європейська ідентичність актуалізується у зв'язку з образом нової Європи, пов'язаним з інститутами ЄС. Зовні приваблива апеляція до сильної європейської ідентичності як ліків від дефіциту легітимності ЄС робить дослідників заручниками зачарованого кола, коли без європейської ідентичності не може бути успішним розвиток ЄС, а без успішної євроінтеграції неможливе формування європейської ідентичності. Лише відмовившись від перебільшення значення європейської ідентичності і визнання теоретичних меж використання цього концепту, можна уникнути цієї теоретичної пастки. Ключовою тезою запропонованого дискурсивно-конструктивістського підходу є те, що насправді сильна європейська ідентичність – це продукт конкурентного змагання різних образів Європи, реалізованих в актуальних дискурсивних проектах.

Цей підхід протиставляється есенціалістському баченню Європи як сукупності незмінних рис, які мають бути науково виявлені для того, щоб відрізнити європейців від неєвропейців. Нове бачення ідентичності акцентує рефлексивний характер та множинність ідентичності, що конструюється в різних соціокультурних контекстах. Нарешті, його аплікація до європейської ідентичності веде до переосмислення концепту в контексті сучасних процесів інтеграції нової Європи.

Як зазначалося вище, питання ідентичності Європи актуалізується саме в контексті формування ЄС. Тому аналіз концепту європейської ідентичності потребує звернення до особливостей історії становлення ЄС як контекстуальної рамки появи сучасної європейської ідентичності. Народження безпрецедентного в світовій історії союзу суверенних держав бере свій відлік із середини ХХ століття, коли Європа після Другої світової війни опинилася у стані руїни та розколу. Серед різних факторів актуалізації ідей євроінтеграції традиційно відзначаються

економічні інтереси європейських держав. Однак чи не головною рушійною силою у тогочасній Європі були уроки війни. На думку європейця Т. Еша, саме страшна пам'ять про війну та загрози холодної війни змусили європейців визнати за пріоритет мирне співіснування народів континенту [276]. Не випадково Ю. Габермас називає Європейський Союз результатом навчання на жахіттях XX століття [173].

Процес розбудови нової Європи було розпочато Німеччиною, Францією, Італією, Нідерландами, Бельгією та Люксембургом. Великобританія спочатку залишалась осторонь цієї уніфікації, яку вважала проектом континентальної Європи і пропонувала обмежитись використанням традиційних міждержавних інститутів. Залізна завіса та холодна війна також стали важливою історичною умовою процесу інтеграції. У цей період для народів Європи СРСР та радянський блок відігравали роль варварів біля воріт [276]. Також треба згадати і про наслідки плану Маршалла, які згуртували країни Західної Європи та очистили їх від представників комуністичної ідеології. Вони були визначені як ідеологічний контр-референт Європи, що вплинуло на розвиток дискурсу європейської ідентичності.

Інша особливість процесу європейської інтеграції полягала в тому, що він починався згори і залежав від ініціативи тогочасних політичних еліт. Завдяки їх зусиллям були утворені перші європейські союзи: Європейський союз вугілля і сталі (1951 р.) та Європейський Економічний Союз (1957 р.) [218, с. 164]. Вони створили ідеологічне підґрунтя розбудови нової євроспільноти, а найкращою формою для неї вважали федеративний тип організації союзу [116].

Розглядаючи розвиток інституціональної системи нової Європи у взаємодії з інтеграційними процесами, можна простежити декілька стадій її еволюційних перетворень. Спираючись на схематизації, наведені в науковій літературі, ми можемо виділити п'ять фаз європейської інтеграції, які розглядаємо як історичний та соціальний контекст формування сучасного дискурсу Європи та конструювання європейської ідентичності [112, с. 58].

Перша фаза (1945-1957 рр.) відзначилась такими подіями, як Європейський

Конгрес (1948 р.), заснування Ради Європи (1949 р.) та Декларація Шумана (1950 р.), в якій міжнародна кооперація у межах Європи розглядається як політичний проект. На цьому етапі євроінтеграція стала справою відданих федералістській ідеї політичних лідерів, що перетворило європейський проект на елітистський, впроваджуваний згори вниз [189, с. 253].

Друга фаза європеїзації (1957-1972 рр.) розпочалася з Римського договору, яким шість країн заснували Європейський Економічний Союз. Питання економічного розвитку Європи витісняють питання миру. Розвиток європейських інститутів, їх нова політика стають помітними для громадян, про що свідчать такі дослідження думки європейців, як «Євробарометр». Однак у процесі розбудови, з кінця 1960-х років, інституції ЄС зіткнулися з новим викликом — потребою зміцнення своєї політичної легітимності.

Третя фаза (1973-1986 рр.) характеризується успішним розширенням ЄС у 1973, 1981 та 1986 роках. У 1995 році відбулося четверте розширення, внаслідок чого кількість членів ЄС збільшилась до п'ятнадцяти країн. В результаті цих змін були сформовані ключові загальноєвропейські інститути, які можна поділити на інтегративні (Європарламент та Єврокомісія) та міжурядові (Рада Європи). Для нашого аналізу найбільш визначним моментом цього етапу є підписання у 1973 році Декларації європейської ідентичності, завдяки якій цей термін вводиться у політичний дискурс об'єднаної Європи.

Четверта фаза європеїзації (1986-2004 рр.) пов'язується зі стратегією розбудови народної Європи. Президент Єврокомісії Жак Делор виголосив її у 1985 році, запропонувавши європейцям новий соціальний контракт з метою розвитку нової політичної європейської ідентичності. Іншою ознакою цієї фази стало підписання Маастрихтської угоди про створення Європейського Союзу (1992 р.). Нова інституціональна структура складалася з так званих трьох колон: колони європейської спільноти, представлені наднаціональними інститутами — Єврокомісією, Європарламентом та Європейським Судом, колони загальної зовнішньої і оборонної політики та колони внутрішньої та судової політики.

На цьому етапі в політичному дискурсі артикулювались ідеї необхідності

поглибленої інтеграції у вигляді створення політичного союзу. «Новітня історія, і не тільки Німеччини, – наголошував із цього приводу Г. Коль, – вчить нас, що сподіватися у довгостроковій перспективі підтримувати економічний та валютний союз без політичного – це повний абсурд» [276, с. 3]. Та це питання стало прикладом того, як із політичних міркувань лідери інших держав, зокрема Франції, можуть блокувати важливі європейські ініціативи.

Такою ж невтішною виявилася й еволюція ЄС у питаннях легітимації його інститутів. До кінця четвертої фази євроінтеграції політичним елітам майже вдавалось реформувати інститути ЄС так, аби надавати їм більшої політичної легітимності. Однак надалі позитивний тренд євроінтеграції перервала криза легітимності, що застала інститути ЄС у середині 2000-х років. Ця криза тісно пов'язана з проблемою поглиблення дефіциту демократії, що символізує кінець попереднього «поблажливого консенсусу» щодо європейської інтеграції серед її учасників [215, с. 73].

П'ята фаза євроінтеграції, з 2004 року, є наймасштабнішою в інституціональних перетвореннях і водночас складною за викликами щодо ЄС.

У цей період продовжується розширення ЄС, але на новому рівні, що охоплює колишні соціалістичні країни. 1 травня 2004 року з десяти країн, що приєдналися до ЄС, вісім належали саме до цієї групи. З 1 січня 2007 року до двадцяти п'яти держав ЄС долучилися Болгарія та Румунія, а з 1 червня 2013 року, після деякої перерви у процесі розширення, Хорватія стала двадцять восьмим членом ЄС.

Іншою, але вже негативною ознакою цієї фази, стала глибока криза в ЄС. Проблеми виникли в економіці у зв'язку з економічною кризою 2007-2008 років і далі кризою євро 2010 року та борговою кризою в Італії, Іспанії, Португалії, Ірландії і особливо у Греції. У відповідь на ці виклики на саміті ЄС 9 грудня 2011 року було прийнято рішення, що презентувалось як поворотний пункт у подоланні кризи шляхом встановлення «бюджетної дисципліни».

Однак вузлові конфліктні моменти у сучасному розвитку ЄС залишились. По-перше, на європейському рівні почали поширюватися ідеї *Європи різних*

швидкостей розвитку та корінної Європи. Зокрема, Н. Саркозі розмірковував про Європу двох швидкостей: федерального ядра з сімнадцяти країн зони євро, або корінної Європи, та слабкішої зовнішньої конфедеральної групи з десяти не-євро країн, що пов'язана з процесом розширення ЄС.

По-друге, політичні лідери, котрі підтримують ідею корінної Європи, почали повертатися до теми *федералізації ЄС*. Активізація федерального проекту виправдовується тим, що в умовах кризи ЄС його федералізація є кращим вибором, ніж загроза створення наддержави або розпаду Союзу.

Про складність реалізації проектів федералізації корінної Європи свідчить болючий процес прийняття нової Конституції ЄС. Він складає третю ознаку п'ятої фази інтеграції. Спочатку стався провал голосування за проект Конституції на референдумах 2005 року у Франції (29.05: 54,7% «проти») та Нідерландах (1.06: 61,5% «проти»). Як вихід із кризи у грудні 2007 року ЄС прийняв Лісабонську угоду, урізаний варіант Конституції. Але і її спіткав конституційний нокдаун на ірландському референдумі 2008 року (12.06: 53,4% «проти»). Врешті решт Лісабонська угода вступила в силу завдяки безпрецедентному переголосуванню Ірландії (2.10.2009: 67,1% – «за»).

Економічна криза на п'ятій фазі розвитку ЄС стала випробуванням для політичних еліт. Поряд з активізацією ідей корінної, федеративної та різношвидкісної Європи, вона нагадала про мрії архітекторів ЄС досягти міцного політичного об'єднання. Воно необхідне для посилення європейської інтеграції, але цьому заважає надзвичайний вплив національних держав та політиків. Т. Еш у статті «Криза Європи» [276] з цього приводу зазначає, що причиною кризи нової Європи є те, що демократія у ЄС є переважно національною, а не загальноєвропейською. Те, що прийняття рішень ґрунтується на домовленостях політичних лідерів національних держав у кулуарах Брюсселя, на його думку, уповільнює розвиток по-справжньому європейської політики та загальноєвропейської публічної сфери.

Відповідно, криза загострила давню хворобу дефіциту демократії та недостатньої легітимності Євросоюзу. Проект його створення був елітистським

від самого початку, бо на нього не питали згоди більшості європейців. Однак його вагоме обґрунтування полягало в наступній тезі: оскільки ЄС не торкається важливих для звичайних громадян питань - податків, бюджетів, оборони тощо, то недостатня підзвітність офіційного Брюсселя не становить загрози для їхніх інтересів. Втім під час кризи подібна аргументація не спрацьовує, а нарікання на дефіцит демократії в ЄС виростають у підтримку націоналістичних партій та євроскептицизму. Все більше європейців з покоління, що не знало війни, ставлять під сумнів позитивні наслідки всього проекту нової Європи.

Така переоцінка відбувається і на рівні окремих держав-членів ЄС. Прикладом цього стала особлива позиція Великобританії, яка в особі прем'єр-міністра Д. Кемерона відмовилась визнати фінансові обмеження нової європейської політики бюджетної дисципліни. Крім того, він уперше заявив про можливість виходу крани з ЄС шляхом проведення національного референдуму.

Так сталося, що проведення цього референдуму у Великобританії 23 червня 2016 року і його несподіваний результат на підтвердження такого виходу остаточно визначив вступ до нової, *шостої фази* розвитку ЄС. Для неї характерне не тільки загострення накопичених раніше кризових явищ Євросоюзу, а й новий тип кризи ЄС як стану невизначеності. На сьогодні немає відповіді на питання, яким буде ЄС після Brexit'у, однак очевидно, що він матиме негативні наслідки для всіх задіяних сторін і вже становить для них безпрецедентний виклик.

Як зауважує З. Бауман, перше враження таке, що «усі члени британського істеблішменту вистрілили собі в ноги і вийшли повністю дискредитованими з безглуздо організованого тесту» [124]. Але глибинна причина вибору британців, яку він визначає далі, пов'язана з давнішньою проблемою дефіциту демократії та кризи легітимності в ЄС. За словами З. Баумана, «британський референдум був унікальним шансом вилити свій накопичений наболілий гнів на весь істеблішмент, на всю систему, що не змогла виконати свої обіцянки» [124]. До того ж, насправді жорстка бюрократія ЄС, що уособлювала цю систему, сприймалася британцями як щось зовнішнє і тому вороже.

Ще одним фактором, що вплинув на їхній вибір, став загрозливий образ

біженця, що сформувався як реакція на небачену за масштабами міграційну кризу. Справжня навала біженців, що її зараз переживає Європа, стосується подій останніх двох років. У свою чергу, це явище тісно пов'язане з сирійською кризою.

Окрім спровокованої нестабільності ЄС, Brexit сприяв посиленню позицій противників міграції, євроскептиків та праворадикальних популістів. Британський референдум як протест проти бюрократії насправді лише погіршив ситуацію з легітимністю влади в сенсі її прозорості. З. Бауман з цього приводу пише: «Ми знову повертаємося до малих держав-племен», адже «рух вперед до “малих держав” зводиться до “повернення до племен”» [124]. Одна з причин цього полягає у нашій нездатності долучитися до нової космополітичної реальності. Британський референдум, на жаль, підтвердив, що, незважаючи на очевидність сучасного стану реально існуючої космополітизації, без переходу до стану свідомого космополітизму ми отримуємо зворотній наслідок – ренаціоналізацію.

Розглянута нами складна історія європейської інституціоналізації це, насамперед, історія еволюції дискурсу Європи. Означений інституціональний розвиток проекту ЄС надзвичайно важливий, оскільки він формує контекст, в якому, у свою чергу, зародився і пройшов свої фази розвитку сучасний дискурс європейської ідентичності. Цей дискурс відрізняється акцентом на ідентичності нової Європи як елітарного та бюрократичного проекту, в якому навіть попередня культурна ідентичність та спадщина Європи використовуються як аргументи на користь прискорення інституціонального конструювання ЄС.

На початкових етапах розвитку європейської спільноти політика зміцнення внутрішніх економічних зв'язків і формування об'єднаного ринку не мала інтенцій, пов'язаних із розвитком почуття європейськості та відповідної ідентичності. Їх поява, скоріше, стала незапланованим, побічним ефектом цієї політики. Разом з тим вже тоді проблема відсутності чіткої ідентичності та визначених цілей подальшої євроінтеграції відзначалася не тільки багатьма науковцями, а й політиками. Ще у 1958 році Е. Хаас говорив про необхідність для ЄС узгодити загальну ідеологічну програму для проведення подальшої інтеграції [231, с. 8]. Окрім розбіжностей в уявленнях про майбутнє нової Європи, країни-

члени ЄС інколи займали протилежні позиції щодо воєнних конфліктів. Проблема формування спільної зовнішньої політики ЄС була настільки актуальною, що знайшла відображення у перших офіційних документах, що стосувалися політичного формулювання європейської ідентичності.

Вперше у політичний дискурс поняття «європейська ідентичність» було введено у 1973 році, коли на Копенгагенському саміті дев'ятка країн співтовариства підписала Декларацію європейської ідентичності [114]. Цим документом керівники країн не тільки офіційно включили концепт європейської ідентичності у політичний дискурс ЄС. Згідно з тогочасними пріоритетами, його використали в якості однієї з основ формування зовнішньої політики ЄС. У такому формулюванні європейська ідентичність одразу набула елітарного характеру як спущений згори конструкт політичної верхівки.

Згідно Декларації, визначення європейської ідентичності спирається на три положення: 1) перегляд спільної спадщини, інтересів і особливих зобов'язань країн дев'ятки, а також ступеню єдності, досягнутого в рамках співтовариства; 2) оцінку ступеня єдності країн дев'ятки у стосунках із рештою світу і їх обов'язків, що впливають із цього; 3) взяття до уваги динамічного характеру процесу європейської уніфікації [114, с. 119]. Зауважимо, що перше положення в цьому переліку сприяло впровадженню нового елементу дискурсу, який відтоді залишається одним із головних пунктів у дебатах щодо європейської ідентичності. Візії, висловлені у Декларації, незважаючи на їх очевидну інструментальність, були підкріплені посиланнями на такі потужні ідеї як європейські цінності, європейська цивілізація та інші аспекти духовної сутності Європи, в яких вбачалась основа динамічного розвитку європейської ідентичності. «Розмаїття культур у межах спільної європейської цивілізації, вірність спільним цінностям та принципам, зростаюча подібність у ставленні до життя, усвідомлення спільності інтересів та рішучості у побудові Об'єднаної Європи, усе це надає європейській ідентичності самобутності й динамізму», – проголошувалось у Декларації [114, с. 121]. З того часу посилання на культурні засади європейської ідентичності почали досить регулярно використовуватись у різних дискурсах.

Однак ще більш значним для дискурсу європейської ідентичності виявилось закладене в Декларації її бачення в контексті оборонної зовнішньої політики ЄС. У такій інтерпретації європейська ідентичність через тридцять років з'являється у Преамбулі Маастрихтської угоди 1992 року: «Союз ставить перед собою наступні завдання: ствердити свою ідентичність на міжнародній арені, ... через забезпечення спільної зовнішньої політики та політики безпеки, включаючи остаточне погодження загальної оборонної політики, що з часом може призвести до спільної оборони»⁸. Таким чином, на початку 1990-х років політична еліта ЄС офіційною мовою Маастрихтської угоди представляє концепт європейської ідентичності як певний фундамент місії європейської дипломатії відносно решти світу. Водночас європейська ідентичність презентується як своєрідний квазі-мілітарний орієнтир, яким має керуватися оборонна політика нової Європи в полі конфліктів глобалізованого світу.

Разом з тим, на четвертій фазі євроінтеграції набуття інститутами ЄС більшого рівня автономії та легітимності поступово розширює зміст європейської ідентичності з точки зору його ролі у прискоренні внутрішніх процесів інтеграції. Це виявляється у тому, що з кінця 1980-х років європейські політичні еліти починають активно позиціонувати ЄС в якості носія нового громадянства. Діяльність Єврокомісії з пропагування ідеї європейського громадянства та пов'язаних з ним символів (прапор, гімн, водійські права) продемонструвала формування більш продуманої політики європейської ідентичності. У дослідженні М. Брутера з цього приводу зазначається, що завдяки впровадженню її зусиллями специфічних символів Європи, поширення європейської ідентифікації серед громадян ЄС стало реальністю. Автор вказує на важливі історичні моменти для розвитку європейської ідентичності, які називає періодами великого символічного значення. Як приклади він наводить затвердження європейського прапору (1972 р.), введення європейського паспорту та свято Дня Європи (1986 р.). Саме в ці роки, за даними його дослідження, у країнах-членах ЄС спостерігалось

⁸ Авторський переклад. Текст угоди в оригіналі можна знайти, наприклад, тут: <www.eurotreaties.com/maastrichtec.pdf>.

зростання показника середнього рівня євроідентичності [112, с. 141]. При цьому, аби масова європейська ідентичність стала можливою, європейські еліти на прикладі проекту народної Європи Ж. Делора намагалися зробити поняття «Європа» менш дискусійним і більш зрозумілим.

На межі 1990-х - 2000-х років відбулось поживлення політичних та суспільних дискусій з приводу європейської ідентичності, головним поштовхом для яких стала нестабільність європейського проекту в цей період. На цьому етапі головним контекстом, в якому розвивається дискурс європейської ідентичності, є не зовнішня політика і оборона, а внутрішній рівень розвитку ЄС і, зокрема, проблема легітимності його інститутів. Після двох хвиль розширення ЄС та у зв'язку зі складним процесом прийняття єдиної європейської конституції питання розвитку почуття солідарності та ідентичності досягають у дискурсі Європи особливої гостроти. Також дискутуються питання, чим є Європа, які її базові цінності, яке соціальне, політичне та економічне майбутнє чекає на неї. Активні дискусії з цього приводу породили дебати про майбутнє Європи (див.: [209]), про переоцінку цінностей Європи (див.: [299-301]).

Для обговорення гострих проблем напередодні приєднання до ЄС іще десяти країн президент Єврокомісії Р. Проді, продовжуючи традиції свого попередника, виступив з важливою ініціативою. Навесні 2012 року він запропонував австрійському Інституту гуманітарних наук очолити обговорення цих питань у максимально широкому за представництвом експертному колі. Напрацювання сформованої групи рефлексії духовного та культурного виміру Європи [275] заслуговують на особливу увагу з декількох причин. По-перше, завдяки успішному поєднанню зусиль політиків, науковців та громадських діячів були визначені вузлові точки проекту нової Європи з урахуванням його головних досягнень, проблем та перспектив розвитку. По-друге, положення підсумкового документу цієї групи слід розглядати як внесок у розвиток сучасного політичного дискурсу об'єднаної Європи.

Висновки групи стосувалися також радикальних зрушень у розвитку європейської ідентичності. Йдеться про її переосмислення та відхід від бачення,

сформованого в Декларації 1973 року та Маастрихтському договорі 1992 року. Замість розуміння європейської ідентичності як інструменту еліти у побудові зовнішньої політики ЄС, новий акцент робиться на її важливості для внутрішнього євроінтеграційного процесу.

У першу чергу експертна група пов'язала ідентичність Європи з європейськими цінностями та європейською культурою, або спільним європейським культурним простором. Відповідно, європейська культурна ідентичність розглядається як духовний чинник європейської інтеграції, роль якого зростає в міру того, як втрачають ефективність попередні стимули інтеграції – прагнення до миру, зовнішні загрози та створення єдиного ринку. Друге інноваційне положення полягає у тому, що, як і європейський проект в цілому, європейська ідентичність не може бути остаточно визначена. Причиною є те, що ця ідентичність, європейська культура і сама Європа не є фактом, вони розуміються як завдання та процес [275, с. 8]. Третє положення стосується перегляду попередньої елітарної стратегії формування європейської ідентичності згори-вниз. Воно формулюється наступним чином: «Ідентичність Європи є дещо таке, що має бути результатом домовленості між її народами та її інститутами. Європейці можуть та повинні адаптувати себе та свої інститути так, аби європейські цінності, традиції та життєві поняття збереглись надалі і залишилися дієвими. У той же час Союз та його громадяни мають зробити свої цінності такими, аби вони стали основою спільної ідентичності в умовах постійних змін» [275, с. 8].

По суті висновки групи стали своєрідним програмним документом, що зафіксував відхід офіційного Брюсселю від позицій, зафіксованих у Декларації європейської ідентичності (1973 р.) та Маастрихтській угоді (1992 р.). На зміну нормативному баченню європейської ідентичності як елітарного конструкту для побудови зовнішньої та оборонної політики, на початку 2000-х років пропонується його розуміння як внутрішнього процесу постійного конструювання ідентичності на основі діалогу між європейцями та політичними елітами нової інституціональної Європи.

Однак цей поворот надалі швидко переривається на тлі повномасштабної фінансової та політичної кризи Євросоюзу з 2007 року. В цих умовах у дискурсі європейської ідентичності спостерігаються дві тенденції. Одна з них, принаймні зовні, виглядає оптимістичною, бо її носії вбачають у кризових явищах підґрунтя для актуалізації масової європейської ідентичності. Створення нової сильної європейської ідентичності, потреба в якій справді назріла, спрощено презентується ними як ліки від дефіциту легітимності демократії та як відсутня ланка у подальшій євроінтеграції. Концептуальні вади такого абсолютизованого методологічного підходу до європейської ідентичності ми детально проаналізували раніше. Сучасна драматична ситуація в євроспільноті, уже з точки зору практики, підтверджує хибність подібної реіфікації концепту та ототожнення європейської ідентичності з європейською легітимністю. Відповідно, в міру загострення кризи в ЄС перша тенденція з її штучним оптимізмом щодо ролі даного концепту йде на спад.

Друга тенденція в політичному дискурсі європейської ідентичності, навпаки, підживлюється реальною кризовою ситуацією та розчаруванням у самому концепті. Ця тенденція полягає в тому, що питання європейської ідентичності взагалі починають зникати з політичного та медійного дискурсів як на загальноєвропейському, так і на національних рівнях. Дуже складно говорити про формування європейської ідентичності, коли під питанням опиняється життєздатність усього проекту ЄС, його політики демонструють нездатність дійти згоди у подоланні кризи, а європейці в усе більш різких формах демонструють незадоволення наслідками політики Брюсселю або впливових країн-членів, наприклад Німеччини. Як наслідок, політичний дискурс європейської ідентичності втрачає свою популярність.

Отже, поряд із теоретичними викликами концептуалізації європейської ідентичності, які ми означили як проблему співвідношення *Europe* та *EUrope*, сучасний концепт європейської ідентичності стикається з викликами кризи ЄС. Наш аналіз ще раз акцентує доцільність розгляду європейської ідентичності насамперед у контексті розвитку Європейського Союзу як нової Європи. Іншими

словами, концептуалізація ідентичності нової Європи тепер нерозривно пов'язана з інституціоналізацією так званої EUrope. Тому доки остання існуватиме, попри всі кризові загрози, так само буде відбуватись дискурсивне конструювання європейської ідентичності, навіть коли сам концепт втрачає популярність, як це відбувалося зовсім недавно.

Характеризуючи подібні ситуації кризи та політичної турбулентності, італійський соціолог Бо Страс досить влучно зауважує: «Ідентичність стає проблемою, коли нема жодної ідентичності» [268, с. 387]. Тому сьогоднішня Європа, як ніколи, потребує концептуального переосмислення своєї ідентичності. Усе скептичніше публічне ставлення європейців до цього поняття треба розглядати, скоріше, як чинник його актуалізації. Як ми побачили, у 1950-60-і роки, коли інтеграційні процеси були головним мобілізуючим фактором розвитку ЄС, у дискурсі Європи не виникало потреби звертатися до категорії ідентичності. Пізніше ідеї євроінтеграції втрачають прихильність та поступаються місцем ідеї створення нової спільної ідентичності. На нашу думку, теоретична цінність будь-якого концепту виявляється тоді, коли він після хвилі надзвичайної популярності потрапляє у хвилю масштабної критики або несприйняття. Саме такий період спостерігається зараз в еволюції політичного дискурсу європейської ідентичності, що, з нашої точки зору, робить цей концепт актуальним, як ніколи раніше.

Іншим суттєвим наслідком надзвичайно складного інституціонального розвитку нової Європи стало те, що в дискурсі європейської ідентичності активізувалась проблематика визначення іншого. Цьому та появі різних стратегій іншування присвячений наступний підрозділ нашої дисертації.

2.2. Конструювання європейської ідентичності у протиставленні неєвропейському «іншому»

Конструювання інститутів об'єднаної Європи є черговим наповненням ідеї Європи, суперечливий дискурс якої ми аналізували вище. Тому не дивно, що нова Європа (EUrope) успадковує і надає нового звучання контроверсійним елементам

старої Європи (Europe). Один з них, як вже вказувалось, полягає у визначенні Європи у протиставленні неєвропейському іншому. Іншування стає умовою для визначення власне європейської ідентичності.

В роботах Б. Страса, І. Нойманна, К. Кумара та інших теоретиків проаналізовано залежність процесу європейської ідентифікації від образу контр-референта. Дихотомія «я сам/інший» складає основу формування ідентичності. Цей процес є двояким за своєю суттю. З одного боку, ідентичність вимагає постійного конструювання образу іншого, його гомогенізації та часто надання йому антагоністичних рис, що розглядаються як загроза даній ідентичності. З іншого боку, формування ідентичності виявляється у створенні цілісного образу власного «ми», тобто самості як ідентичності, яку поділяють агенти, здатні спільно протистояти (ворожому) іншому. Конструювання самості певної групи одночасно з конструюванням іншого відбувається в процесі розгортання різних дискурсивних проектів і свідчить про те, що ідентичність є дискурсивним феноменом. Дискурсивна природа ідентичності дозволяє створення й інших моделей ідентифікації, коли зміна антагоністичного іншого призводить до відповідного переформатування нашої самості, або ідентичності. Тому будь-які ідентичності, включно з європейською ідентичністю, завжди потребують переписування, переформатування. Вони завжди є фрагментарними і лише частково фіксованими через те, що їхній базовий вузол «самість - інше» постійно зазнає динамічних змін. Нарешті, дискурсивна природа нашої самості та образів іншого, призводить до ще одного важливого наслідку, про який мова піде далі. Він полягає в тому, що межі між «нами», європейцями, та «ними», неєвропейцями, теж є дискурсивними.

У визначенні контр-референта Європи, що формує її ідентичності, фінський дослідник Бо Страс виділяє два типи іншого: зовнішній та внутрішній. Через це «Європа - це водночас і “ми”, й “інші”» [269, с. 15-16]. Розгляд Європи «в дзеркалі іншого» означає звернення до зовнішнього іншого, яким традиційно виступає Америка або Схід. В якості прикладу таких зовнішніх інших в європейському дискурсі часто спливають образи Туреччини, Росії та Східної Європи. Натомість

розгляд внутрішнього іншого, за Страсом, дозволяє поглянути на саму Європу як на інше з точки зору тих, кого зазвичай вважають частиною Європи. Наприклад, у Швеції, Норвегії та Великобританії Європа як інше визначається поняттям «континент». У свою чергу, кожній континентальній європейській країні властиве своє іншування й особливе бачення своїх сусідів, а, отже, і Європи в цілому. Показово, що для так званих корінних країн Європа рідко коли виглядає як інше. Разом з тим, як доводить М. Ровіско, навколо права визначати корінних європейців завжди точиться символічна боротьба, в якій різні нації протиставляються та виключаються як «ще не європейці» або «периферійні європейці» [250, с. 241-242].

Проблема внутрішніх відмінностей європейців торкається складного питання взаємовідносин між національними ідентичностями європейців та європейською ідентичністю. Так у деяких країнах Європа цілком природньо сприймається як невід'ємний елемент національної ідентичності. Але якщо для одних націй Європа - це «ми», для інших вона є «іншим», і тоді європейська ідентичність може сприйматись як загроза для національної ідентичності. Дослідники вказують на численні парадокси, що їх у цих питаннях породжує сам проект ЄС [163]. З одного боку, нова європейська ідентичність має перерости націоналізм окремих держав Європи старого вестфальського зразку і забезпечити солідарність між її членами. Ця ідентичність не має бути ексклюзивістською, тому що такий підхід притаманний національній державі і не має відтворюватися при формуванні європейської ідентичності. Як ідентичність наднаціонального типу вона відрізняється неесенціалістськими рисами множинності та мінливості. Ці особливості європейської ідентичності підтверджують те, що вона не може конструюватися на тій самій основі, на якій формує свою ідентичність нація-держава. У концептуальному плані це означає хибність будь-яких спроб аналізувати формування наднаціональної європейської ідентичності за аналогією з формуванням національної ідентичності в межах нації-держави.

З іншого боку, ми вже говорили, що, як і будь-яка соціальна ідентичність, європейська ідентичність конструюється через визначення іншого, розрізнення

«їх» від «нас» та легітимацію останніх. Тому включення європейських «своїх» означає виключення за будь-яким критерієм не-європейських або ще не-європейських аутсайдерів. Деякі дослідники з цього приводу навіть заявляють, що насправді утворення об'єднаної Європи для її засновників та прихильників було лише стратегією визначення та демаркації Європи відносно інших, які становили реальну чи потенційну загрозу [185, с. 226].

Процеси європейської уніфікації сприймаються зовсім неоднозначно, відображенням чого є поява двох протилежних течій у дискурсі європейської ідентичності [132, с. 171]. Одна з них зображує національну ідентичність як рудимент минулого та проводить аналогії з тяжкими наслідками націоналізму в недавній історії континенту. Прихильники цієї течії є пропагандистами нової європейської ідентичності. Друга закликає до збереження націоналізму у європейських країнах як останнього кордону, що захищає національну ідентичність від нападок ЄС. Риторика другої течії зводиться до простого твердження: розбудова Європи означає руйнування європейських націй. Тут можна пригадати занепокоєння А. Турена положенням національної ідентичності та падінням інтересу до неї з боку європейців внаслідок інтеграційних процесів у сучасній Європі [278]. Ф. Фукуяма вбачає проблематичність європейської ідентичності в тому, що «європейський проект був заснований на базі антинаціональної ідентичності» [63].

Як бачимо, обидві течії демонструють позиції, що ведуть до переоцінки значення Європи та нації. Перші пропагують сакралізацію Європи, а другі — європейської нації. Однак становлення європейської ідентичності може не обов'язково відбуватися за рахунок занепаду національних ідентичностей. Таке протиставлення відображає давній жорсткий поділ в академічному дискурсі на прихильників інтерговернменталізму та прихильників федералізму у моделюванні процесів євроінтеграції. Цей поділ позначив дві різні стратегії конструювання нової Європи: 1) як вільної асоціації суверенних національних держав та 2) як наднаціонального режиму, що будується поза принципами та політикою національних держав.

Протиставлення європейської та національних ідентичностей виявилось настільки впливовим, що навіть стало основою опитувань Євробарометру щодо європейської ідентичності. Саме таким протиставленням керувався Р. Інглгарт, який з 1992 року був відповідальним за формулювання питань щодо ідентичності у дослідженні Євробарометру [112, с. 19]. Така установка є одним із прикладів обмеженості дослідження європейської ідентичності, здійсненого в рамках традиційного підходу, наприклад, шляхом виявлення в ході опитувань переліку європейських цінностей, що конституують її. Адже у такому дослідженні ми обов'язково потрапляємо на дискурсивне поле, в якому важливо розуміти, хто і в якому контексті визначає, що є Європа і які цінності є європейськими, а які - ні. Оскільки, позитивно відповідаючи на питання, чи відчуваєте ви себе європейцем, різні люди вкладають в це різний зміст. Тому з критичної точки зору Євробарометр теж слід розглядати як технологію у фукодінському сенсі, тобто як інструментарій, що не тільки дає знання про об'єкт дослідження, але й формує цей об'єкт.

Протиставлення європейської та національної ідентичностей ігнорує надбання сучасних досліджень конструювання нової Європи, що відображають поступовий перехід в академічному дискурсі від дихотомічних візій до спроб пов'язати національний та наднаціональний рівні її розвитку (див.: [141, 245, 269]). В. Артс та Л. Халман зазначають, що на місце ідеї «дуальних ідентичностей – європейської та національної, що завжди знаходяться в конфлікті», приходить переконання, що більшість європейців «чудово відчувають себе в умовах множинних ідентичностей, зокрема коли водночас пов'язують себе з нацією та Європейським Союзом» [81, с. 180]. Ці ідентичності розглядаються зараз як такі, що тісно корелюються і доповнюють одна одну, адже в нових умовах обидві проходять етап свого реформування [206, с. 605]. У країнах ЄС формування європейської ідентичності відбувається одночасно з переформатуванням застарілих та фрагментарних національних ідентичностей. Для тих дослідників, які керуються методологічними установками космополітизму, ідея взаємодоповнення національної та європейської ідентичності виглядає найбільш

близькою. Адже сучасні умови космополітизації з імперативом виживання, згідно теорії У. Бека, породжують однакові виклики у питаннях ідентичності як для національних держав, так і для наднаціональних політичних об'єднань.

Почуття національної ідентичності європейці можуть природно поєднувати з новою європейською ідентичністю. Принципово важливо, сприймається ця нова ідентичність як інклюзивна чи есклюзивна. Лише у другому випадку національна ідентичність може протиставлятися європейській, що виявляється, наприклад, у євроскептицизмі.

У цьому контексті зазначимо, що прибічники дуалістичного бачення найбільш активні у спробах протиставлення європейської ідентичності національним та представлення останніх як перешкоди євроінтеграції [123]. На хибність такого підходу вказують не лише нові теоретичні дослідження, а й результати масових опитувань громадян ЄС. Вони, хоч і відзначають у першу чергу свою національну ідентичність, та водночас демонструють множинність ідентичностей, серед яких особливе місце посідає європейська. Грунтуючись на даних емпіричних досліджень, М. Сассателлі констатує, що попри те, що «європейська ідентичність розглядається в термінах дефіциту, дані свідчать, що сприйняття Європи в ідентичності людей не веде до занепаду національної ідентичності» [253, с. 71-72]. Національна ідентичність, як свідчать дослідження Європейської Комісії, є ідентичністю “першого порядку”, що за відчуттями для більшості громадян є більш близькою, тоді як відчуття належності до Європи та ЄС виникає як почуття лояльності та прихильності “другого порядку” [239, с. 35]. Попри розповсюджений стереотип бачення національної ідентичності як носія етнокультурних цінностей, а європейської ідентичності – виключно громадянських цінностей, у межах зазначеного дослідження доводиться, що обидві ідентичності містять у собі водночас і етнічні, і громадянські елементи.

Аналізуючи зовнішнє іншування, слід наголосити, що саме протиставлення зовнішньому іншому було головним фактором у формуванні Європи та її ідентичності. Суперечливі процеси євроінтеграції і особливо розширення ЄС на схід привнесли значні зміни в те, як у сучасних мінливих контекстах та рухливих

кордонах Європа почала сприймати і себе, і інших. Ці зміни також торкнулися традиційних образів інших – Сполучених Штатів Америки та Сходу, представленого Туреччиною, Росією та Східною Європою.

В аналіз цих образів як дзеркала Європи, поряд з Б. Страсом, значний внесок зробив І. Нойманн, який акцентував увагу на конструюванні та ролі образу Сходу у творенні Європи [41, 268, 269]. Як зазначають деякі дослідники, становлення образу східного іншого насамперед пов'язане з розмежуванням християнської Європи та ісламського світу, який символізувала Османська імперія. Після того, як у XI столітті християнство поділилося на дві гілки і його католицький напрям почав асоціюватися з Європою, її почали протиставляти світові східного православного християнства. Його референтом стала Російська імперія, що успадкувала візантійську традицію та проголосила себе третім Римом.

У зазначених поділах спостерігаються парадокси, особливо очевидні з точки зору географічних орієнтирів. Вказуючи на один з них, І. Нойманн пише, що з XIV по XIX століття Османська імперія контролювала чверть європейського континенту, тому мала би бути частиною Європи. Втім, вона фактично не визнавалася такою аж до 1856 року, коли був підписаний Паризький договір.

Підсумовуючи зазначене вище, підкреслимо, що у визнанні ісламської Туреччини неєвропейським іншим засадничим чинником є її культурна та релігійна відмінність. У цій логіці турецьке інше конструюється не просто як дещо відмінне, а як агресивне та загрозливе по відношенню до всього європейського. При цьому «турецька загроза» відігравала роль стимулу у становленні Європи як такого об'єднання, що здатне протиставити цій загрозі християнську єдність. Зміна образу Туреччини в самій Османській імперії призвела до масштабного реформування, що фактично впроваджувало заходи з європеїзації країни майже в усіх сферах життя. Але навіть після Паризького договору 1856 року фактично не відбулось її зрівняння з іншими складовими Європи.

У сучасній Туреччині політика європеїзації здійснюється показово, аби довести своє право на гідне місце в європейській спільноті. Проте турецьке інше,

насамперед у культурному сенсі, продовжує залишатися референтною точкою для визначення європейської ідентичності. Важливо, що образ іншого підкріплюється не лише зсередини ЄС. Існує і зворотній вплив на європейські дискурси з боку Туреччини, що не можна недооцінювати. Небажання чи то нездатність ЄС надати членство Туреччині породжує нові виклики та питання: чи не залишиться Європа виключно християнським клубом країн, побудованим за принципом своєї зверхності, а її мультикультуралізм лише риторикою, що вичерпується при зіткненні з ісламською культурою.

Другим східним іншим, у дзеркалі якого постійно конститується Європа, є Росія. Як і у випадку з Туреччиною, із нею пов'язане суперечливе сприйняття, коли «Росію іноді розглядали як частину Європи, а іноді як країну поза її межами» [268, с. 391]. Як і Туреччина, Росія мала проблеми з усвідомленням себе в статусі частини Європи. Втім, російське питання складніше, ніж турецьке, тому що не тільки впливає на дискурс Європи та її ідентичності. Відносини Росії та Європи надзвичайно актуальні в контексті сучасної геополітики, в тому числі і перспектив подальшого розширення ЄС. Звідси складність і відповідальність наукового узагальнення європейських уявлень про Росію як східного іншого, представленого такими референтами, як православна церква з візантійською спадщиною, слов'янський світ, «русский мир» та Євразія.

За оцінкою І. Нойманна, домінуючу тему в європейському баченні Росії задавала ідея варварів біля воріт Європи. Він пояснює це тим, що на той час для європейців «ще не існувало інших цивілізацій; був тільки цивілізований світ та нецивілізований, тобто варварський або дикунський світ» [41, с. 71-72]. На відміну від Османської імперії, цей негативний образ Росію не влаштовував, тому вона, скоріше, була змушена грати роль варвара, який, нібито, сам погоджується рухатися до світла цивілізації європейського зразку. Спроба вестернізації Росії Петром I у контексті країни варварства та тиранії, що починається з Івана Грозного, розглядається як виключення, до того ж не досить вдале.

Разом із тим, посилена Петром I Російська імперія стала основою протиставлення Європі, започаткувавши нову вісь іншування Схід-Захід. При

цьому спроба Петра I модернізувати країну шляхом наближення до цивілізації в європейському розумінні визначила стартову позицію Росії як такої, що відстає від своїх розвинутих сусідів і тому повинна постійно навчатись у них.

Безумовно, Росія постійно претендувала на статус великої європейської держави. Яскравим виявом цього стало святкування Олександром I перемоги над Наполеоном на Віденському конгресі у 1815 році. З кінця XVIII століття в результаті кількох поділів Речі Посполитої кордони російської імперії досягли Вісли, що зробило Росію впливовим гравцем в Європі. Це стосувалось як європейського балансу сил, так і європейської культури, яка, особливо в XIX столітті, зазнала впливу великих російських письменників та композиторів. Одночасно російський політичний режим та його імперські амбіції різні європейські політичні гравці використовували як тло, на якому можна продемонструвати власні переваги. Саме у цих умовах в Європі формувался суперечливий образ Росії. Річ у тім, що, на відміну від Османської, Російська імперія не мала принципових культурних розбіжностей з Європою. Наявне розмежування мало політичний характер, адже європейське уявлення про велику державу спиралося на поняття цивілізованого політичного правління. Останнього Росії бракувало, а російські норми правління в очах європейців виглядали варварськими. У цьому контексті важливо наголосити, що коли йдеться про вилучення Росії з Європи, це стосується її сприйняття як політичного іншого, і рідко коли під питанням опиняється її культурна належність до Європи.

Образ російського іншого в його політичному сенсі зберігся у європейців і після розпаду Російської імперії, коли на її територіях з'явився Радянський Союз. У широкому сенсі це був політичний проект, що претендував на побудову модерного суспільства, альтернативного європейському і в цілому західному капіталістичному суспільству. Але методи досягнення мети були обрані ще більш жорсткі: за відмови від використання релігії у внутрішній політиці вони спирались на тоталітаризм, а у зовнішній – на посилення імперських амбіцій.

Здобувши навіть на Заході образ рятівника світу від фашизму, Радянський Союз своєю політикою холодної війни підтвердив стереотип варвара, що стоїть

біля воріт Європи. Це, в тому числі, підштовхнуло процес створення об'єднаної Європи. Більш того, даний образ загрозового іншого почали поділяти брати-слов'яни з тодішніх європейських соціалістичних країн. У середині 80-х років XX століття чеський письменник М. Кундера у статті «Трагедія Центральної Європи» назвав ці країни «вкраденою Європою». Їх окупацію Москвою він розглядав як напад на ідентичність цих країн, що полягала в їхній західності. Для Кундери Росія однозначно виглядає як історично неєвропейська деспотична країна, невиліковно ворожа до Європи. Письменник нагадує пророче застереження свого співвітчизника Ф. Палацького щодо амбіцій Росії стати «світовою монархією», що було б «величезною загрозою, незмірною та безмежною катастрофою» [32].

Суперечливі події в сучасній Росії після розпаду СРСР і закінчення холодної війни підживлюють образ країни як неєвропейського іншого знов-таки насамперед у політичному сенсі. Європа, що сприймала Росію 1990-х років скоріше як учня, ніж як виклик, далі усвідомила втрату свого впливу через її спроби повернутися до ролі активного політичного гравця. Російське розуміння цієї політичної ролі відроджує те політичне інше, яке завжди відділяло Росію від Європи.

Повернення Володимира Путіна в крісло Президента у 2012 році відзначилось зростанням антизахідної риторики по відношенню і до Європи, і до Америки. Москва зараз відверто не розглядає Росію як продовження Європи, а визначає себе як самостійного гравця, якому потрібен свій центр сили, ще один полюс у сучасному світі. Звідси прагнення створити власний інтеграційний проект Євразії за допомогою впровадження Митного Союзу та Єдиного економічного простору між країнами СНД. В інструментальному плані, на відміну від радянського періоду, до створення нового Євразійського Союзу активно залучається православна церква, інституціоналізована в РПЦ та озброєна відновленою ідеєю «руського мира». В такому контексті рухи сусідніх країн у бік євроінтеграції розцінюються Кремлем як зрада культурно-історичної православної спадщини та цивілізаційної єдності з Росією. У протистоянні їм, як свідчать останні події в Україні, Росія навіть вдається до прямої агресії.

Постійні коливання в російському сприйнятті Європи та у власній самоідентифікації, які в історичному плані відображені у полеміці слов'янофілів і західників, продовжують ускладнювати формування у європейців образу Росії. Вони підштовхують їх до використання вищезгаданих старих і ворожих стереотипів у нових умовах. Адже сучасна Європа пішла вперед, відмовившись від старого поділу на світ цивілізації та світ варварства, і вже не може, як раніше, навішувати на східного іншого ярлик «варвара». Вона зазнає все більшого впливу нових поглядів, зокрема, теорії множинних модернів, що змушує переглядати традиційний образ Європи як еволюції одного типу модерну та однієї західної цивілізації. Дж. Деланті з цього приводу говорить про формування пост-західної Європи та ідентичності, що є наслідком сукупної дії трьох модернів та, відповідно, трьох цивілізацій, або «цивілізаційних констеляцій». До числа таких цивілізаційних формувань, що, на його думку, насправді сформували Європу, крім традиційного західного християнства, також відносяться ісламська Османська імперія та Росія як носій візантійсько-слов'янських та євразійських цивілізаційних ознак [139, с. 16].

Ще одна важлива думка Дж. Деланті допомагає І. Нойманну підсумувати власний аналіз Росії як східного, слов'янського та православного іншого Європи. Він погоджується з британським соціологом, що проблема полягає не в тому, що росіян традиційно сприймали як не-європейців. Адже уявлення про Європу відрізнялись таким самим різноманіттям, як і уявлення про Росію. Головне, що завжди відрізняло Росію від численних інших, яких створювали самі європейці, полягає в тому, що «Росію постійно сприймали як невизначеність» [41, с. 110]. І. Нойманн робить важливе методологічне уточнення стосовно особливого характеру іншування Росії: «Російська специфіка як європейського іншого, таким чином, лежить не у просторовому, а в темпоральному вимірі, як країни, що постійно спостерігається у стані транзиту до європеїзації» [41, с. 111]. На жаль, сьогодення Росія від затримки у цьому транзиті рушила в антиєвропейському напрямку. Тому зараз через агресивну політику Кремля відроджується забута європейцями риторика відносно Росії як варвара біля воріт Європи.

Поряд із Росією та Туреччиною, але вже пізніше, в епоху Просвітництва, сформувався ще один образ східного іншого, пов'язаний із цілим регіоном, Східною Європою. Коли просвітники визначили Західну Європу як осередок цивілізації, зазначає Б. Страс, як її іншу, відносно відсталу половину вони також «винайшли» Східну Європу. Однак вона не розглядалась аж такою радикально іншою, як це було у випадку з неєвропейськими варварами. Тим самим, на думку Страса, були закладені підвалини для подальшої невизначеності, коли «конструювання Східної Європи стало парадоксом одночасного включення та виключення: Європа і в той же час не-Європа» [268, с. 393].

Разом з тим, цей образ іншого є не менш важливим елементом формування європейської ідентичності. Сьогодні його роль ще більше зростає через те, що його змістовне наповнення зазнає радикальних змін внаслідок євроінтеграції та швидкого розширення ЄС на схід. За оцінкою британського соціолога П. Блокера, розглядаючи європейську ідентичність у дзеркалі іншого, важливо враховувати те, яку особливу роль в її формуванні відіграв концепт Центральної Європи. Згідно з його класифікацією, у 80-х роках в європейському політичному та інтелектуальному дискурсі сформувались принаймні три різних значення Центральної Європи: ексклюзивістське, експансіоністське/цивілізаційне та емансипаторське [102, с. 260-262].

Перше, ексклюзивістське бачення, представлене, зокрема, в роботах того ж М. Кундери, де акцентується ідея Центральної Європи як «вкраденої Європи». Культурно та цивілізаційно вона визначається ним як належна Західній Європі через відданість західним цінностям: римському християнству, культурному розмаїттю, індивідуалізму та раціоналізму. Відповідно, акцент на європейськості даного регіону покликаний виправдати виключення країн Східної Європи. Зауважимо, що цей ексклюзивістський підхід розповсюджується і на країни Південної Європи.

Головною причиною ізолювання східноєвропейців проголошується наявність у них неєвропейських цивілізаційних рис: православного християнства, зв'язків з візантійською традицією та ісламською Оттоманською імперією.

Проблема полягає у тому, що в Центральньо-Східному регіоні Східна Європа починається на східному кордоні кожної країни, а її громадяни ідентифікують себе як жителів Центральної Європи. Тому ексклюзивістське розуміння Центральної Європи є яскравим прикладом дискурсивного культурно-цивілізаційного конструкту, що формує ідею і навіть міф її особливої ідентичності, аби нівелювати різницю між Центральною та Західною Європою. Для цього вибудовується відповідна ієрархія неєвропейських інших, в якій належність до Центральної Європи означає більшу європейськість, ніж належність до Східної Європи. Така умовна демаркаційна лінія розколює не лише регіони, а іноді й окремі європейські країни.

На нижчих щаблях у цій ієрархії ступенів європейськості знов-таки позиціонується Росія. Тому в ролі іншого вона виступає конститууючим фактором не тільки для Західної, а й для Центральної та Східної Європи. Про це свого часу писав Л. Вулф у книзі «Винайдення Східної Європи» [16]. Цю тему також розвиває Нойманн у статті «Росія як конститууюче інше Центральної Європи» [225].

Експансіоністське/цивілізаційне бачення Центральної Європи традиційно асоціюється з відродженою ідеєю *Mitteleuropa*. Як зазначає французький дослідник Жак Ле Рідер, цей німецький термін (у перекладі: «серединна Європа») використовувався для означення Центральної Європи з часів Габсбургської монархії до проголошення східних німецьких кордонів. *Mitteleuropa* розглядалась як домен німецької економічної та культурної гегемонії і водночас як санітарний кордон від нового вторгнення варварів. Слід наголосити, що під час Першої світової війни Захід вважав німців гунами, які належать до східного табору варварів. До західного табору Німеччину було повернуто тільки після її поразки та прийняття принизливих для неї післявоєнних умов.

Розглядаючи поняття *Mitteleuropa* в контексті європейської спадщини, Дж. Деланті разом з К. Відмар-Горват також визначають його не як назву геополітичного регіону, а скоріше як дискурс, який «поряд з іншими концептами Європи можна назвати конфліктною сферою її інтерпретації» [290, с. 203]. Тому

сьогодні, коли Європа осмислюється у множинності її ідентичностей, наголошують вони, *Mitteleuropa* треба розглядати в одному ряду з концептами старої Європи, нової Європи та корінної або Західної Європи. Відмінність цього поняття вбачається ними у відображенні внутрішнього цивілізаційного контексту культурно розмаїтої Європи, що залучає до себе периферію.

Для Ж. Ле Рідера *Mitteleuropa* як теоретичний конструкт Центральної Європи тісно пов'язана з міфом Габсбургської імперії як ретроспективної утопії про гармонічне існування на цій території різних національностей та підтримку етнічної і культурної плюральності. Слід зауважити, що до цих територій належала і Галичина, наслідки чого спостерігаються і сьогодні в окремих проявах західноукраїнського галицького націоналізму.

Показово, що на підставі такого романтичного образу Габсбургської імперії як рівноправного співіснування різних націй П. Блокер виокремлює третє, емансипаторське бачення Центральної Європи. У цій версії вона набуває своїх особливих цивілізаційних ознак, які дають можливість цінностям даного регіону гармонійно співіснувати з західноєвропейськими цінностями. Наголос на цивілізаційній самоцінності Центральної Європи, що спирається на культурне розмаїття та толерування різних цінностей, за оцінкою П. Блокера, відрізняє емансипаторський підхід як «культурний та інклюзивний концепт Центральної Європи» [102, с. 262].

Такий висновок дуже важливий, якщо ми розглянемо вказані три дискурсивні моделі Центральної Європи в контексті сьогоденних процесів євроінтеграції та розширення ЄС. На цьому тлі можна чітко відстежити, як концептуальні парадокси європейської ідентичності виявились у суперечливій практиці розгортання вказаних процесів. Наш аналіз концепту Європи та європейської ідентичності зафіксував неможливість і надалі користуватися старими есенціалістськими уявленнями про одну і єдину Європу, або фіксовану європейську ідентичність з переліком її уніфікованих цінностей. Сучасний антиесенціалістський підхід, зокрема в його дискурсивно-конструктивістській формі, змушує нас працювати з даними поняттями в термінах множинності та

текучості їхнього змісту, що зумовлюється змаганням за гегемонію між конкуруючими дискурсами. Так само європейська ідентичність, хоч і не виключає механізму іншування, повинна бути інклюзивною, на відміну від ексклюзивістської національної ідентичності.

Втім, досвід останніх хвиль розширення ЄС на Схід, починаючи з 2004 року, показав, що обрана Брюсселем стратегія фактично демонструє захист та поширення універсального бачення Європи та європейської ідентичності. Для кандидатів на асоціацію воно формулюється у вигляді переліку чітких умов, виконання яких відкриває їм шлях до єдиної Європи як носія західноєвропейської цивілізації. Серед ключових вимог до цих країн (так званий Копенгагенський критерій) було висунуто економічну спроможність, демократичний лад, верховенство права, повагу до базових людських прав та свобод у державі. Показово, що не було встановлено жодного культурного критерію, окрім, хіба що, політичної культури – цінностей та практик, що забезпечували би функціонування політичних інститутів. Така стратегія є ексклюзивістською і жорстко розділяє країни за критеріями домінуючої європейської цивілізації, тобто за старим поділом Захід/Схід. Вона означає односторонній рух у бік європеїзації як модернізації Сходу і асиміляційний підхід до нових європейців, який не сприяє толеруванню їхніх культурних особливостей.

Як критична реакція на таку політику з'являються дослідження, автори яких порівнюють сучасне розширення ЄС із розбудовою імперії. Воно характеризується як новий місіонерський хрестовий похід Західної Європи, спрямований на встановлення економічного та політичного контролю над недорозвинутою та хаотичною Східною Європою. Розмови про єдину європейську модель та європейську ідентичність у такому контексті розцінюються лише як прикриття імперських намірів ЄС, який є, скоріше, неосередньовічною, ніж поствестфальською імперією [305, с. 54, 56, 69].

Відповідно, сучасна стратегія розширення ЄС співпадає з двома вказаними вище теоретичними підходами – ексклюзивістською та експансіоністською/цивілізаційною теоретичними моделями. Тільки у даному

випадку вони стосуються не Центральної, а Західної Європи, яка в такому тлумаченні визначається як фортеця Європи. У науковий обіг це поняття було введене в контексті обговорення проблем безпеки зростаючого ЄС для поєднання його внутрішньої мобільності з надійністю зовнішніх кордонів [251, с. 160]. Однак дуже швидко воно набуло символічного та метафоричного значення і, крім «сфери безпеки і контролю за імміграцією, також охопило дискурсивне поле» [162, с. 16]. Саме в такому метафоричному сенсі «фортецю Європи» і як поняття, і як ідею використовує Дж. Деланті. У критичному аналізі ідеї Європи як фортеці він наголошує, що вона є відображенням уніфікованого розуміння Європи. Образ старої Європи Деланті представляє у переліку її головних ознак, або вічних цінностей: римське право, католицьке християнство, Просвітництво та Французька революція [133].

П. Блокер солідаризується зі своїм британським колегою у критиці ідеї Європи як фортеці та унітарного бачення Європи, яке демонструє брюссельська стратегія розширення ЄС. Його також турбують присутні в ній ознаки активного схвалення «єдиного західноєвропейського розуміння європейської ідентичності...» [102, с. 266]. На думку Блокера, у нових умовах необхідна чутливість до досвіду реалізації різних проектів модерну в Європі. Так само необхідне «мультикультурне, інтерактивне та плюральне бачення європейської ідентичності» [102, с. 258], а не «гомогенна та універсалістська інтерпретація переважно західноєвропейської ідентичності» [102, с. 267].

Це пояснює, чому найбільш плідною теоретичною моделлю в нових умовах Блокер справедливо визначає емансипаторське тлумачення Центральної Європи. Засвоєння емансипаторського дискурсу на рівні всієї Європи розглядається ним як важливий крок до усвідомлення існування кількох Європ зі збереженням їхніх історичних культурних особливостей. Якщо дві попередні моделі виправдовують поки-що домінуюче виключення інших з умовного простору європейської цивілізації або їх асиміляцію, то емансипаторський підхід є стратегією включення інших. Він цілком узгоджується з сучасними європейськими практиками мультикультуралізму та пошуку єдності в розмаїтті. Вони спрямовані не на

конвергенцію та уніфікацію Європи, а на формування чутливості до множинних виявів європейського проекту та встановлення діалогу між різними його учасниками. У кінцевому рахунку, наголошує Блокер, це «має спричинити інше розуміння європейської ідентичності, що узгоджується з її мультицивілізаційною та фрагментарною історією і відходить від пошуку єдиної спільної ідентичності» [102, с. 267].

Таким чином, цей образ східного неєвропейського іншого, пов'язаний з країнами Центральної та Східної Європи, за своїм місцем у конституюванні європейської ідентичності відрізняється від Туреччини та Росії. По-перше, він є більш суперечливими через складну історію взаємозв'язків Західної Європи з іншими її регіонами. По-друге, його відрізняє надзвичайна динаміка, коли й поза тим умовно дискурсивні та мінливі межі між цими регіонами набувають нових форм та значень.

У цьому відношенні заслуговує на увагу дослідження нової Східної Європи професора Гарвардського університету, українця за походженням С. Плохія, який вважає, що радикальні зміни у Східній Європі після розпаду СРСР призвели до того, що «цей регіон і досі стикається з проблемою своєї нової ідентичності та вибором назви, яка б її відображала» [238, с. 763]. Проблематичність у визначенні того, що таке Східна Європа і де проходять її межі, вчений пов'язує з невизначеністю самої Європи. Виходить так, що географічне визначення терміну залежить від автора та його місця проживання. При цьому Європа «йде» на захід, ототожнюючи себе з ЄС, а не з географічним простором, що закінчується на Уралі. Східна Європа, навпаки, «посувається» на схід, у регіони поза кордонами розширеного Євросоюзу. Інша проблема зі Східною Європою, відзначає С. Плохій, полягає у тому, що це поняття постійно переформатовувалося. Більш того, наголошує він, у середовищі колишніх східноєвропейських інтелектуалів поняття Східної Європи швидко вийшло з моди. Наш аналіз демонструє, що причиною цього став домінуючий вплив концепту Центральної Європи з його ексклюзивістським та асиміляційним ставленням до східноєвропейців.

До речі, він вказує, що такою самою була і доля поняття «Східно-

Центральної Європи», що у 50-ті роки було особливо популярним у Польщі. Слід наголосити, що саме його прихильники були майже єдиними, хто не поділяв домінуючого погляду на Україну з боку західно-, центрально- та навіть східноєвропейців як на частину антиєвропейського російського світу. Зокрема, Плохій нагадує, що С. Ключовський наполягав, що до регіону Східно-Центральної Європи належить уся Україна, тоді як інші включали до нього лише західну і центральну Україну [238, с. 764]. Така особлива точка зору надзвичайно цінна, зважаючи на чергове переформатування поняття Східної Європи внаслідок останнього розширення ЄС. Після тривалих розмов про повернення до Європи, появу нової Європи, відповідно, народилась і нова Східна Європа. В якості її корінних країн, констатує С. Плохій, сьогодні часто розглядаються Україна, Білорусь та Молдова. На його думку, це є викликом як для кожної країни як нового східно-європейця, так і для всіх трьох водночас. Адже раніше вони не сприймалися як окремий регіон і тому не мають колективної регіональної ідентичності.

Надзвичайно важливо, що суперечливий процес конструювання Європи через формування східного іншого в умовно європейських межах актуалізував та екстраполював питання європейської ідентичності. Тепер вона стосується не лише представників нової Європи з числа центрально-європейців та східно-європейців, а й представників нової Східної Європи. Серед нових східно-європейців, зазначає С. Плохій, усе частіше бачать і українців [238, с. 767]. Це відкриває для України можливість опинитись у колі країн, до яких застосовується механізм іншування, але вже в умовно європейському просторі. Іншими словами, активізація дискурсу про європейськість України може не обмежуватися лише національним дискурсом у контексті підписання нею угоди про асоціацію з ЄС та протиставлення Росії як неєвропейському іншому. Надзвичайно важливою в нових умовах є підживлення цього дискурсу ззовні, з боку західних сусідів України. Останні нарешті починають відкривати для себе те, що завжди відстоювали самі українці – історичну належність України до Європи. Разом з тим наразі у їхньому ставленні до України прослідковується певна аналогія з тим, як свого часу Центральна

Європа ставилася до Східної Європи.

Як уже зазначалося, ексклюзивний підхід не відповідає сучасним європейським викликам, а лише консервує стереотипи єдиної європейської цивілізації в образі Європи як фортеці. Її поділ на цивілізований Захід та інший Схід, на жаль, досі виявляється у сучасній стратегії розширення ЄС через слідування настановам як ексклюзивістської, так і експансіоністської дискурсивної стратегії.

Епоха Просвітництва разом з винаходом специфічного іншого в образі Східної Європи породила ще одне конститууюче інше Європи – Америку. Тому Сполучені Штати Америки є ще однією складовою європейського самовизначення. Подібно до того, як винайдення Східної Європи поділило Європу на дві цивілізаційно різні частини, її протиставлення Сполученим Штатам поділило на дві нерівноцінні частини все, що асоціювалося з поняттями «Захід» та «західна цивілізація». Подальша аналогія простежується і в тому, що протиставлення Європи іншій Америці стало різновидом вже знайомого нам відступу у фортецю Європи як уніфіковану Європу та її ідентичність, що базується на єдиній культурній спадщині та усталених цінностях. Те, що Америка історично не мала до них відношення, давало підстави для формування образу іншого, який не міг досягнути європейського ідеалу гуманізму. Хоч Сполучені Штати значною мірою є європейським продуктом, наголос робиться на тому, що відмінність розвитку призвела до їх протиставлення Європі.

В міру того, як європейське інше пересувалося все далі на Схід, а Росія і Туреччина сприймалися як менш ворожі, роль Америки в такому статусі тільки посилювалась. Якісним моментом на цьому шляху стала глобалізація, яка в європейському дискурсі часто ототожнюється з американським економічним домінуванням. З іншого боку, європейці дистанціювалися від США через використання ними сили в міжнародній політиці, що контрастувало з їхнім власним уявленням про миролюбну цивілізовану Європу.

Цей образ іншої Америки пережив своє відродження у 2003 році завдяки масовим протестам європейців із приводу вторгнення США в Ірак. На цій хвилі

Ю. Габермас та Ж. Дерріда опублікували спільне звернення, в якому маніфестували дистанціювання мирної Європи кантіанського зразку від Америки як гоббсівського символу войовничості. Тим самим Ю. Габермас та Ж. Дерріда спровокували активну дискусію серед європейських інтелектуалів щодо того, чим європейська ідентичність відрізняється від американської. За словами Ю. Габермаса як автора тексту, під яким підписався Ж. Дерріда, їхнє звернення є не тільки аналізом, а й «закликом до усіх європейських інтелектуалів віддати свій голос за побудову спільної європейської зовнішньої політики, що спирається на дійсно європейську ідентичність» [172, с. 291]. На думку авторів, іракська війна та антивоєнні демонстрації у головних європейських столицях стали подіями, що вийдуть в історію як символ народження європейської публічної сфери. Тому в нових умовах необхідно формування відчуття спільної належності у громадян, які «мають, так би мовити, «вибудовувати» свої національні ідентичності та додавати до них європейський вимір» [172, с. 293].

Аби надати більшу яскравість образу американського іншого, Ю. Габермас та Ж. Дерріда описують процес підготовки американців до війни як «цивілізоване варварство холоднокривного планування смерті» [172, с. 291]. Нова європейська ідентичність вбудовується у свою особливу ієрархію іншування. Європа vs Америка – лише перший елемент у цьому механізмі.

Основну відмінність Європи від Америки теоретики вбачають у секуляризмі та соціалізмі. Секулярна Європа та Європа, в якій живе ген соціалізму, протиставляється релігійній Америці, що не мала жодного відношення до соціалізму. Італійський вчений А. Феррара, посилаючись на їхнє звернення, акцентує увагу на ще одній відмінності – переконаності Америки у своїй військовій невразливості. Тому для американського суспільства ворог - це щось неважливе і тимчасове, внаслідок чого діалог сприймається ним як ознака слабкості, нерішучості та непрактичного ідеалізму. Протилежна ситуація в Європі пояснюється тим, що у «політичному ДНК кожної великої країни існує ідея невід’ємності ворога» [153, с. 322]. Неможливість усунути цього ворога змушує європейців завжди знаходити форми співіснування з ним і вступати з ним у діалог.

До відмінностей європейського досвіду у сприйнятті ворога А. Феррара додає особливий зв'язок Європи з капіталізмом та демократією. Автор говорить про безцільність пошуку сенсу Європи у знеціненій ідеї Європи або європейської ідентичності в європейській культурній спадщині. Звідси виходить його оригінальне тлумачення європейської ідентичності, а «саме ідентичності, яку слід розуміти як осад від дії суспільної свідомості на просторі, що, можливо, за визначенням є найдемократичнішим на всій планеті» [153, с. 316]. Тому, підкреслюючи унікальність Європи, А. Феррара використовує вираз із преамбули Проекту Євроконституції: «Європа як особлива сфера людської надії».

Разом з тим, побудова нової європейської ідентичності у протиставленні американському іншому, незалежно від того, спирається вона на спадщину старої Європи чи на виклики нової Європи, зазнає активної критики. Наголошуючи, що такий підхід не демонструє нічого концептуально нового в сенсі механізмів формування колективної європейської ідентичності, В. Хайнз зазначає, що в даному випадку місце, яке раніше посідали східноєвропейські інші у процесі формування європейської ідентичності, сьогодні посіла «уявна Америка» [190, с. 434]. Так само К. Кумар вказує на протиріччя між вимогою Ю. Габермаса і Ж. Дерріди використовувати принцип інклюзивності у формуванні європейської ідентичності, коли громадяни однієї нації принципово мають бачити громадян іншої нації як «одного з наших» [172, с. 293], і в той самий час антиамериканською спрямованістю їхнього послання, призначеного показати глибинні відмінності в культурі та традиціях Європи і США. У статті «Питання європейської ідентичності: Європа в дзеркалі Америки» соціолог обґрунтовує критичні зауваження до цієї, за його виразом, «Декларації європейської незалежності». Йдеться не лише про спростування спрощених аргументів на кшталт «секулярна Європа проти релігійної Америки». Більшою мірою його турбують небезпеки бачення європейської ідентичності на контрасті з Америкою. Мається на увазі, що вибіркове використання аспектів європейського досвіду не лише викривляє образ самої Європи, а й веде до її відступу у фортецю Європи з «вузьким баченням європейської ідентичності» [211, с. 98]. Як і А. Аренд, яка

свого часу застерігала європейців від зловживання антиамериканізмом, К. Кумар наголошує, що побудова сучасної Європи на протиставленні з країнами, що, подібно до Америки, поділяють з нею базові західні цінності, насправді тільки розділяє Європу та послаблює її позиції у світі.

Нарешті, штучність образу Америки як незмінного неєвропейського іншого підтверджує аналіз європейської ідентичності Дж. Деланті. «У час холодної війни, – пише він, – європейська ідентичність головним чином спиралася на поняття Заходу; попри свої величні ідеали, це був конструкт холодної війни, що формувала та визначала конфронтація капіталізму та комунізму. Тому Європа почувалась у безпеці, ідентифікуючи себе як східний фронт Сполучених Штатів» [138, с. 15].

Отже, як свідчить здійснений нами аналіз, європейська ідентичність будується на образах контрреферентів, що конструюються в дискурсі Європи. Звідси виникає залежність європейської ідентичності від актуалізованих у дискурсі неєвропейських інших. Головним інструментом дискурсивного конструювання Європи та її ідентичності є зовнішнє іншування. Роль зовнішніх інших традиційно виконувалась ісламською Туреччиною ще з часів Османської імперії, православною Росією з її постійною невизначеністю між Заходом і Сходом та нав'язливим образом варвара біля воріт. Якщо турецьке інше найбільше виявляло свою відмінність від Європи в культурній та релігійній сфері, то російське інше стосувалося відмінностей у політичній сфері. Просвітництво породило більш складний образ східного іншого в умовно європейському просторі і відповідну ієрархію іншування через поділ на Західну Європу з ядром у вигляді корінної Європи та, з іншого боку, «вкрадену» Центральну Європу і маргінальну Східну Європу. Від просвітиків бере своє коріння і протиставлення Європи Америці, що в контексті сучасної глобалізації та американської гегемонії у світовій політиці все частіше виходить на перший план.

Значущим також є усвідомлення того, що поряд із зовнішніми іншими важливим для європейської ідентичності є внутрішнє іншування, коли розмежування проводиться всередині європейської спільноти між націями континентальної та не-континентальної Європи, або корінними та не зовсім

європейцями. В рамках проблеми внутрішнього іншування також постає питання протиставлення європейської та національної ідентичностей як сумісних/несумісних.

Підсумовуючи зазначене вище, підкреслимо, що, на думку Бо Страса, Європа та її ідентичність «є не справжніми явищами, а лише дискурсивно сформованими» [268, с. 397]. Таку ж аргументацію для критики концепту ідентичності ми знаходимо й у Р. Брубейкера [108]. Крім зловживань цим надмірно популярним поняттям, його теж непокоїть укоріненість в ньому есенціалізму, коли навіть у межах конструктивістського підходу до колективних ідентичностей багато в чому відтворюються настанови есенціалізму попри нові орієнтири на мінливість, фрагментарність та множинність ідентичностей [108, с. 11]. Наступну проблему він, як і Б. Страс, вбачає у неможливості вилучення механізму іншування, який теж суперечить вказаним орієнтирам. За оцінкою Р. Брубейкера, ідентичність в сильному есенціалістському сенсі швидше означає занадто багато, тоді як у слабкому конструктивістському сенсі – занадто мало, в тому числі і як теоретичний інструмент [108, с. 10]. Звідси його пропозиція піти далі не тільки есенціалізму, а й кліше конструктивізму та замінити концепт ідентичності на поняття ідентифікації, орієнтоване не на умови, а на процес, який до того ж несе на собі значне емоційне навантаження [108, с. 17].

Якщо з указаним дискурсивним визначенням європейської ідентичності можна погодитись, то її песимістична оцінка як вичерпаності концепту видається не просто передчасною, а й необґрунтованою. Проте сама позиція заслуговує на увагу як приклад нарікань на концептуальну невизначеність європейської ідентичності. Але тут присутні певні теоретичні викривлення в аргументації відмови від поняття, коли криза есенціалістського розуміння європейської ідентичності видається за кризу концепту взагалі.

На нашу думку, вирішення проблеми слід шукати не у відмові від концепту, а в його переосмисленні через відмову від спадщини есенціалізму та жорсткого виключення інших у дуалістичному іншуванні. Здійснений нами аналіз конструювання європейської ідентичності через протиставлення ключовим

неєвропейським іншим показав, наскільки складним є це завдання. Разом із дискурсивною природою такого конструювання наш аналіз виявив суттєве протиріччя між практикою євроінтеграції і розширення ЄС та теоретичними вимогами до формування європейської ідентичності, що вже не може будуватися на есенціалістських уявленнях про єдину Європу і ідентичність. Але практика, як ми бачили, швидше співпадає з ексклюзивістською та експансіоністською стратегіями і навіть звинувачується у виявах європоцентризму та імперської політики ЄС. Плюралізм, якщо й визнається, то лише щодо неєвропейських інших, тоді як Європа та європейська ідентичність набувають ознак уніфікованості. За цим стоїть ідея єдиної європейської цивілізації з таким самим есенціалістським образом Європи як фортеці та ідентичності західноєвропейського типу корінної Європи. Вказані стратегії базуються на принципі виключення, тому зберігають поділ на цивілізований Захід та інший Схід, що потребує цивілізування та модернізації. Нові європейці, у свою чергу, через власну ієрархію іншування змушені відмежовуватися від своїх східних сусідів, аби довести свою більшу європейськість. Отже, зафіксовані нами протиріччя в теорії та практиці конструювання європейської ідентичності вимагають подальшого концептуального осмислення, оскільки проста відмова від концепту не вирішує означених проблем.

2.3. Проекти нової Європи в академічному дискурсі

Розглянуте нами формування європейської ідентичності через механізми іншування засвідчило, що за своєю сутністю вона є дискурсивним конструктом. Крім визнання, що ця ідентичність взагалі може існувати тільки в дискурсі, ми також фіксуємо селективну та стратегічну природу цього дискурсу. В даному контексті плідним методологічним інструментарієм для подальшого аналізу конструювання європейської ідентичності, на нашу думку, є положення Р. Водак про чотири дискурсивні стратегії конструювання ідентичностей. Нагадаємо, що на прикладі формування національної ідентичності в термінах дискурсивних

конструктів віденською групою було виділено: 1) стратегію конструювання; 2) стратегію збереження; 3) стратегію трансформації та 4) стратегію деконструкції. Застосування цієї схеми до європейської ідентичності дає можливість не тільки глибше проаналізувати особливості її дискурсивного конструювання, а й акцентує ще одну сутнісну рису цього процесу. Мова йде про те, що визначення європейської ідентичності, основане на певній ідеї Європи, що пропонує більш конкретні образи європейського у протиставленні неєвропейському іншому, розглядається нами як окремий дискурсивний проект. Наявні дискурсивні проекти не існують ізольовано від інших, а, навпаки, знаходяться у конкурентній взаємодії, змагаючись за владну монополію у визначенні європейської ідентичності.

Переходячи до аналізу дискурсивних проектів європейської ідентичності в сучасному академічному дискурсі, ми, зокрема, розглянемо, як реалізуються в них зазначені вище дискурсивні стратегії. Особливості процесів дискурсивного конструювання передбачає конкуренція не тільки між різними дискурсивними проектами, а й між дискурсивними стратегіями конструювання європейської ідентичності всередині кожного проекту. Через це, з нашої точки зору, класифікацію з чотирьох дискурсивних стратегій в рамках нашого дослідження доцільно звести до двох — конструювання європейської ідентичності vs деконструкції європейської ідентичності.

Одним з найбільш обговорюваних та суперечливих в академічному дискурсі є бачення європейської ідентичності як феномену, що спирається на сформовану культурну та духовну європейську спадщину. Мова йде про *європейську ідентичність як культурний проект*. В рамках цього проекту акцент робиться на європейських цінностях, коріння яких лежить у греко-римській, іудейсько-християнській та просвітницько-гуманістичній традиціях, які, власне, і визначають зміст європейської ідентичності. Ця усталена ідентичність безпосередньо пов'язується з образом старої Європи (Europe) як історично сформованої спільної культури, або цивілізації. Необхідність збереження таких фундаментальних цінностей, як спадщина античності, християнство, гуманізм

Відродження, ідеали Просвітництва, раціоналізм, права людини, демократія тощо, призводить до того, що стара Європа як історична і культурна реальність несе в собі есенціалістські ознаки фортеці Європи.

В рамках культурного проекту Європи реалізується дискурсивна стратегія збереження, оскільки його прихильники говорять про наявність європейської ідентичності та її глибинного історичного та культурного коріння як про щось цілком очевидне. При цьому вони спираються на такі базові поняття, як «європейська культура» з акцентом на високій культурі, «європейські цінності» та «європейська спадщина» з акцентом на її безперервності. Але знов-таки головна проблема полягає в тому, що ці поняття та культурний дискурс європейської ідентичності в такому вигляді демонструють есенціалістську природу цього проекту ідентичності. Іншими словами, він спрямований на пошук сутності ідентичності європейської спільноти, що вважається даною, незмінною, безперервною та унікальною.

За оцінкою Дж. Деланті, таке бачення європейської ідентичності чітко демонструє її реіфікацію та ознаки того, що він називає культурним есенціалізмом. Його критиці соціолог присвячує окреме дослідження, що містить кілька цінних для нашого аналізу положень. Зокрема, поняття європейської ідентичності з його фокусуванням на європейських культурних та духовних основах, враховуючи їх сакралізацію, оцінюється ним як конструкт, що протиставляється Європі в сенсі політичної спільноти. В результаті культурний дискурс за своїм змістом стає не лише есенціалістським, а й ностальгуючим за культурно втраченою Європою [138, с. 16]. Дослідник пояснює це тим, що домінуючий погляд на Європу вбачає її велич саме в культурі, але в культурі минулого, що закінчується щонайменше XIX століттям. Вилучивши політичну складову, Європа створила для себе проблему, адже культура в умовах нової модерної епохи реалізується, скоріше, через політику. До того ж на початку XX століття на політичну арену виходять США, а в Росії зароджується інша майбутня наддержава. Ще пізніше виникає дискурс політичного колапсу Європи, особливо в контексті двох світових війн. Звідси походять і вказані ностальгічні настрої, і ідея

про кризу Європи як носія високої культури минулого, яку вже на початку XX століття проголошували самі європейці.

Тему кінця європейської епохи Дж. Деланті відстежує, спираючись на праці О. Шпеглера, Ф. Ніцше, Х. Ортега-і-Гасета, Г. Шмідта, Е. Гуссерля, М. Гайдеггера та інших видатних мислителів. Посилаючись на думки цих інтелектуалів, він ставить під сумнів і закликає десакралізувати «визначення європейської ідентичності в термінах універсального культурного проекту, що розпочався в античній Греції і Римі, продовжився в часи Римської імперії, був підхоплений в добу Ренесансу, підживлений Просвітництвом, вижив в епоху модерного націоналізму та пережив світові війни...» [138, с. 31]. Дж. Деланті нагадує вираз А. Тойнбі про «міраж “європейської цивілізації” як чергову галюцинацію, на яку модерна людина приречена себе, коли застосувала поняття “Європа” до секуляризованого західного світу» [138, с. 28]. У такий спосіб, власне, і була створена фікція єдиної європейської цивілізації шляхом ігнорування східних впливів на неї та конструювання штучної безперервності європейської історії. З іншого боку, Дж. Деланті наголошує, що Ю. Габермас, Е. Морін, З. Бауман та інші дослідники не поділяють таких поглядів. Вони, навпаки, стверджують, що насправді Європу об’єднує не спільне минуле, а історія безкінечних поділів, драм та війн. На жаль, це стосується і сучасної Європи, свідомством чого стали Балканські війни 90-х років XX століття.

Як бачимо, Дж. Деланті належить до тих соціологів, критичними зусиллями яких у рамках культурного проекту європейської ідентичності формується контрдискурс. Іншими словами, він використовує стратегію реконструкції для заперечення ключової тези культурного дискурсивного проекту – наявності єдиної європейської історико-культурної спадщини і, відповідно, єдиної європейської ідентичності в термінах високої культури. Він вважає останню дискредитованою ідеєю і розглядає її як приклад культурного есенціалізму та ваду європоцентризму [138, с. 20].

Про необхідність критичного перегляду традиційного образу єдиної європейської цивілізації з її історичною спадщиною спільної культури та

ідентичності пише Дж. Гуді. Такий образ для нього є лише міфом, створеним самими європейцями у XIX столітті, коли внаслідок успішної індустріальної революції «Європа нав'язала своє поняття часу та простору, вирішивши, що тільки вона мала античність (і абетку, й демократію), так само, як феодалізм та капіталізм» [255, с. 541]. Якщо такі риси, як капіталізм або християнство, справді демонструють відмінність європейської цивілізації, то лише у певний історичний період. На думку Дж. Гуді, «Європу як християнську спільноту ми (або дехто з нас) створили у своїй уяві» [255, с. 545]. Ті, хто поділяє таку думку, лише спираються на архаїчний європоцентристський підхід до історії, що породжує проблеми у визначенні європейської культурної ідентичності.

Питання ототожнення Європи та її цінностей з християнством є предметом особливої уваги і водночас гострої критики. Деякі дослідники, наприклад А. Феррара, не сприймаючи пошуку європейської ідентичності на основі історичної та культурної спадщини, вбачають у прив'язці ідентичності до християнської релігії лише суто ідеологічну операцію [254, с. 423]. Більш жорстку критику їх ототожнення як важливої ознаки культурного есенціалізму можна знайти у книзі Т. Ріссе «Спільнота європейців? Транснаціональні ідентичності та публічна сфера» [241]. Аналізуючи боротьбу дискурсів навколо європейської ідентичності, він виділяє дві протилежні моделі, в межах яких можлива її реалізації. Перша - це «модерна Європа ЄС, яку підтримує європейська еліта і яка використовує модерні, демократичні та гуманістичні цінності на противагу колишнім націоналізму, мілітаризму та комунізму»; друга - це «Європа білих християн, яка бачить себе як особлива цивілізація» [241, с. 6]. Остання характеризується автором виключно негативно як «“культурна” Європа, християнська, ексклюзивістська та антиісламська» [241, с. 50]. Така оцінка, з одного боку, вказує на ключовий недолік есенціалістського культурного дискурсу європейської ідентичності. Йдеться про європоцентристське виключення усіх інших у маргінальне поле неєвропейськості. З іншого боку, показово, що християнство, яке в першому випадку зображується як цементуючий елемент європейської культури та ідентичності (*дискурсивна стратегія збереження*), у

даному контрдискурсі реконструюється як синонім усього закостенілого в розвитку Європи.

Отже, досліджуючи проект європейської ідентичності в термінах *Європи як культури*, ми стикаємося з його внутрішнім протиріччям. Для прибічників дискурсивної стратегії *збереження* «унікальна європейська цивілізація» та «культурно об'єднана Європа» слугують фундаментом визначення змісту сучасного поняття європейської ідентичності. Така його концептуалізація, як ми бачили, кваліфікується Дж. Деланті як небезпека реіфікації європейської ідентичності та культурний есенціалізм. Разом з тим, у межах культурного контрдискурсу головні референтні точки змінюють свою полярність. Ті самі поняття, але цього разу в контексті дискурсивної стратегії реконструкції, розглядаються лише як міфи. Вони або просто не спрацьовують в умовах нової Європи, або, за висловом Т. Ріссе, перешкоджають позитивному процесові конструювання секулярної та космополітичної європейської ідентичності. Радикальність поглядів останнього пояснюється його антиесенціалістською позицією та заявленою автором прихильністю до альтернативного соціально-конструктивістського підходу до аналізу ідентичностей [241, с. 20]. Тому опора на сильні сторони конструктивістських та дискурсивних елементів нової традиції соціального конструкціонізму в соціальних науках може стати основою формування культурного контрдискурсу європейської ідентичності.

Однак, як ми бачили, на сьогодні проблематика європейської ідентичності в культурних термінах залишається ареною гострої боротьби між традиційною есенціалістською та дискурсивно-конструктивістською концептуалізацією соціальних ідентичностей. Так само очевидно, що у протистоянні цих двох підходів ще не поставлено крапки. Більш того, незважаючи на намагання сформувати нову європейську ідентичність, прибічники культурного проекту відтворюють образи старого есенціалістського порядку – ідентичності як чогось заданого, безперервного, унікального, як тотожності, яку постійно шукають для себе індивіди та соціальні групи.

Приклад подібного протиріччя, коли визнання конструктивної природи ідентичності не заважає теоретикам використовувати старий есенціалістський інструментарій в її аналізі, ми знаходимо у статті-зверненні Ю. Габермаса та Ж. Дерріда, яку ми вже розглядали. Та наразі ми проанізуємо її як суперечливий проект конструювання європейської ідентичності в культурних термінах. Тому, аналізуючи конкретний зміст, що його Ю. Габермас та Ж. Дерріда вкладають в історичне завдання побудови справді європейської ідентичності, необхідно виділити декілька теоретичних положень. У першу чергу, йдеться про визнання європейської ідентичності в якості конструктивістського проекту: «Європейська ідентичність, народжена у світлі публічної сфери, від самого початку буде містити у собі щось сконструйоване» [172, с. 296]. Зазначимо що, всупереч уявленням про конфлікт між національною та європейською ідентичністю, автори розглядають їх як комплементарні.

Та особливе значення для нас має їхнє бачення європейської культурної спадщини. Показовим є те, що Ю. Габермас та Ж. Дерріда наводять традиційний перелік складових цієї спадщини – християнство та капіталізм, природничі науки та технології, римське право та кодекс Наполеона, буржуазно-урбанізована форма життя, демократія та права людини, секуляризація держави. Але ця «спадщина більше не визначає самість Європи», зазначають автори, оскільки вказані ознаки разом із ментальними габітусами індивідуалізму та раціоналізму є надбанням не тільки Європи, а й Заходу у ширшому сенсі, якщо не світу в цілому.

Ю. Габермас та Ж. Дерріда пропонують новий перелік цінностей, сформованих після Другої світової війни у так званій корінній Європі, що можуть стати кращою опорою для конструювання нової європейської ідентичності: приватизація віри; баланс між політикою і ринком; усвідомлення громадянами парадоксів прогресу; боротьба за більшу соціальну справедливість; чутливість до травм, завданих цілісності особи та її тіла; відмова від права сильного в міжнародній політиці; політика, основана на моралі [172, с. 295-296].

Безумовно, слід зважити на те, що на формулювання нових європейських цінностей вплинув історичний контекст, коли під враженням від американського

вторгнення в Ірак визнані європейські теоретики запропонували установки, що відрізняли б Європу від Америки. В попередньому розділі ми наводили критику деяких з них, зокрема спрощеного протиставлення ідеї секулярної Європи релігійній Америці. Але головна проблема полягає в тому, що спроба замінити традиційні цінності, з якими пов'язуються довгі сторіччя формування культурної відмінності Європи, на нові не робить їх менш есенціалістськими за змістом. У цьому контексті необхідно повторити як особливо слушне застереження американського соціолога К. Кумара, що таке вибіркове використання європейського досвіду викривляє образ самої Європи і веде до відступу у фортецю Європи з її вузьким баченням європейської ідентичності [211, с. 98].

Разом з тим, звернення Ю. Габермаса та Ж. Дерріди важливе через те, що воно актуалізує завдання формування європейської ідентичності, але, за їхнім виразом, як справжньої ідентичності. Це нова ідентичність, що вже не може будуватися на авторитеті європейської культурної спадщини. З одного боку, як зазначають теоретики, акцентуючи цей спадок, ми стикаємося з проблемою, що Європа та її цінності традиційно асоціюються з Заходом і нам важко визначити, у чому полягає її відмінність. З іншого боку, нова Європа у формі ЄС теж потребує нової спадщини. Зокрема, Деланті представляє це як заміну домінуючого ідеалу високої культури на артикуляцію нової європейської свідомості та культури [138, с. 32].

Така потреба значною мірою активізує культурний вимір і в політиці євроінтеграції. Важливо наголосити, що поняття культури у зв'язку з ідентичністю увійшло в офіційний політичний дискурс ЄС тільки на пізньому етапі розбудови об'єднаної Європи. На цю обставину часто посилаються і самі прихильники існування успадкованої європейської культурної ідентичності. З їхньої точки зору, для європейців наявність цієї культурної ідентичності є аксіомою, тому порівняно з іншими проблемами вона не потребувала особливої уваги [260, с. 7].

Отже, процес європейської інтеграції зазнав «культурного зрушення» лише з 1980-х років. Іще пізніше Європейський Парламент та Рада Європи ухвалили

документ, яким 2008 рік було проголошено європейським роком міжкультурного діалогу. Цим документом політична еліта ЄС заявила, що культура становить серцевину всього європейського проекту. В переліку чинників актуалізації ролі культури, безумовно, слід вказати на наслідки хвиль розширення Євросоюзу у 2004, 2007 та 2013 роках. Про поширення впливу ЄС у сфері культурного життя континенту свідчить також створення ним додаткових наднаціональних структур та інституцій, призначених здійснювати освітню, інформаційно-комунікативну та культурну політику. Тим самим Євросоюз поширив вплив на сфери, якими раніше опікувались лише національні держави, створюючи для них ситуацію певної конкуренції.

У теоретичному плані цей елемент конкурентності Г. Філд пояснює так: «Головна мотивація руху зі сприяння або творення спільної європейської культури та ідентичності виглядає пов'язаною з установкою, що відмінності культур та ідентичностей ведуть до зменшення підтримки подальшої європейської інтеграції, тому виникає потреба спробувати послабити чи взагалі ліквідувати цю різницю» [260, с. 246]. Тобто йдеться про уніфікацію ідентичності та культури через помилкове припущення, що відданість європейців своїй національній державі та національній ідентичності конфліктує з процесом формування загальноєвропейської ідентичності.

В останні роки така культурна уніфікація та гомогенізація разом з оперуванням поняттям спільної культурної спадщини втрачають свої домінуючі позиції. Нагадаємо, що експертна група, створена за ініціативи Єврокомісії, констатувала, що «європейська культура... це не факт. Це завдання та процес» [275, с. 8]. При цьому особливий наголос зроблено на визнанні існування значних відмінностей, або культурного розмаїття. Воно стало одним із стрижнів політики євроінтеграції і розглядається як рушійна сила формування спільної європейської ідентичності. У сфері культурної політики ЄС концептуальний перехід від європейської ідентичності в сенсі культурного есенціалізму до динамічного та плюралістичного її бачення знайшов відображення в прийнятті на озброєння таких підходів, як єдність в розмаїтті та мультикультуралізм.

Згадаємо, що в Європі існувала традиція розглядати колективні ідентичності як насамперед культурні ідентичності. Сьогодні зв'язок між європейською ідентичністю та культурою пов'язується з культурним різноманіттям, а не тільки з усталеністю успадкованої європейської культури. Варто наголосити, що коли європейська культурна ідентичність розглядається в термінах єдності в розмаїтті, втрачають самоцінність обидва попередні бачення європейської культури. Європа як культурна єдність і Європа як культурне розмаїття в такий спосіб водночас і визнаються, і заперечуються.

Постає проблема, наскільки європейська політика через акцент на єдності в розмаїтті та мультикультуралізмі здатна переосмислити поняття європейської культури і тим самим зробити внесок у формування нової європейської ідентичності. Як ми бачили, обидва типи політики вочевидь суперечать культурно-есенціалістському баченню ідентичності. Політика єдності в розмаїтті та мультикультуралізм краще корелюються з новим концептом множинних ідентичностей. У той же час вона відображає суперечливу еволюцію ідеї мультикультуралізму та її дискурсивної рефлексії в сучасній Європі, підтвердженням чого слугують популярні сьогодні заяви про кризу мультикультуралізму та перехід до пост-мультикультуралізму [289].

На суперечливий та формальний характер культурної політики на основі принципу єдності в розмаїтті вказує у своєму дослідженні британський соціолог М. Сассателлі. На її думку, якщо розцінювати його як засіб, за допомогою якого політики прагнуть перетворити конфлікт культур у побудову гармонійної європейської культури, то «дискурс єдності в розмаїтті виглядає як риторичний камуфляж, що приховує ефективний централізований підхід, що діє зверху вниз» і є новою версією тріумфу європоцентризму [257, с. 440-441]. Серед причин цього, зокрема, називається невизначеність дискурсу культурної політики ЄС, через що його можуть наповнювати зовсім різним змістом.

З нашої точки зору, такі твердження означають, що, прагнучи визначити європейську культурну ідентичність, ми завжди маємо враховувати, що вона конструюється в дискурсі і реалізується за використання різних дискурсивних

стратегій. На початковому етапі євроінтеграції у проєкті культурної європейської ідентичності була реалізована стратегія збереження статус кво. Європейська ідентичність сприймалась як свідoctво *єдності* європейської культури, що базується на безперервній традиції європейської спадщини і, у першу чергу, на християнстві. Деконструкція такої ідентичності як культурного есенціалізму почалася пізніше, коли інтерес до проблематики європейської культури перетворився на інструмент офіційної інтеграційної політики ЄС, аби запропонувати європейцям неекономічні стимули для відчуття єдності. У цей період у проєкті культурної ідентичності акцент з єдності культури було зміщено на її *різноманітність*, тобто визнання існування багатьох європейських культур та ідентичностей. Нарешті, сучасний етап розвитку ЄС з його активним використанням культурної політики породив ідею та практику єдності в розмаїтті як третю модель бачення європейської культури та ідентичності. З одного боку, вона вже не відображала стратегію збереження єдиної європейської культури, з іншого, була запропонована як краща альтернатива другій моделі, що орієнтувалася на культурне різноманіття. У такому статусі політика єдності в розмаїтті сприяла формуванню нового культурного проєкту. Він не тільки став домінуючим у сучасній культурній політиці ЄС, а й визначив нове концептуальне бачення європейської культури та європейської ідентичності. Їх традиційна зв'язка сьогодні виглядає як єдність теорії множинних ідентичностей та політики єдності в розмаїтті, обраної лідерами ЄС. Втім, ця політика разом із мультикультуралізмом, як ми бачили, зазнає все більшої критики з боку як теоретиків, так і політиків через невизначеність, збереження рудиментів європоцентризму та нездатність вирішувати проблему вилучення інших. Це пояснює мотивацію тих, хто сьогодні закликає йти далі ідеї та політики єдності в розмаїтті і мультикультуралізму. Подібні суперечності простежуються у проєкті конструювання європейської ідентичності в термінах культури Ю. Габермаса та Ж. Дерріди, коли замість традиційних цінностей християнства, античності, капіталізму та інших складових європейського культурного спадку вони в конструктивістському дусі пропонують нові цінності для корінної Європи, проте

останні, на жаль, залишаються такими ж есенціалістськими. Отже, вказані проблеми засвідчують наявність різних та конкуруючих дискурсивних стратегій конструювання європейської ідентичності в рамках культурного проекту.

Інше бачення Європи та її ідентичності сконцентроване вже не на культурній спадщині, а на загальних громадянських та політичних аспектах будівництва Європи. Такий проект ми охарактеризували як постнаціональний. Він не стільки констатує послаблення ролі національних держав, скільки наголошує, що нові європейські реалії розривають попередню жорстку зв'язку між культурою, політикою та ідентичністю. Автори, що представляють постнаціональний проект в академічному дискурсі Європи поділяються на тих, хто представляє образ Європи в термінах конституційного патріотизму, публічної сфери або космополітичної теорії.

Суперечливі процеси розвитку ЄС актуалізували необхідність створення європейської публічної сфери при тому, що перспективи цього процесу описуються як досить неоднозначні. Представники європейських ЗМІ скептично називають це завдання черговим проектом, що походить згори, з Брюсселю. Не демонструють оптимізму і оцінки представників академічної спільноти. Як зазначає Е. Еріксен, європейська публічна сфера як «суспільні публічні дебати, що дозволяють громадянам доводити свою позицію з одних і тих самих питань, в той самий час і за однакових умов, є... неможливою» [143, с. 343].

Однак просто проігнорувати цю, так би мовити, нездійсненну місію теж неможливо. Річ у тім, що концепт європейської публічної сфери тісно пов'язаний саме з концептами європейської ідентичності та громадянської активності і політичної культури в цілому. На думку К. Калхуна, «функціонування публічного дискурсу не тільки вкрай важливий фактор формування демократичних інститутів Європи, ... в ідеалі публічна сфера бере на себе функцію визначення і формування європейського інтеграційного проекту» [121, с. 1].

У сукупності вказані концепти мають пряме відношення до поняття дефіциту демократії, який багато в чому визначає сьогоdnішній стан ЄС. Маємо певне зачароване коло: для подолання дефіциту демократії необхідно спочатку

вирішити проблему дефіциту публічної сфери, залежної від громадянської активності, що і є головним індикатором дефіциту демократії. Соціологи П. Хансен та Г. Вікхем відстоюють думку, що починати лікування треба не з європейської публічної сфери, а з дефіциту можливостей для громадян ухвалювати рішення в політичній системі ЄС [293]. Класична дилема «курка чи яйце» в даному випадку означає, що Європа, попри весь песимізм, має вирішувати проблему формування єдиної публічної сфери водночас із проблемами формування європейської ідентичності та активізації ролі громадянина.

У практичному плані важливим кроком у формуванні відповідної політики ЄС став законодавчий проект «Європейська громадянська ініціатива» (ЄГІ). Спонукаючи громадян до публічної участі в європейській політиці, він засвідчив, що громадянська ініціатива є важливим кроком для розвитку європейської демократії і конструювання європейської публічної сфери. Як новий інструмент учасницької демократії ця ініціатива стала потенційною можливістю заповнити розрив між Європейською комісією та громадянами ЄС через заохочення діалогу між ними та стимулювання почуття європейської ідентичності.

Цей приклад показує бачення брюссельськими чиновниками європейської громадянської ініціативи як іще одного інструменту для вирішення актуальних проблем розбудови європейської публічної сфери, активізації громадянської участі та конструювання європейської ідентичності. Але питання в тому, чи зможе ця ініціатива допомогти зблизити офіційні інституції ЄС з громадянами країн-членів і подолати наявний дефіцит демократії.

Не випадково останнім часом урядовці Єврокомісії все частіше висловлюють свою стурбованість щодо необхідності підвищення рівня публічної участі громадян Європи у політичному та суспільному житті Союзу. Незважаючи на декларації чиновників, що об'єднана Європа не має жодних причин конкурувати з націями, ця боротьба за вищі рівні соціально-політичного включення може спровокувати протиріччя між політикою Брюсселю та окремих національних урядів. За словами К. Калхуна, «у сучасній Європі саме нації продовжують організовувати переважну частину публічних комунікацій» [121,

с. 14]. Тому, згідно з планом комунікаційної стратегії, Єврокомісія взяла на себе відповідальність за розвиток європейської публічної сфери та пошук можливостей безпосередньо контактувати з громадянами Європи шляхом організації конференцій, зустрічей, створення віртуального публічного простору на базі веб-сайтів ЄС та активізації своїх локальних представництв.

У теоретичному аспекті дискурс європейської публічної сфери спирається на габермасівський концепт відкритої публічної сфери як важливий компонент побудови демократії. У роботі «Структурна трансформація публічної сфери» Ю. Габермас використовує метафору арени для характеристики публічної сфери як простору, де повноцінно сформовані індивіди вільно вступають у спілкування з приводу публічних справ [176, с. 3-4]. На його думку, вони мають відкласти на другий план свої приватні інтереси та навіть приватні ідентичності, аби підтримувати високий стандарт раціонального критичного дискурсу. Його теоретична модель передбачає також вирішення проблеми спотворення публічного дискурсу. В умовах правильної логіки публічної комунікації соціальна нерівність, представлена структурним зсувом суспільних інтересів, має бути просто дискваліфікована самими учасниками дискурсу. В рамках цієї теоретичної моделі акцент робиться на раціональному потенціалі індивідів та адекватних соціокультурних умовах, необхідних для винесення якісного колективного судження.

На жаль, подібне бачення концепції публічної сфери не пояснює можливостей цього простору формувати чи реформувати культуру й ідентичності. За виключення ідентичностей з публічної сфери габермасівську теорію критикує К. Калхун, наголошуючи, що ідентичності, зазвичай, формуються саме в процесі публічних дебатів [119].

Публічна сфера не є апіорною інтегруючою силою, вона складається з постійних комунікацій з різними аудиторіями і специфічними аренами дискурсу. Отже, успіх формування європейської публічної сфери та її здатність формувати нові ідентичності залежить від організації просторових та соціальних комунікацій. Мас-медіа, освіта, мовна політика тощо – все це відіграє ключову

роль в організації комунікацій на рівні націй-держав. Ніхто не може гарантувати становлення європейської публічної сфери, але важливою передумовою для її появи має стати взаємозв'язок європейського публічного дискурсу з наявними трансрегіональними комунікаційними сферами.

Показовою є критика габермасівської публічної сфери Г. Вікхемом, який говорить про її ідеалізованість та значні перепони для використання на практиці. Він акцентує увагу на тому, що така концепція публічної сфери сформульована в рамках кантівської критичної традиції переважно в категоріях розуму та моральності, що визначаються як цінності, вищі за політику та право. Таке розуміння відображає «вищу» публічну сферу, що формується як певний клуб, до якого входять лише ті, хто є «достатньо спроможними та досвідченими для участі у критичних дискусіях» [293, с. 165]. Якщо говорити про публічну сферу як про простір, де формується суспільна думка, за логікою Ю. Габермаса, саме ця еліта буде керувати процесом формування суспільної думки і публічної сфери. Тому не дивно, що європейську публічну сферу часто сприймають лише як ідею та політику еліти, нав'язану згори чиновниками офіційного Брюсселю. З іншого боку, слабка зацікавленість у цих питаннях простих європейців призводить до утворення відриву між елітою та громадянами, що створює перепони на шляху формування публічної сфери.

Пропонуючи альтернативний підхід, Г. Вікхем намагається сформулювати конкурентне розуміння публічної сфери, яке він називає «політико-правовим» або «громадянського миру», коли «публічна сфера є результатом досягнень політики і права, а не розуму та моралі» [293, с. 157]. Таке бачення дозволяє відійти від виключно теоретичних питань підтримання політики у гармонії з законами моральності до більш практичних питань напружених відносин між політикою та правом задля забезпечення відносної свободи та безпеки.

Такий підхід поділяє Е. Еріксен, говорячи, що у сучасних країнах саме закон відповідає за встановлення єдності, а участь у законотворчості встановлює колективну ідентичність: «Розвитку демократії на європейському рівні сьогодні

заважає нестача спільної, основаної на законі ідентифікації і можливості пан-європейського дискурсу – єдиного простору Європи» [143, с. 358].

На противагу габермасівському баченню публічної сфери як відносно автономного простору, де критично налаштовані раціональні актори взаємодіють природно та добровільно, політико-правовий підхід визначає її як результат удосконаленого управління та встановленої законом колективної ідентичності. Головна відмінність цього підходу полягає у зверненні до концепції громадянства як базової для розуміння публічної сфери. В рамках цієї концепції громадянин стає ключовою її ланкою, оскільки він є першорядним елементом будь-якої політико-правової системи. Громадянин є суб'єктом комунікації та головним учасником публічних дебатів у суспільстві. Саме тому публічна сфера не тільки забезпечує автономне формування спільних суджень з певних питань, а й наділяє громадян можливістю впливати на тих, хто ухвалює рішення. З позицій даного підходу вирішення проблеми дефіциту демократії – розриву між елітою та громадянами – вбачається у заохоченні звичайних європейців ставати активними громадянами. Отже, громадянство стає головною умовою для того, аби бути включеним та брати безпосередню участь в європейській публічній сфері. Подібне розуміння закладене у проекті Європейської громадської ініціативи, де громадяни визнаються головними та єдиними суб'єктами процедури публічного обговорення.

Велику увагу до концепту громадянства можна пояснити також процесами глобалізації суспільств, що призвели до змін у сприйнятті громадянства як цінності. З цього приводу К. Джоппе пише про сучасну еволюцію громадянства, що веде до його неминучого «вичерпання» [202, с. 9]. Однією з його причин він вважає відхід від класичного уявлення про громадянство як одну з форм наслідуваної власності, що передається від покоління до покоління, а іншою – процес денаціоналізації, в результаті якого громадянство втрачає зв'язок із тією частиною концепції, що стосується обов'язків, і залишає тільки права, прикрашені економічними вигодами.

К. Джопке зауважує, що ідентичність найбільше інвестується в аспекти життя, що не обираються. У часи розквіту націоналізму ця теза широко використовувалася у конструюванні колективних ідентичностей. Сьогодні, навпаки, можливість придбання громадянства⁹, трансформація національних інститутів військової служби¹⁰, впровадження подвійного громадянства в усе більшій кількості країн, поява нових гібридів транснаціонального, гнучкого громадянства - все це веде до інструменталізації відношення до нього. В основі цієї тенденції лежить процес розмежування громадянства і національної належності, що знаходить відображення у полі ідентичностей.

Розвиток європейської ідентичності є одним із прикладів пост-національного експериментування з громадянством. Вперше представлений у 1992 р. у статті 8 Договору про Європейський Союз (Маастрихтський договір) і розгорнутий у статті 17 (1) договору про Європейську Комісію (1992 р.) проект європейського громадянства був сформульований як додаткове громадянство. Однак, як наголошує у своєму дослідженні Р. Хансен, це фактично не забезпечувало жодних нових прав для його власників [187]. Так було до того, як у вересні 2001 р. Європейський Суд посприяв значному розширенню прав громадян Європи постановою, що констатувала, що громадянство Союзу призначене бути фундаментальним статусом громадян країн-членів. На жаль, таке постнаціональне зрушення європейського громадянства залишає дуже тонкий зв'язок з ідентичністю, що традиційно підживлювала національні колективні ідентичності. З цього приводу К. Джопке зазначає: «що більше радіус громадянства як формального статусу, то менше воно означає в плані прав та ідентичності» [202, с. 11].

Отже, важливість та частота використання концепту європейської публічної сфери спонукує до розгортання дискусій стосовно самого поняття. До того ж його

⁹ Мається на увазі досить поширена практика у державній міграційній політиці, яку реалізовано, наприклад, у Великобританії під назвою «інвесторська віза». В Австрії аналогічний за принципом проект називається «громадянство за гроші». Подібні процедури практикуються також у Німеччині та США.

¹⁰ Поступове зникнення звичного громадянського обов'язку проходження стандартної військової служби (підготовки) та участі у воєнних діях і заміна громадянської армії на професійну.

концептуалізація відбувається у трикутнику, до якого, крім самої публічної сфери, входить політична залученість у термінах ідентичності та громадянства. Роль поєднуючої ланки між вказаними теоретичними конструктами відіграє дискурс. Про складність і суперечливість формування постнаціональної європейської публічної сфери свідчить таке. З одного боку, не можна не погодитися з Е. Еріксоном, що європейці на даному етапі поки що не мають єдиної спільної публічної сфери, а мають лише окремо існуючі локалізовані публічні сфери. З іншого боку, і Е. Еріксен, і К. Калхун, і інші дослідники, як ми бачили, розглядають комунікацію в публічній сфері як ключовий елемент конструювання нової Європи та її ідентичності. Аналогічною є позиція Б. Страса, що більш чітко виявляє взаємозв'язок між цими концептами. «Європейська публічна сфера, в якій змагаються і переформатовуються суспільні та політичні договори, – пише він, – мабуть, ближча до того, аби бути передумовою європейської політиї, ніж європейська ідентичність. Або скоріше відчуття європейської ідентичності прийде саме з європейської публічної сфери» [269, с. 16-17]. Тому проблема конструювання європейської публічної сфери стає одночасно і проблемою європейської ідентичності. Вона полягає у досі наявній відстані між інституційними проектами європейських еліт та інтересами звичайних людей, які вкрай потребують європейської публічної сфери як комунікаційної мережі наднаціонального рівня.

Активні дискусії навколо європейської ідентичності в умовах постнаціональної Європи знаходять відображення в поширенні поняття конституційного патріотизму, теоретичний зміст якого обґрунтовує Ю. Габермас. Це поняття він використовує для відстоювання розвинутої демократії, яку легітимізує наявність не етносу як народу в етнокультурному сенсі, а демосу як спільноти з єдиною політичною культурою. Втілення демократичних цінностей шляхом відповідних інституційних заходів і їх законодавче закріплення через конституцію має сформувати центр тяжіння, навколо якого гуртуються громадяни. Європа, на його думку, може і повинна скористатися конституційним патріотизмом для створення постнаціональної спільноти, що орієнтується,

скоріше, на раціональність громадян, задіяних у демократичних практиках і дискурсах, а не на їх культурну єдність.

Ідентичність, що має спиратися на європейську конституцію в умовах постнаціональних об'єднань, Ю. Габермас розглядає як зміцнення європейської політичної культури. Інтеграція на основі конституціоналізму, демократії та прав людини також має враховувати елементи плюралізму та відмінностей, характерних для інших. Особливий наголос він робить на тому, що «універсалізм правових принципів відображається в процедурній узгодженості, що має бути реалізована в контексті конкретної політичної культури через певний конституційний патріотизм» [176, с. 135].

Зважаючи на те, що в основі габермасівського розуміння конституційного патріотизму лежать права людини, народовладдя та конституціоналізм, головне питання полягає в тому, чи містять у собі ці поняття достатній потенціал для дискурсивного конструювання європейської ідентичності. Для відповіді на це питання важливо простежити три етапи еволюції даної теорії як реакцію Ю. Габермаса на різні історичні умови і те, як кожен з них відображався в дискурсі європейської ідентичності.

Концепт конституційного патріотизму Ю. Габермаса на першому етапі мав національне німецьке походження (див.: [224, 281]). Він виник внаслідок потреби підтримати демократичні інститути Німеччини через лояльність до держави та принцип верховенства права. Саме так розумів зміст поняття «конституційний патріотизм» його автор Д. Стернбергер. Успадкувавши його ідею, Ю. Габермас надав конституційному патріотизмові іншого, більш абстрактного смислу. Відбулась переорієнтація поняття на громадянські свободи, права людини та універсальні західні конституційні права в цілому. Відкидаючи можливість повернення до домодерного національного патріотизму моделі Д. Стернбергера, Ю. Габермас сформулював власне його розуміння як єдності універсального виміру демократії та прав людини. На такій основі мали визначатися вимоги до існуючих політичних практик та критичний пошук раціональних ідентичностей. Тому габермасівський конституційний патріотизм не сформувався як фіксована

дефініція, що акцентує відданість певним універсальним політичним принципам, а скоріше розглядався як процес постійного переосмислення цінностей конкретної спільноти через призму універсальних норм.

Певний відхід Ю. Габермаса від критичного та раціонального осмислення європейської ідентичності в термінах конституційного патріотизму можна зафіксувати в його спільній з Ж. Деррідою статті 2003 року. У цьому своєрідному маніфесті нової європейської ідентичності як реакції на агресію США проти Іраку простежуються, скоріше, європатріотичні позиції. Досить нагадати, що в цій статті європейська ідентичність проголошується особливою і навіть такою, що переважає американську як свого суперника. Тим самим Ю. Габермас входить у протиріччя з власними ранніми поглядами на конституційний патріотизм як критичну ідентичність, що вимагає визнання націями своєї відповідальності за злочини минулого.

Вказане протиріччя пов'язане з різними історичними контекстами. У середині 1980-х років актуальним було завдання національного рівня: через визнання відповідальності за нацистські злочини запобігти відродженню німецької ідентичності, пов'язаної з попереднім режимом. У 2000-х роках ситуація та виклики принципово інші. По-перше, вони стосуються загальноєвропейського рівня, що визначається як пост- або наднаціональний. Відповідно, габермасівська теорія конституційного патріотизму як національний німецький продукт екстраполюється на європейський рівень. По-друге, ця теоретична експансія стимулюється загостренням проблеми дефіциту демократії в Європі. Не випадково в академічному середовищі постать Ю. Габермаса та його теорія конституційного патріотизму зазвичай асоціюються зі спробою вирішення цієї проблеми. По-третє, у загальноєвропейських дебатах, що стосуються і конституційних питань, стає популярною думка, що формування сильної європейської ідентичності є передумовою успіху європейського проекту демократії. Нагадаємо, що на хибності такої абсолютизації ролі європейської ідентичності для майбутнього ЄС ми наголошували раніше. Втім прихильники ідентичності як передумови успішного розвитку нової Європи зазвичай роблять

акцент на європейських цінностях, що сприймаються ними як політична необхідність. Ю. Габермас не тільки не заперечує такий шлях формування європейської ідентичності через цінності, а й прагне посилити їх змістовність і значення. З цією метою у тій же спільній з Ж. Деррідою статті він, замість традиційних, пропонує осмислити нові європейські цінності.

Новий історичний контекст 2010-х років означив чергову, третю модифікацію габермасівської теорії конституційного патріотизму. Як і раніше, Ю. Габермас залишається прихильником самої ідеї і розширює її межі до перспектив створення політичної конституції всесвітнього суспільства. На його переконання, Європа, яка має показати приклад конституціоналізації міжнародного права, зараз, як ніколи раніше, являє собою конституційний проект.

Ці заяви містяться у новій роботі «Криза Європейського Союзу: відповідь Юргена Габермаса» [178]. Її назва свідчить, що на зміну єврооптимізму у творчість теоретика приходять усвідомлення викликів сьогоденного кризового стану Європи. Замість захоплення європейським проектом, ідея конституційного патріотизму тепер містить елементи алармізму. В наукових працях та публікаціях у пресі Ю. Габермас прагне поділитися тривогами за долю Європи, яку сприймає як персональну справу. Сьогодні він активно діє не стільки у попередньому визнаному статусі добродійного європейця, скільки як останній європеець, готовий до кінця боронити європейські цінності. За його словами, в останні роки прийшло усвідомлення, що процес розширення, інтеграції та демократизації не відбувається автоматично і може бути зворотним: «... я вперше зрозумів, що провал європейського проекту може стати реальною можливістю» [178, с. 102].

Що довше триває європейська криза, то більше ускладнюється ситуація, і Ю. Габермас звинувачує в цьому цинічну політичну еліту, яка відвернулася від європейських цінностей та ідеалів. Аналізуючи питання європейської конституції, він твердить, що влада вислизнула з рук людей та перейшла до сумнівних за легітимністю органів на зразок Європейської Ради. Це один із виявів перевороту, здійсненого технократами, який, на його думку, змінив сутність європейської демократії на «постдемократію» як правління бюрократії. Для характеристики

негативних процесів в ЄС Ю. Габермас застосовує поняття «виконавчий федералізм» [178, с. VIII]. Воно стосується систем, в яких закони ухвалюються на федеральному, а втілюються на більш низьких рівнях. Безумовно, для Ю. Габермаса ЄС не є федеративним утворенням, тому у даному випадку йдеться про над/постнаціональний рівень. Але саме існування постдемократичного виконавчого федералізму видається йому настільки загрозливим, що проблемі вибору європейців між ним та транснаціональною демократією він приділяє особливу увагу.

Якщо габермасівський конституційний патріотизм 2000-х років пов'язувався з дискурсом дефіциту демократії, то ідея конституціоналізації в умовах європейської кризи, як третій етап еволюції його теорії, актуалізується під впливом постдемократичного виконавчого федералізму. Альтернативу йому Ю. Габермас вбачає у необхідності конституційного співробітництва між політичними елітами та громадянами як акторами з подвійним мандатом національного та європейського рівнів [178, с. 44]. Те, що їх відносини, завдяки справедливому розподілу конституційних повноважень, можуть стати більш цивілізованими, відкриває шлях до легітимації ЄС і, відповідно, конструювання нової європейської спільноти та її ідентичності.

Габермасівська теорія конституційного патріотизму, попри свою популярність, має чимало критиків. Деякі з них, як, наприклад, британський соціолог Ч. Тернер, вважають спрощеним сам підхід, коли концепт як теоретичний багаж суто німецького політичного дискурсу у такій самій формі перекладається на рівень Європи для вирішення її проблем. Він переконаний, що це «обмежує горизонт, у межах якого може бути проаналізована легітимність європейської політики, та тягне за собою передчасні припущення стосовно того, що складає серцевину європейської ідентичності» [281, с. 293]. Крім того, у багатьох дослідників виникає сумнів, що для формування єдності та довіри між європейцями буде достатньо потенціалу лише політичної ідентичності. Особливе занепокоєння у критиків викликав другий етап габермасівського проекту

конституціоналізації, коли європейська ідентичність не тільки розглядалася в дусі єврооптимізму, а й протиставлялась Америці як іншому [214].

Інша критична аргументація полягає у тому, що конституційний патріотизм Ю. Габермаса, по-перше, необґрунтовано принижує роль у політиці всього нерационального, тобто культурних, духовних та символічних факторів. По-друге, права людини він розглядає виключно у правовому сенсі, ігноруючи їх бачення як моральних норм [77, с. 509]. Як спробу повернути значення вилученого культурного виміру слід розглядати пропозицію К. Калхуна розширити габермасівське поняття конституції як правового конструкту. Він пропонує подивитися на конституцію і як на продукт суспільних відносин солідарності та спільних зусиль і надбань громадян не лише в правовій, але й в інших сферах [120].

У цьому контексті заслуговує на увагу підхід до питання європейської ідентичності італійського теоретика А. Феррара. Він хоч і не посилається на Ю. Габермаса, також робить вибір на користь конституційного виміру нової ідентичності у вигляді Лісабонської угоди 2007 року. При цьому він знаходить у ній моральний і культурний аспект, що краще показує відмінність Європи від Заходу, ніж традиційні посилання на християнське коріння або європейську культурну спадщину. «... якщо європейську ідентичність ми пов'язуємо з... [Лісабонською конституційною угодою], – пише автор, – то ми пов'язуємо її з процесом, що природно має своє культурне коріння у фактах, типових тільки для Європи, наприклад, ідеї солідарності, держави загального добробуту, які в Європі часто є виявом реального застосування більш впливових етичних ідеалів, ніж у Сполучених Штатах» [254, с. 424].

Отже, габермасівська інституціональна модель постнаціональної Європи на основі конституційного патріотизму є варіантом дискурсивної стратегії конструювання європейської ідентичності, що демонструє внутрішнє протистояння між її конструюванням та деконструкцією в термінах конституціоналізму.

Нове бачення Європи та її ідентичності, сфокусоване не на культурній єдності, а на глобальних постнаціональних орієнтирах, знайшло плідне підґрунтя в концептуальних схемах космополітизму. Якщо, за оцінкою Дж. Деланті, «ми цілком виправдано можемо говорити про космополітичний поворот у соціальних науках» [134, с. 324], то не дивно, що спроби практичної аплікації цієї методології породили численні проекти космополітичної Європи. Попри відмінності в їхньому тлумаченні, інтерес до космополітичного бачення Європи демонструють як політологи, наприклад, Д. Акібугі з його ідеєю космополітичної демократії [80], так і соціологи, зокрема Дж. Деланті та У. Бек. Активне звернення до цієї проблематики значною мірою пов'язане з питаннями європейської ідентичності, адже космополітичний підхід значно розширює її фокус, акцентуючи увагу не на національно-культурних факторах, а на універсальних цінностях глобалізованих спільнот.

Такий підхід до космополітичного проекту Європи демонструє У. Бек як активний творець нової теорії космополітизму. У концептуалізації цього поняття він розрізняє космополітизм як методологічний інструмент і як соціальний процес так званої глобалізації всередині суспільства. Її успішному протіканню має сприяти зміна методологічного націоналізму, пов'язаного з нацією-державою, на методологічний космополітизм, а на повсякденному рівні зміна банального націоналізму на банальний космополітизм. Ключовий принцип методологічного космополітизму має вирішити проблему виключення іншого як всередині суспільства, так і у стосунках між націями. Для цього пропонується перейти від логіки «або один, або інший» до космополітичної логіки «як один, так і інший» і в такий спосіб поєднати відкритість до інших з універсальними нормами, уніфікованість з різноманіттям.

Практичну цінність космополітичного підходу У. Бек намагається довести на прикладі моделювання майбутнього нової Європи. На релевантності ідей космополітизму в умовах сучасної кризи ЄС він наголошує у спільній з Е. Гранде роботі «Космополітизм: європейський шлях виходу з кризи» [91]. У ній констатується, що Європа перебуває у стані інституційної, економічної та

політичної кризи, коли вже вичерпується політична енергія всього європейського проекту інтеграції [91, с. 67-69]. Головна проблема вбачається у помилковому конструюванні Європи за зразком національної держави, коли про неї говорять як про недобудовану націю або незавершену федерацію, а дискусії зводяться до непродуктивної контрпозитивності: або Європа, або національна держава [91, с. 69-70]. У цьому контексті успіх європейського проекту виявляється можливим лише за умови стагнації національної ідентичності та суверенітету окремих країн, а існування національних держав, відповідно, треба захищати від зазіхань Європи як наддержави [91, с. 57]. За таких умов процес євроінтеграції видається програвшим як для країн-членів, так і для ЄС в цілому.

Якщо Європа прагне подолати сучасний стан кризи, їй необхідно розвинути нове політичне бачення і нову концепцію інтеграції. Для У. Бека та Е. Гранде це фактично означає «наново вигадати» Європу [91, с. 69], коли «нам потрібно не менше, а більше Європи, але нам потрібна інша, більш космополітична Європа» [91, с. 70]. Для досягнення цієї мети вони пропонують застосувати космополітичну логіку «як один, так і інший», що руйнує хибне протиставлення віри в Європу та віри у націю-державу. Ця логіка заперечує популярні установки на уніфікуючу інтеграцію, спрямовану на подолання різноманіття, притаманного країнам-членам ЄС. На думку авторів, плутаючи єдність та однорідність, існуюча політика гармонізації фактично елімінує відмінності, пов'язані з національними державами. Логіка «як один, так і інший» спрямована проти тих, хто розглядає різноманіття як проблему, тоді як це не проблема, а рішення.

Для У. Бека та Е. Гранде космополітизм у проекті нової Європи означає застосування в європейській політиці принципу диференційної інтеграції, коли процес об'єднання є толерантним до національних, регіональних та інших відмінностей його учасників [91, с. 72]. Зміст цього принципу деталізується через такі елементи, як взаємне визнання відмінностей, метод відкритих форм співробітництва між країнам-членами та концепт варіативної геометрії, тобто інтеграції, що допускає різні швидкості в залежності від готовності конкретних країн.

Однак головне вікно можливостей внаслідок імплементації космополітизму в умовах кризової Європи У. Бек та Е. Гранде бачать у подоланні дефіциту демократії та у зміцненні легітимності Євросоюзу. «Демократизація Європи має бути здійснена за допомогою нової моделі космополітичної демократії, - наполягають вони, - і ця мета може бути досягнута тільки з використанням деяких нових стратегій: стратегії інтервенції, включення і визнання інакшості та контролю» [91, с. 77].

Перша стратегія означає перехід від принципу представництва до включення або, скоріше, інтервенції громадян у європейські політичні процеси. Визнання іншого, як друга стратегія, передбачає заміну голосування з важливих політичних питань більшістю на консенсусне голосування, що відрізняється увагою до потреб інших, які частіше представлені меншинами. Головними елементами становлення духу космополітизму в Європі, за У. Беком та Е. Гранде, є різноманіття та визнання інакшості. «Різнманіття не має бути ієрархізоване чи заміщене суспільно прийнятими нормами, цінностями і стандартами, - наголошують вони, - навпаки, його треба прийняти і позначити як позитивну цінність. З точки зору космополітизму, сприйняття інших як відмінних і водночас тотожних життєво необхідне» [91, с. 71]. При цьому космополітизм має поєднувати толерантність до інших із певним числом суспільно прийнятих універсальних норм, тобто різноманіття та єдність.

Образ космополітичної Європи вчені розглядають як альтернативу не лише традиційному націоналізму, а й наднаціоналізму європейського демосу. Вони сподіваються, що врешті буде сформовано нову Європу, що не повторить моделі національних демократій, а започаткує європейську демократизацію/космополітизацію знизу. Ці процеси мають стимулювати у спільноти відчуття європейськості ідентичності, що є складовою реалізації космополітичного проекту Європи У. Бека.

Серед інших варіантів цього проекту заслуговують на увагу теоретичні напрацювання британського соціолога Дж. Деланті. Якщо для У. Бека ЄС є космополітичною імперією навіть на повсякденному рівні банального

космополітизму, то на думку Дж. Деланті, все тільки починається: «певні елементи європеїзації нації-держави створили передумови, аби космополітизація стала важливим виміром сучасного європейського суспільства» [136, с. 25].

Дж. Деланті, як і У. Бек, пов'язує космополітизм із глобалізацією, але говорить про глобальність, що бачиться через призму локального. У цьому ж контексті йдеться про те, що, попри всю значимість транснаціональних факторів, космополітизм не можна зводити до них. «Коли говорять про космополітизм, – говорить Дж. Деланті, – мається на увазі трансформація в самоусвідомленні як результат взаємодії з іншими у питаннях глобального значення. Це стосується ідентифікаційних процесів власної трансформації, що відбувається тоді, коли ми стикаємося з іншими в контексті глобальних проблем» [134, с. 324]. Тобто космополітичний проект для нього нерозривно пов'язаний з проблематикою конструювання нових соціальних ідентичностей.

Ключовою ознакою сучасного космополітизму Дж. Деланті називає усвідомлення множинності ідентичностей в існуючому плюралізмі спільнот. Однак головний акцент робиться на формуванні нового ставлення до іншості, що передбачає космополітичний діалог. «На противагу європейській ідентичності, що походить із спільної культурної спадщини та родоводу, космополітизм сприяє рефлексивному підходу до індивідуальної та колективної ідентичності і, що важливо, позитивно сприймає цінності Іншого» [135, с. 194].

Така перевага космополітизму акцентується в роботі Дж. Деланті та К. Рамфорда «Переосмислюючи Європу: соціальна теорія та наслідки європеїзації». У ній космополітизм аналізується як конструктивістська парадигма європеїзації. Автори говорять про необхідність космополітизації Європи як перспективи виходу з кризи, та їхні оцінки менш оптимістичні, ніж у У. Бека. Зокрема, вони наголошують, що наразі «космополітизм пов'язаний з Європою лише через соціальних теоретиків, а не європейських бюрократів» [135, с. 193]. Це саме стосується і європейської ідентичності. Іншою перешкодою космополітизації називається те, що «ЄС більше подобається розглядати

європейських громадян з точки зору їх національної належності, а не як космополітичних європейців» [135, с. 195].

Однак, незважаючи на складності, Дж. Деланті підтримує космополітичний проект і навіть прагне розширити його на азійський простір. Відповідно, його теоретична інновація полягає у визнанні множинності космополітичних проектів у сучасному світі. Європа напрацювала більш високий рівень внутрішнього виміру космополітизму, вважає Дж. Деланті, однак азійська модель, хоч і менш розвинена, є не менш вагомою і може збагатити європейський проект. Зрештою, космополітична Європа «потребує переосмислення європейської ідентичності, аби сформувати більш позитивне ставлення до Азії» [134, с. 340].

Важливим наслідком такого переосмислення є релятивізація космополітизму в цілому, що дозволяє, крім традиційного нормативно-теоретичного, проаналізувати й емпіричний вимір космополітизму. Одним з піонерів у цій темі є австрійський соціолог Ф. Піхлер, який досліджує наявність космополітизму не лише в Європі, а й у світі [237]. Спираючись на проведені в 2005 році опитування тисячі респондентів із тридцяти європейських країн, він намагається перевірити, наскільки виправдані на практиці теоретичні установки космополітизму. За словами Ф. Піхлера, якщо космополітизм справді став реальністю в Європі, як стверджує У. Бек, то ми маємо побачити поширення космополітичних орієнтирів серед європейців. Тому він вивчає, наскільки притаманна європейцям космополітична ідентичність, як вони сприймають Європу та як ставляться до процесу європейської інтеграції.

Отримані дані засвідчили неоднозначну ситуацію з поширеністю космополітичної ідентичності серед європейців. З одного боку, вони підтвердили, що космополітизм завоював плацдарм в Європі: до 50% респондентів засвідчили певну ступінь належності до Європи та світу в цілому [237, с. 1121]. Однак за комбінацією факторів ідентичності, перцепцією Європи та оцінками європейської інтеграції було виявлено існування трьох різних за орієнтацією груп.

Представників першої групи, до якої відносяться 15% респондентів, Ф. Піхлер називає європейськими космополітами, які мають космополітичне

бачення Європи, підтримують інтеграцію ЄС та виявляють космополітичну ідентичність, тобто легко поєднують національну, європейську та навіть глобальну ідентичності. У другій групі (40%), попри критичне ставлення до ЄС, фіксується помірний космополітизм: респонденти розглядають себе як європейців, але не сприймають євроінтеграцію. Вони визначаються як носії банального космополітизму, оскільки їхня європейська ідентичність та космополітизм не впливають на політичні погляди. Серед представників третьої групи (45%) космополітизм поширений у найменшій мірі, а в інших пріоритетах вони поділяються на три підгрупи: ті, хто не вважає себе частиною космополітичних спільнот, але підтримує євроінтеграцію і стоїть на плюралістичних позиціях; ті, хто займає патріотичні позиції, захищаючи національні орієнтири від загроз ЄС; партикулісти, на персональному рівні, скоріше, байдужі і до космополітизму, і до євроінтеграції.

Підводячи підсумки дослідження, Ф. Піхлер констатує, що «люди з сильними космополітичними ідентичностями вочевидь належать до меншості; однак щонайменше більше половини респондентів є поміркованими космополітами» [237, с. 1116]. Більш того, навіть якщо комусь імпонують національні цінності, це не обов'язково означає ігнорування космополітичних ідеалів. Іншим висновком дослідження є те, що космополітизм формується під впливом індивідуальних характеристик та є контекстно залежним. Молодші, освічені, кваліфіковані люди та люди з досвідом проживання за кордоном частіше розглядають себе як європейців. Також було встановлено важливу роль соціально-демографічних чинників. Космополітична ідентичність легше вкорінюється в урбаністичних зонах та потребує певного рівня добробуту та політичної культури. Щодо відмінностей у сприйнятті космополітизму європейськими країнами, дослідження показує, що в більш заможних суспільствах він сприймається краще. Усе це, за висновком Ф. Піхлера, «чітко показує, що розмаїття не означає однакових викликів для кожного, і тому особливого значення набуває “особисте залучення” (добровільний космополітизм)» [237, с. 1122]. Якщо цей висновок дещо суперечить теоретичним конструктам космополітизму, то наступний цілком

узгоджується з позицією Дж. Деланті, який вважає, що «немає єдиної картини космополітизму, ... а є різні форми космополітизму, що співіснують з національними, партикулярними та плюралістичними підходами» [237, с. 1123].

На особливу увагу заслуговує основний висновок дослідження стосовно того, наскільки отримані емпіричні дані підтверджують теорію У. Бека, у тому числі тезу про космополітизм як соціальну реальність в Європі. Нагадуючи, що справжні космополіти серед європейців складають меншість, Ф. Піхлер констатує, що домінуючим усе ще залишається ексклюзивістське бачення в соціальній, культурній та політичній сферах. «Аби дійсно стати “реальним”, – наголошує він, – беківське бачення космополітизму в його спробах пояснити сучасну Європу має максимально уважно розглянути течії спротиву космополітизації як на індивідуальному, так і на структурно-соцієтальному рівні» [237, с. 1123]. Зростання розмаїття та взаємопов’язаності автоматично не продукує космополітичну орієнтацію.

Зважаючи на такі протиріччя, не дивно, що останнім часом зростає кількість теоретиків, які ставлять під сумнів теоретичну цінність концепту космополітизму та можливість його практичного застосування як відповіді на головні європейські виклики. Для них такі теоретичні конструкти є не лише нормативними, а й занадто абстрактними. Більш того, космополітизм розглядається як камуфляж, за яким інтереси певної нації видаються за універсальні, і аби прикрити таку імперіалістичну політику, цим інтересам надаються ознаки морального універсалізму (див.: [155, 159]).

Отже, у підсумку ми, з одного боку, бачимо, наскільки активно на загальноєвропейському рівні залучаються концептуальні схеми космополітизму як змістовного наповнення дискурсивної стратегії конструювання європейської ідентичності. З іншого боку, ми знаходимо підтвердження тому, що боротьба за гегемонію, владна конкуренція за ствердження легітимності певного бачення космополітичної ідентичності відбувається не тільки між різними дискурсивними проектами, а й всередині них. Відповідно, на одному полюсі проекту знаходиться визнаний теоретик нового космополітизму У. Бек з його маніфестом про

необхідність переходу до методологічного і банального космополітизму, вірою в реальність нової Європи як космополітичної імперії та пропозиціями по її зміцненню. Більш помірковане бачення космополітизму стосовно Європи та її ідентичності пропонує Дж. Деланті. Для нього це лише один із множинних проектів. До того ж цей проект він пов'язує тільки з соціальними теоретиками, а не з європейськими бюрократами, які й досі розглядають європейських громадян за національною належністю, а не як космополітичних європейців. Те, що і серед простих європейців досі домінує не космополітичне, а ексклюзивістське бачення з його виключенням іншого засвідчують соціологи, які, як Ф. Піхлер, ще далі відходять від беківського нормативно-теоретичного до емпіричного рівня дослідження. Тож не дивно, що в межах космополітичного проекту конструювання європейської ідентичності поступово формується контрдискурс. Його прибічники не лише наголошують на слабких місцях концепту, а й заперечують його цінність заявами про космополітизм як прикриття політики домінування сильніших націй. Відповідно, аналіз дискурсивного проекту європейської ідентичності в термінах космополітизму неможливий без аналізу його внутрішнього контрдискурсу.

Таким чином, здійснений нами аналіз засвідчив, що в рамках академічного дискурсу активно конструюється космополітичний образ Європи та пропонується наднаціональна ціннісна основа для обґрунтування європейської ідентичності. Проте цей образ у різних концепціях космополітизму має суттєві відмінності. Так, у концепції У. Бека стверджується необхідність переходу до методологічного і банального космополітизму, висловлюється віра в реальність нової Європи як космополітичної імперії та пропозиції щодо її зміцнення. Більш помірковане бачення європейського космополітизму пропонується в концепції Дж. Деланті. Для нього це лише один з проектів, що розвиваються в руслі космополітизму. Результати емпіричного дослідження Ф. Піхлера показують, що сьогодні космополітична ідентичність, всупереч оптимістичним оцінкам теоретиків, все ще не домінує в масовій свідомості європейців. Тому не дивно, що теорії космополітизму зіштовхуються з критикою їх ключових положень та установок і з

заявами, що космополітизм є лише прикриттям політики домінування сильніших націй, які порушують національні інтереси більш слабких держав. Завдяки цьому яскравий образ космополітичної Європи не лише активно дискутується в рамках академічного дискурсу, а й актуалізується в дискурсах медіа, політики і повсякдення та являє собою ще один актуальний проект дискурсивного конструювання сучасної європейської ідентичності.

Висновки до розділу 2

Зважаючи на значення ідеї Європи в концептуалізації європейської ідентичності, ми дійшли висновку, що особливості її конструювання можна простежити в існуючих дискурсивних проектах, що пропонують конкретні образи «європейського» у протиставленні неєвропейському «іншому».

Особливу увагу в ході нашого аналізу ми приділили різним образам Європи та проявам «європейськості», що, на нашу думку, слугують основою для сучасних дискурсивних проектів конструювання європейської ідентичності, а саме: а) Європа як ідея, б) Європа як географічна категорія, та в) Європа як інституціональне утворення у форматі Європейського Союзу.

При цьому ми виявили, що сучасний дискурс європейської ідентичності розглядає Європу не в географічному вимірі, а як міф або ідеологію, що стосується розбудови наднаціонального інституціонального проекту об'єднаної Європи як ЄС. На наш погляд, реіфікація європейської ідентичності як «відсутньої ланки» у легітимації ЄС є помилковою, оскільки конструювання цієї ідентичності відбувається одночасно з процесами розвитку ЄС і є лише однією з важливих складових цих процесів.

Аналізуючи інституціональну еволюцію ЄС, ми, з одного боку, акцентували на успіхах процесу інтеграції країн Європи, а з іншого, на посиленні дефіциту демократії в ЄС і поглибленні кризових явищ, що продукують нові виклики об'єднаній Європі та її ідентичності. Серед зовнішніх чинників цієї ситуації ми, в тому числі, визначили агресивну політику Росії, що спровокувала на

європейському континенті українську кризу та загострила сирійську, чим викликала навалу мігрантів в Європу. Серед внутрішніх чинників такі, як ініціація виходу Великобританії з ЄС («Brexit»), що стало кульмінацією накопичених протиріч та позначило небезпеку ренаціоналізації та трайболізації європейських країн.

Ще один важливий для нас висновок стосується залежності конструювання європейської ідентичності від образу контрреферента та механізмів «іншування», що актуалізує аналіз ролі «інших» у цьому процесі. При цьому проблема «внутрішніх інших» розглянута нами в контексті дихотомії «європейська vs національна ідентичність». На противагу їхньому протиставленню, ми доводимо, що справжній вододіл проходить між ексклюзивною (єдиною, фіксованою, есенціалістською) та інклюзивною (множинною, мінливою, космополітичною) ідентичністю.

Серед «зовнішніх інших» особливу роль у конструюванні образу «європейського» та європейської ідентичності у дискурсі відіграють: Туреччина, Росія, Східна Європа та США. У випадку Туреччини вказано акцент робиться на культурні та релігійні відмінності. У випадку Росії – на політичні, представлені в ідеї «варварів біля воріт», яка сьогодні переживає своє відродження, що стимульовано агресивною політикою Кремля. Образ «іншого», пов'язаний зі Східною та Центральною Європою, розглянуто нами у трьох його значеннях: ексклюзивістському, експансіоністському/цивілізаційному та емансипаторському. Перші два формують образ унітарної «Європи-фортеці», а третій – альтернативний інклюзивний образ Центральної Європи. Образ США в якості «іншого» як конструкту європейської ідентичності актуалізує тематику цивілізаційних меж Європи та продукує її образ як універсального культурного простору.

Здійснений нами аналіз критики сучасної теорії ідентичності дозволив визначити протиріччя та труднощі у концептуалізації європейської ідентичності, які полягають у відтворенні настанови есенціалізму в положеннях конструктивістського підходу. Попри означені труднощі, ми стверджуємо, що

вони, скоріше, відображають кризу есенціалістського типу ідентичності, ніж кризу концепту взагалі.

Дослідивши академічний дискурс європейської ідентичності, ми дійшли висновку щодо його селективної та стратегічної природи, яка виявляється в рамках чотирьох ключових проектів європейської ідентичності: 1) європейської культурної спадщини, 2) публічної сфери, 3) конституційного патріотизму та 4) космополітизму. У свою чергу це дозволило нам стверджувати, що з позицій дискурсивно-конструктивістського бачення «сильна» європейська ідентичність – це не штучний конструкт для формування фіксованого «*Nomine Europaeicus*». Вона народжується у дискурсах різних спільнот щодо загальноєвропейських проблем і є не станом чи набором чітких ознак, а мінливим процесом, що ніколи не завершується.

РОЗДІЛ 3

ЄВРОПЕЙСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ В ЕМПІРИЧНОМУ ВИМІРІ

Досвід існуючих міжнародних порівняльних досліджень європейської ідентичності свідчить про доцільність поєднання кількісних та якісних методів дослідження цього феномену. За сучасних умов зростає актуальність використання методології конструктивізму та дискурсивної теорії в дослідженнях формування соціальних ідентичностей, зокрема нової європейської ідентичності (див.: [144; 130; 239; 220; 229]).

З іншого боку, досвід вітчизняних досліджень вказує на недостатній інтерес до тематики європейської ідентичності в першу чергу з боку соціологів, оскільки серед незначної кількості досліджень, що присвячені проблематиці європейської ідентичності, переважна більшість належить до політологічних, історичних, економічних, філософських, соціально-психологічних студій (Ф. Барановський, М. Берендєєв, І. Голопич, Н. Гончарук, Я. Грицак, Л. Дериглазова, Т. Ковальчук, М. Козловець, Т. Панченко, Н. Пашина, О. Попова, И. Семененко, Є. Тихомирова, Е. Хахалкина [3, 7-8, 20, 21, 23, 25, 27, 28-29, 42, 43, 45-46, 49, 60, 65]). Вітчизняні дослідження, в яких стверджується доцільність та продуктивність застосування міждисциплінарного підходу до вивчення особливостей формування, сприйняття та поширеності європейської ідентичності серед українського населення, базуються на методологічних настановах етнології, політології, психології, історії та філософії, фактично залишаючи поза увагою соціологічні візії та напрацювання (див., наприклад, дослідження Т. Воропаєвої [12-15]).

У цьому розділі ми зосередили увагу на досвіді міжнародних досліджень, зокрема на особливостях методології дослідження європейської ідентичності з позицій дискурсивно-конструктивістського підходу.

Окрім того, на підтвердження окремих концептуальних положень щодо особливостей поширення європейської ідентичності в Україні у розділі наведені дані щорічних моніторингів суспільної думки, здійснених Інститутом соціології

НАН України [19, 48, 62], а також результати авторського якісного дослідження проявів європейської ідентичності у повсякденному дискурсі студентської молоді (заснованого на результатах серії фокусованих групових інтерв'ю, проведених у 2009 році у трьох містах України та в Хорватії) та міжнародних досліджень, проведених за нашої участі кафедрою соціології ХНУ імені В.Н. Каразіна протягом 2005-2015 рр.

3.1. Використання дискурсивно-конструктивістського підходу в емпіричних дослідженнях європейської ідентичності

Методологічні настанови парадигми конструктивізму і дискурсивного підходу до вивчення соціальних ідентичностей активно застосовуються в емпіричних дослідженнях європейської ідентичності, в тому числі з використанням дискурс-аналізу. Серед інших методів, що їх часто використовують у якісних і комбінованих дослідженнях європейської ідентичності, слід назвати методи індивідуального та групового інтерв'ю, аналіз візуальних даних, історичний аналіз і аналіз кейсів (case-study).

Сучасні соціологічні дослідження демонструють певний тренд у зверненні до дискурсивно-конструктивістської методології при вивченні формування соціальних ідентичностей в глобалізованих суспільствах, що трансформуються. Особлива увага у цьому плані приділяється проблематиці європейської ідентичності, представленій в якості нової соціальної ідентичності, яка в більшості випадків досліджується у зв'язку з розвитком Європейського Союзу. За останнє десятиріччя ця проблематика отримала поширення на рівні емпіричних досліджень, більшість із яких були здійснені за рахунок фінансування Європейської Комісії та завдяки підтримці різних національних академій, дослідницьких і освітніх інституцій. Розповсюдження результатів цих досліджень виходить за межі вузької академічної аудиторії й залучає до їхнього обговорення політиків, неурядові організації та громадський сектор, різні медіа-структури й

опосередковано широку громадськість.

Проаналізувавши низку найбільш масштабних соціологічних досліджень європейської ідентичності, які були здійснені останнім часом, ми звернули увагу на принципи та особливості в їхньому підході до вивчення соціальних ідентичностей та методи, що вони для цього використовували. Ми виділили п'ять таких особливостей, що можна назвати трендовими в дослідженнях європейської ідентичності, що спираються на дискурсивно-конструктивістську методологію:

- міждисциплінарна і порівняльна перспектива дослідження;
- поєднання якісних і кількісних методів дослідження;
- дослідження репрезентацій, образів і значень;
- використання схем класичного лінгвістичного аналізу;
- використання візуальних методів.

Дозволимо собі детальніше зупинитись на кожному з перелічених особливостей, аби прояснити ключові установки дискурсивно-конструктивістського підходу до вивчення соціальних ідентичностей на прикладі існуючих емпіричних досліджень європейської ідентичності.

Більшість емпіричних досліджень європейської ідентичності виходить за межі традиційного внутрішньонаціонального і внутрішньодисциплінарного підходу. Почасти це пояснюється природою предмету дослідження, що має географічний і культурний вимір. Однак охоплення у комплексному дослідженні всіх європейських країн виявляється неможливим навіть в рамках найбільш фундаментальних дослідницьких проектів. Тим не менш, масштабні дослідницькі проекти можуть включати в середньому 5-10 європейських країн¹¹.

Тематика ідентичності стала ґрунтом для взаємного обміну ідеями між різними методологіями і соціальними науками. Вивчення європейської ідентичності є своєрідним майданчиком для міждисциплінарного дослідження, що об'єднало ідеї й розробки соціологів, політологів, психологів та істориків. Порівняльна перспектива аналізу є однією із найважливіших особливостей

11 Ми не беремо до уваги дослідження, що проводяться на регулярній основі (Євробарометр, Європейське соціальне дослідження, Європейське дослідження цінностей), оскільки вони засновуються на інших методологічних засадах та є виключно кількісними.

досліджень європейської ідентичності. В межах таких досліджень здійснюється порівняння різних кейсів [130], дискурсів (медіа, політичного, публічного) [239], ідентичностей національних і європейської [144], спільнот локальних і транслокальних [220], ідентичності мешканців центру і периферії [229].

Розуміння складності і текучості процесу формування ідентичності призводить до того, що все більша кількість авторів, вивчаючи європейську ідентичність, поєднують кількісні і якісні методи дослідження. Перехід від простого опитувальника та підрахунку кількості тих, хто відзначає наявність/відсутність відчутного зв'язку з Європою, до додаткових якісних процедур дозволяє розрізняти більш глибокі смисли та механізми ідентифікації, суспільні важелі, що впливають на процеси конструювання ідентичності.

Як зазначалось вище, дослідники європейської ідентичності звертаються до використання доволі широкого спектру як кількісних, так і якісних методів. Серед них анкетування, інтерв'ю (глибинні, автобіографічні, фокусовані групові інтерв'ю), дискурс-аналіз (лінгвістичний), візуальні методи (метод фотографічної стимуляції (photo elicitation)¹², метод порівняння кейсів (case study).

Розгляд феномену європейської ідентичності в руслі дискурсивно-конструктивіського підходу вказує на його специфічну характеристику як дискурсивного соціокультурного конструкту. Як і будь-яка інша сутність, європейська ідентичність нерозривно пов'язана з набором контекстів, до яких частіше за все апелюють, коли говорять про Європу або здійснюють конкретні практики, що позначаються як «європейські». Виходячи з цього розуміння, практично всі дослідження дискурсу європейської ідентичності фокусуються на аналізі репрезентацій, образів і значень, пов'язаних із Європою.

Різні сфери соціальної взаємодії (політична, громадська, медіа, академічна та ін.) відтворюють різні дискурси. Критичний дискурсивний підхід розглядає дискурси як відкриті для комунікації й обміну між собою¹³. Це положення означає, що політичний і публічний дискурси можуть використовувати однакову мову для

¹² Докладніше про даний метод див.: [67, 69].

¹³ Для більш детального опису взаємодії між дискурсами див.: [145].

обговорення певних аспектів громадського життя. Однак питання, чи будуть співпадати між собою контекст і значення, що виробляються в цих дискурсах, є відкритим. Відповідь на нього залежить від конкретної ситуації і є окремим питанням для емпіричного дослідження¹⁴.

Зазначимо, що особливості критичного дискурс-аналітичного підходу у дослідженнях європейської ідентичності розглядає Європу як соціальну категорію, що відчуває не тільки геополітичні впливи, але й впливи різних інтерпретацій, сформованих у повсякденних інтеракціях людей. Ці інтерпретації складають дискурси, що конструюють, підтримують і трансформують соціальні ідентичності [168]. Дослідження відповідних дискурсів робиться шляхом аналізу транскриптів інтерв'ю (глибинних індивідуальних або фокус-групових інтерв'ю). Частіше за все аналіз здійснюється за допомогою схеми класичного лінгвістичного аналізу, в якому виокремлюються лексичні одиниці, семантичні зв'язки, синтаксичні засоби та аргументаційні схеми в артикульованих дискурсах учасників інтерв'ю¹⁵.

Дослідження оригінальних дискурсів у повсякденних ситуаціях, позбавлених текстуального оформлення, зіштовхується з певними методологічними труднощами. В межах конструктивізму дискурс постає предметом постійного (ре)конструювання, і дослідник не може бути виключеним із дискурсу або вийти за його межі. Однією із ключових проблем для дослідника в даній методології є те, що слова і «ярлики» (епітети, характеристики, предикати), що описують різні форми соціокультурних явищ, повинні бути озвучені спочатку інформантом, а не інтерв'юєром. Саме у таких моментах виявляється багатий потенціал використання різних візуальних методів. До прикладу, у низці сучасних досліджень європейської ідентичності науковці використовують фотографії для стимуляції оригінальних наративів у відповідях респондентів. Приклад

¹⁴ Приклад реалізації порівняльного емпіричного дослідження значень і репрезентацій Європи в медіа, політичному і публічному дискурсі можна знайти в міжнародному науковому дослідницькому проєкті EURONAT [239].

¹⁵ Приклад використання лінгвістичної схеми аналізу представлено в роботі Х. Града [169]. Використовуючи базу даних науково-дослідницького проєкту “Youth and European Identity”, Г. Град аналізує транскрипти глибинних інтерв'ю з молоддю (чоловіки та жінки 18-21 років) з різних місцевостей Європи для вивчення сумісності між національною та європейською ідентичностями.

використання такої методології, зокрема, реалізується в міжнародних наукових дослідницьких проектах «Суміжні ідентичності ЄС»¹⁶ та «Історії й ідентичності: артикулюючи національні і європейські ідентичності»¹⁷. Результати цих досліджень показують, що образи, збережені на фотографіях, провокують респондентів відтворювати базові просторово-часові рамки побудови наративу. Однак сам зміст наративів не може бути спровокований дослідником і залежить виключно від персонального набору спогадів і пріоритетів того, хто говорить.

Включення візуальних методів у методологію дослідження дозволяє вивчати не лише те, як дискурсивні маркери ідентичності виявляються в лексико-граматичних структурах зібраних даних (у вигляді транскриптів), а й те, як ці маркери взаємодіють із візуальними «подразниками» (фотографіями або іншими символічно насиченими малюнками)¹⁸.

3.2 Формування європейської ідентичності українського студентства: соціокультурні підстави та чинники

Актуальність вивчення європейської ідентичності в Україні зумовлена як політичними, так і соціокультурними причинами. При декларованому курсі на політичну і економічну інтеграцію до Європейського Союзу невирішеною залишається проблема входження України до культурного простору «офіційної» Європи. Незважаючи на географічне положення та багатий історичний досвід взаємин між Україною та Європою, радянське минуле України та її пострадянські трансформації свідчать про окремий (від європейської спільноти) шлях розвитку нашої країни. На сьогоднішній день одним з найгостріших питань є те, наскільки

¹⁶ В дослідженні вивчається, як політичні зміни та «чуттєві» періоди в історії регіону відображаються в ідентичності мешканців пограниччя Євросоюзу, здійснюється порівняння декількох «пограничних спільнот» [221].

¹⁷ В рамках цього дослідницького проекту було здійснено п'ять регіональних кейс-стаді (в Іспанії, Франції, Німеччині, Боснії та на Кіпрі) з метою дослідити те, як конкретні історико-політичні умови та ідеології впливають на процеси руйнації культурної спадщини і як наслідки цієї руйнації відображаються на локальному, національному та регіональному (мається на увазі масштабні географічні регіони) рівнях. Більш детально про проект в цілому див.: [130].

¹⁸ До прикладу, використання фотографій конкретних пам'яток архітектури, видів природи або міста дозволяє досліджувати, як "фізичні маркери" культури й історії пов'язані та відображаються у дискурсах.

сумісною є сучасна українська культура з нормами та цінностями, що формують культуру «корінних» європейських країн. А, отже, підґрунтям вивчення питання європейської ідентичності в українському контексті є пошуки певних соціокультурних особливостей, які б сьогодні допомогли Україні природно інтегруватись до співдружності країн об'єднаної Європи.

Отже, проблему європейської ідентичності в Україні необхідно розглядати, по-перше, у контексті постійного вибору українців між альтернативами: «Україна із Заходом», «Україна зі Сходом» та «Україна незалежна» як буферна зона між Заходом та Сходом; по-друге, крізь призму реальної внутрішньої та особливо зовнішньої політики української влади і змагання публічних дискурсів європейської та євразійської ідентичності; по-третє, враховуючи готовність населення України сприйняти «європейські цінності».

Дискусії навколо зазначених проблем, що продовжуються і сьогодні, проникають у світ повсякденного. Те, що Україна належить до Європи географічно, є беззаперечним фактом, проте історично та ментально вона є розділеною. Усвідомлення цього є надзвичайно важливим для дослідження поширеності європейської ідентичності в Україні.

Розпад СРСР та проголошення незалежної української держави у 1991 році для багатьох українців означали, зокрема, можливість «повернення до Європи». Наскільки складним і суперечливим є цей процес, свідчить двадцятип'ятирічна історія української незалежності. Після перших років незалежності, починаючи з 1998 року, повернення України на політичну та культурну мапу Європи через вступ до Європейського Союзу було юридично закріплено як стратегічний курс української зовнішньої політики.

На жаль, фактичні процеси євроінтеграції стикаються з неготовністю не тільки політичних та державних інститутів України до активних перетворень, але й неоднозначним ставленням до перспектив приєднання до Європейського Союзу населення нашої країни. Так, за даними регулярного моніторингу соціальних змін Інституту соціології НАН України [62], за п'ятнадцять років дослідження прихильність громадян України до ідеї вступу України в Європейський Союз

коливалась від 56% у 2000 році до найнижчого показника у 2013 році – 41,6%. Розподіл відповідей на це питання явно вказує на зміну настроїв населення під час визначних суспільно-політичних подій в Україні та результатів оцінки їхніх наслідків згодом (див. таблицю 3.1).

Таблиця 3.1

**Динаміка ставлення громадян України до ідеї приєднання України
до Європейського Союзу (% до опитаних)***

	1. Скоріше, негативно	2. Важко сказати	3. Скоріше, позитивно	Не відповіли
2000	9,6	34,4	56	0,1
2002	15	40,1	44,4	0,6
2004	11,7	39,7	47,9	0,6
2005	19,9	32,9	47,2	0,1
2006	23,2	33,8	43	0
2008	18,8	36,9	44,1	0,2
2010	19,1	35,3	45,5	0,1
2012	22,1	31,8	45,9	0,2
2013	27,9	30,3	41,6	0,2
2014	24,3	24,4	50,9	0,3
2015	24,4	19	55,8	0,8

Так, наприклад, дані 2004 року, коли в результаті бурхливих президентських перегонів сталася Помаранчева революція, показують, що більше третини населення не знало, як ставиться до ідеї європейської інтеграції. Дев'ять років потому, у 2013 році, дослідженням було зафіксовано найвищий рівень негативного ставлення населення до євроінтеграції України – 27,9%. У цей же рік через непідписання угоди про асоціацію з ЄС на вулиці Києва вийшла з протестами молодь, а згодом і значна частина населення не тільки в Києві, а й по різних містах України. І вже в останньому з проведених досліджень (2015 року) ми бачимо, що рівень єврооптимізму населення значно зріс (55,8 %), а непевних

*Дані у таблицях 3.1, 3.2 та 3.3 взято з результатів регулярних соціальних моніторингів, проведених Інститутом соціології НАН України та опублікованих у виданнях серії «Українське суспільство» (див.: [62]).

залишилося лише 19%, що свідчить про сприйняття задекларованого в політичних документах європейського курсу тепер і на рівні населення. На користь цього припущення свідчать і відповіді респондентів на питання про прихильність до ідеї інтеграції з Росією та Білоруссю: у 2014 та 2015 роках було зафіксовано найнижчу прихильність (24,6% та 21,8%, відповідно) (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

**Динаміка ставлення громадян України до ідеї приєднання України
до союзу Росії і Білорусі (% до опитаних)***

	1. Скоріше, негативно	2. Важко сказати	3. Скоріше, позитивно	Не відповіли
2000	37	22,2	40,8	0,1
2002	23,1	18,8	57,8	0,3
2004	20,1	16,8	62,8	0,3
2005	27,8	18,4	53,6	0,1
2006	24,7	14,3	61	0
2008	24,2	15,4	60,2	0,2
2010	22,1	16,3	61,4	0,2
2012	24,6	18,7	56,3	0,3
2013	28,5	22,4	48,9	0,2
2014	53,7	21,1	24,6	0,6
2015*	48,1	29	21,8	1,1

Про поступове вкорінення проєвропейських настроїв серед населення також свідчить те, що у 2014 році 44% українців вказали головним союзником України у перспективі найближчих 5 років саме Європейський Союз. Водночас ставлення українців до вступу України до Митного Союзу Росії, Білорусі та Казахстану за останні роки різко погіршилось: у 2013 році 45,1% українців висловили позитивне ставлення до цієї ідеї, а вже у 2015 році 57,8% населення негативно оцінювало таку перспективу.

Проте, незважаючи на означену позитивну тенденцію щодо схвалення курсу на євроінтеграцію, сучасні українці меншою мірою почувають себе громадянами

* У 2015 році питання про ставлення до союзу з Росією та Білорусією було замінено на питання у наступному формулюванні: «Як ви ставитеся до вступу України до Євразійського союзу?». Напевне через це серед респондентів виявилось так багато тих, хто не зміг відповісти на дане питання (29%).

Європи, аніж у перші роки незалежності України (1,3% – у 2015 році порівняно з 3,8% – у 1992 році та 2,8% – у 2000 році). На нашу думку, вищий рівень ідентифікації з Європою в Україні 1990 років пов'язаний з популярною тоді ідеєю «повернення до Європи». Зміст цієї ідеї для багатьох українців полягав у поверненні до самих себе, що означає не прийняття, а відродження європейської ідентичності. Ця ідея одночасно наголошує прагнення до інтеграції в європейську співдружність та відбудову власної національної держави як унікального представника європейської родини. В якості історичного прикладу тут можна навести досвід східноєвропейських країн, які до недавнього вступу у ЄС також експлуатували гасло «повернення до Європи» у своїй боротьбі за національне відродження та повернення на мапу Європи. Отже, не дивно, що країна з авторитарним минулим може цінувати Європу більше за тих, кого вже вважають європейцями. З іншого боку, досвід цих колишніх соціалістичних країн засвідчив інші наслідки подібної європеїзації – надмірний романтизм та міфологізацію образу Європи (*євроромантизм*¹⁹). В українському дискурсі євроінтеграції також присутні міфологічні складові, що впливають на конструювання європейської ідентичності. Так само частина населення, що зорієнтована на інтеграцію з Росією та ідентичність, яку називають євразійською, сприяє міфологізації дискурсу, демонізуючи все, що пов'язано з образом Європи (*євроскептицизм*).

Також виявилось, що протягом усіх років загальнонаціонального моніторингу українців, які почувають себе «європейцями», завжди мінімум вдвічі менше, ніж тих, хто почуває себе «громадянами світу». Ця тенденція не буде здаватись дивною, якщо до уваги взяти те, наскільки складним донині для більшості українців є елементарне отримання віз для подорожування країнами Європейського Союзу, в той час, як подорожувати у найвіддаленіші куточки світу з кожним роком стає все доступніше.

При цьому тих, хто почуває себе «радянською людиною», з кожним роком стає все менше (у 2015 році їхній відсоток становив лише 3,9%). Останнє,

¹⁹ Євроромантизм (єврооптимізм) та євроскептицизм є бінарними категоріями, які сьогодні дуже активно використовуються у політичному та медіадискурсі Європейського Союзу та рідше зустрічаються у наукових працях. У загальному розумінні вони означають схвалення або неприйняття позицій, поглядів, ставлення, пов'язаних так чи інакше з Європейським Союзом в цілому та євроінтеграцією, зокрема. Євроскептицизмом називають протест проти будь-якого прояву європейської наднаціональності, у той час як євроромантизмом називають прагнення до різних проявів наднаціональності у Європі [204, с. 7].

звичайно, можна пояснити поступовим зменшенням частки літніх людей, які соціалізувались та прожили більшу частину свого життя, будучи громадянами Радянського Союзу.

Найбільш поширеною ідентифікацією для українців, як і для громадян країн ЄС (див.: [186]), за даними регулярних моніторингів громадської думки, є громадянська (національна) ідентичність. Так, у 2014 році моніторинг зафіксував 64,4% респондентів, які позначили її своєю першочерговою ідентичністю (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Соціально-просторові ідентичності населення України* з 1992 по 2015 роки
(% до опитаних)*

	Мешканцем села, району, чи міста, в якому Ви живете	Мешканцем регіону (області), де Ви живете	Громадянином України	Представником свого етносу, нації	Громадянином колишнього Радянського Союзу	Громадянином Європи	Громадянином світу	Інше	Не відповіли
1992	24	6.8	45.6		12.7	3.8	6.4		0.6
2000	31.3	6.9	41		12.2	2.8	5.6		0.2
2002	31.6	5.9	41	3	12.7	0.7	2.7	1.6	0.8
2004	30.5	6.7	44.2	3.1	10.7	0.7	2.4	1.4	0.2
2005	24.6	6.4	54.6	2.1	8.1	0.8	2.5	1	0.1
2006	27.7	6.6	51.6	1.8	7.3	1.3	2.9	0.7	0.1
2008	24.5	9.3	51.7	2.6	9	0.4	1.7	0.6	0.1
2010	27.2	6.6	51.2	3.1	6.9	0.9	3.1	0.8	0.3
2012	29.8	7.6	48.4	1.8	8.4	1.2	2.4	0.3	0.1
2013	28.6	7.8	50.6	2	6.6	1.2	2.4	0.6	0.2
2014	16.1	8	64.4	2.1	5.4	1.1	2.1	0.5	0.3
2015	22.9	6.4	57.3	3.1	3.9	1.3	4.2	0.6	0.4

Вкрай важливим для розуміння проблематики поширення європейської ідентичності в Україні є те, що на рівні повсякденного дискурсу молоді українці розглядають Європу не в термінах структур Європейського Союзу, а насамперед у символічному сенсі: як простір панування цінностей свободи, демократії, справедливості, людської гідності, солідарності та високої культури. Доказом цього свідчать результати фокус-групових інтерв'ю зі студентами гуманітарних

* Питання анкети було сформульовано таким чином: «Ким ви себе передусім вважаєте?».

факультетів з різних міст України, проведених автором навесні 2009 року. Зокрема, виявилось, що українські студенти розуміють Європу перш за все у зв'язку з такими цінностями, як «порядність, висока культура» (Вікторія, 24 роки, випускниця Львівського політехнічного інституту, працює у сфері реклами), «цінність людини у суспільстві, гуманність, соціальний захист, влада для народу, а не навпаки, як у нас» (Марина, 19 років, студентка соціологічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка), «стабільність, політкоректність, культура» (Людмила, 20 років, студентка 3 курсу факультету фінансів Харківського національного економічного університету).

Цікавими виявились також результати фокус-групового інтерв'ю, організованого автором у Хорватії, за участі громадян з 10 різних країн Європи. У ході інтерв'ю «справжні європейці», окрім тих характеристик, що були озвучені українськими студентами в рамках вищезгаданої серії інтерв'ю, зазначали деякі цивілізаційні характеристики, зокрема такі, як *секуляризм* та *капіталізм*, а також такі позитивні ознаки європейськості, як *відкритість*, *космополітизм*, *свобода пересування*, *культурність*. Разом із тим були озвучені певні негативно забарвлені асоціації, а саме *імперіалізм*, *агресія*, *бюрократизм*, *конформізм*.

Успішність євроінтеграційного руху України залежить від швидкості, глибини та поширеності трансформаційних процесів у свідомості населення, що відбуваються в українському суспільстві протягом останніх двадцяти п'яти років та просувають українців від радянської системи цінностей в бік європейського ціннісного дискурсу. Звісно, цей процес не є швидким, оскільки ціннісні системи будь-якого рівня (суспільного, групового, індивідуального) є стійкими та консервативними за своєю природою. В умовах стабільного соціального розвитку зміна ціннісних орієнтирів у суспільстві відбувається еволюційним шляхом завдяки соціалізації нових поколінь та ювентизації суспільства, тобто процесу, в результаті якого нові або змінені цінності, що продукує молодь, знаходять своє поширення та укорінюються у соціумі.

Дані соціологічних досліджень свідчать, що саме українська молодь є найбільш прихильною ідеям євроінтеграції, порівняно з іншими когортами населення. Так за даними «Соціологічного моніторингу», серед усього населення

України вступ до Євросоюзу найбільш до вподоби молоді віком від 18 до 24 років (50-52% респондентів цього віку в період з 2005 по 2013 рр. підтримали цей варіант). Дещо менше, але досить виразно, демонструють таку ж прихильність старша молодь, віком від 25 до 34 років (28% у 2005 р. та 46% у 2013 р.) [48, с. 334].

Дослідники, які займаються вивченням молоді як окремої соціальної групи, зазначають, що «одним із головних суб'єктів соціокультурної трансформації, яка відбувається в українському суспільстві є студентство» [54, с. 55]. Новітня історія демонструє численні приклади того, як студентство ставало каталізатором та активним представником протестних рухів, стимулюючи тим самим прискорення реформ та суспільних змін. Так студентська молодь відіграла ключову роль у трьох революційних рухах в історії сучасної України, які суттєво вплинули на хід історії нашої держави: Революції на граніті (1990 р.), Помаранчевій революції (2004-2005 рр.) та Революції гідності (2013-2014 рр.).

Студентська молодь найжвавіше сприймає будь-які зміни та активно їх привносить у своє середовище. Вона також вирізняється різноплановістю практик культурного споживання. Завдяки своєму статусу, віку та повсякденним практикам, студентська молодь має значно більше контактів з Європою у плані інформаційного споживання (наприклад, спілкування в мережі Інтернет), а також фактичного «досвіду Європи» (подорожі, тимчасова робота, навчання за кордоном за спеціальними студентськими програмами тощо).

Сучасна молодь, у тому числі студентська, або народилася, або сформувалася в умовах постсоціалістичного суспільства, тому молоде покоління не має особистих спогадів, пов'язаних з радянським минулим (якщо не враховувати розповідей та досвіду батьків). Це дає можливість дослідити пласт суспільної думки, що не пов'язана з ментальними конструктами попередньої політико-ідеологічної системи. Тобто, замість того, щоб розглядати питання європейської ідентичності в контексті проблеми кризи ідентичності (як у випадку зі старшим поколінням, що пам'ятає про своє радянське минуле і опинилося в ситуації невизначеності відносно своєї ідентичності через зникнення ключового

референту ідентифікації – Радянського Союзу), ми розглядаємо європейську ідентичність у ситуації «вільної конкуренції» з іншими видами соціальної ідентифікації.

Через це в рамках нашого дослідження ми зосередили увагу саме на представниках студентської молоді. Адже вивчаючи їхнє ставлення та оцінки Європи, ми можемо з'ясувати, наскільки реально можливе поширення європейської ідентичності в Україні сьогодні та у майбутньому.

Студентська молодь традиційно є найбільш політично активною соціальною групою. При досягненні повноліття студенти набувають статусу повноправних виборців. Студенти опиняються в центрі політичної агітації та багатьох суспільно-політичних рухів. Вивчення політичних настроїв молодих громадян дозволяє з'ясувати, наскільки сприйняття політичної Європи в якості орієнтиру для молоді впливає на процес її самоідентифікації.

Серед інших причин звернення саме до студентства у контексті дослідження євроінтеграційних настроїв в українському суспільстві слід виділити такі.

Кількісно студентство – це чи не найбільш численна група молоді: майже 80% випускників загальноосвітніх шкіл останніх років продовжили свою освіту у вищих навчальних закладах III та IV рівнів акредитації.

Якісно студентство – це диференційована спільнота, що включає представників різного соціального походження з різним обсягом економічного, культурного та соціального капіталу й відмінними політико-ідеологічними орієнтаціями.

Окрім цього, сучасні студенти – це майбутня інтелектуальна еліта нашого суспільства, яка буде продукувати ціннісний базис у наступні десятиліття української історії.

Вивчення європейської ідентифікації українського студентства актуалізується в умовах реформи вищої освіти в Україні. Досить очевидним видається те, що підписання Болонської угоди має за мету не стільки вирішення певних внутрішніх проблем вищої освіти, скільки її інтеграцію у загальноєвропейську освітню систему. У той же час одним із пріоритетних

напрямків внутрішньої політики Європейського Союзу на сьогодні є реформування вищої освіти у країнах-членах співдружності. Головною метою реформування є створення та розвиток взаємопов'язаної системи освітніх інституцій, що мала б континентальні масштаби та значення. Інтеграційні процеси в освітній сфері країн Європи, на думку Н. Пелагеші, є одним з найважливіших механізмів формування європейської ідентичності: «Саме з цієї точки зору Болонський та Копенгагенський процеси та намагання створити європейську зону вищої освіти постають нічим іншим, як механізмами конструювання наднаціональної європейської ідентичності» [44, с. 123].

Підписання Україною Великої хартії європейських університетів означає включення у загальноєвропейський проект реформування системи вищої освіти, що, окрім інтегративної освітньої політики, передбачає й певну політику ідентичності. Це добре видно з того, які цілі декларуються в рамках означеної програми. Згідно з цілями Болонського процесу, освітні системи країн-учасниць повинні бути змінені, щоб сприяти: 1) полегшеному переїзду громадян з метою подальшого навчання чи працевлаштування у зоні європейської вищої освіти; 2) зростанню привабливості європейської вищої освіти; 3) розширенню Європи та забезпеченню її подальшого розвитку як стабільного, мирного, толерантного суспільства [9]. Тому сьогодні українське студентство мимоволі опиняється в центрі розгортання європейської інтеграційної політики. Цей фактор є особливо важливим для нашого дослідження.

Отже, звернемось до аналізу емпіричної інформації з обраної нами проблеми, отриманої в межах міжнародних досліджень, здійснених за нашої участі кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (ХНУ) протягом 2005-2015 рр.²⁰.

Задля виявлення факторів, що впливають на європейську ідентифікацію студентів, ми виділили з масиву респондентів дві групи студентів: «*європейців*» та «*неєвропейців*». Ці групи є номінальними, вони були сформовані шляхом об'єднання тих респондентів, які в першому випадку «повною мірою» та

²⁰ Докладні характеристики цих досліджень представлені у вступі до цієї дисертації.

«скоріше» *відчують*, а в другому – повністю та «скоріше» *не відчують* себе європейцями. За результатами дослідження 2015 року частка студентів-«європейців» склала 44%, а студентів-«неєвропейців» – 26% (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Номінальні групи студентів за фактором ідентифікації з Європою (%)

	2006	2009	2015
Європейці	37	35	44
Неєвропейці	54	37	26

Наявність та ступінь ідентифікації з Європою в рамках означених досліджень фіксувалась у відповідях студентів на питання анкети: «Якою мірою Ви відчуваєте себе європейцем?». Виявилося, що за 10 років частка студентів, які «повною мірою відчують» себе європейцями лишилася майже незмінною 12-13% опитаних (див. табл. 3.5). В той же час частка студентів, які однозначно «не відчують» себе європейцями зменшилася майже вдвічі (з 28% у 2006 р. до 15% у 2015 р.). За цей же період більш як втричі збільшилася частка студентів, які не змогли визначитись зі своєю європейською ідентифікацією: у 2006 р. таких студентів було лише 9%, а вже у 2015 їх виявилось майже третина – 30%.

Таблиця 3.5

Динаміка європейської ідентифікації українських студентів

(за даними опитувань 2006, 2009 та 2015 рр.) (% до тих, хто відповів)

Ступінь відчуття себе європейцем	2006	2009	2015
Відчують повною мірою	12	13	13
Скоріше, відчують	25	22	31
Не визначились з відповіддю	9	28	30
Скоріше, не відчують	26	16	11
Не відчують	28	21	15

Виходячи з того, що відсоток тих, кому важко визначитись із самоідентифікацією з Європою, за минулі десять років демонструє тенденцію до зростання (на 21% більше у 2015 р., ніж у 2006 р.), можна сказати, що на сьогодні

Європа постає, скоріше, більш незрозумілою, аніж чужою для молодих українців. З одного боку, ми можемо спостерігати збільшення кількості повсякденних контекстів, які відсилають нас до дискурсу Європи та явищ, що асоціюються з нею. З іншого боку, усі ці контексти радше вказують на ідеальний образ, що знаходиться десь за межами повсякденної реальності пересічного українця і може бути доступним лише частково або короткостроково. Саме тому сьогодні дискурс Європи, скоріше, сприяє дистанціюванню уявних конструктів «ми» – українці та «вони» – європейці, ніж їхньому зближенню. Таким чином дискурс Європи є безумовно актуальним для українського повсякдення, однак він не сприяє активному конструюванню європейської ідентичності українців.

На даному етапі подальший процес поширення європейської ідентичності серед української студентської молоді на суб'єктивному рівні залежить від настроїв приблизно двох третин молоді країни, серед яких є й ті, хто ще не визначився, й ті, хто не до кінця впевнений у своєму зв'язку з Європою (31% тих, хто, скоріше, відчуває себе європейцем). Ця молодь є вкрай вразливою для впливу багатьох зовнішніх чинників, зокрема таких, як виховання в сім'ї, вузівська освіта та державна політика, що з нею пов'язана, швидкоплинні модні тенденції, внутрішній ринок працевлаштування та зовнішні економічні відносини тощо. Багато в чому поширення європейської ідентичності серед української молоді залежатиме від особливостей дискурсу Європи та успіху пов'язаних з ним політик ідентичності.

Для успішного конструювання європейської ідентичності, як і будь-якої іншої колективної ідентичності, потрібне існування та розвиток специфічних соціальних структур та інститутів. Дуже важливо, щоб ці структури були представлені на рівні повсякденних комунікацій серед широких мас, а не лише взаємодіяли з інститутами влади та організаціями, що відстоюють власні обмежені інтереси. Тобто процес поширення європейської ідентичності є тісно пов'язаним із функціонуванням певного комунікаційного простору, публічної сфери, розвитку якої потребує і українське суспільство, оскільки вектором його розвитку є інтеграція до Європи.

Як підкреслювалось вище, в академічному дискурсі європейська ідентичність здебільшого пояснюється у зв'язку з феноменом *множинної* ідентичності. Нагадаємо, що термін «множинна ідентичність» використовується для підкреслення активного стану формування соціальних ідентичностей, які конструюються під впливом агентів, структур та дискурсів. Участь у різних дискурсах та слідування різним рольовим моделям поведінки призводить до утворення множинних уявлень про себе. Ці уявлення взаємодіють між собою, утворюючи сукупність різних ідентифікацій, які актуалізуються в залежності від контексту та потреби. Так, індивід в умовах різних соціальних контекстів має можливість одночасно почувати себе громадянином, віруючим, футбольним вболівальником тощо. Можливість множинної ідентифікації дозволяє поєднувати на рівні особистості різні ідентичності. Співіснування цих ідентичностей можливе лише за умови їхньої несуперечності одна одній. Наприклад, самоусвідомлення себе європейцем може поєднуватись із патріотичними почуттями по відношенню до своєї батьківщини, оскільки нація чи держава знаходяться на іншому, порівняно з Європою, структурному рівні у просторовій площині ідентифікації. Неконфліктне поєднання ідентичностей можливе також за умови, якщо групи, з якими пов'язані соціальні ідентичності індивіда, знаходяться у різних площинах його суспільної активності (наприклад, футбольна команда, з якою ідентифікує себе фанат, і трудовий колектив, в якому цей фанат працює) та не конфліктують у ціннісному відношенні. Поєднання багатьох ідентичностей свідчить про рівень соціальної включеності індивіда та його спроможність «уявляти» себе членом різних соціальних утворень, сприймати їх на символічному рівні та поділяти їхні цінності.

Саме така особливість притаманна групі респондентів-«європейців». Вони виявляються більш схильними поєднувати різні за структурним рівнем соціально-просторові типи ідентифікації (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

**Співвідношення європейської ідентичності з іншими
соціально-просторовими типами ідентифікації
(за даними опитувань 2009 та 2015 рр.) (% до тих, хто відповів)***

Тип соціально-просторової ідентифікації	Рівень ідентифікації				Номінальні групи студентів
	Відчувають повною мірою		Не відчувають		
	2009	2015	2009	2015	
ГЛОБАЛЬНА	50	48	4	4	Європейці
	20	32	31	21	Неєвропейці
ЕТНІЧНА	49	66	3	1	Європейці
	30	43	4	5	Неєвропейці
ГРОМАДЯНСЬКА	65	74	2	1	Європейці
	52	44	4	4	Неєвропейці
РЕГІОНАЛЬНА	57	63	3	3	Європейці
	46	50	4	4	Неєвропейці
ЛОКАЛЬНА	69	62	3	5	Європейці
	60	55	2	4	Неєвропейці

Локальна ідентичність (приналежність до свого міста чи села), яка виявилася найбільш вираженою в обох групах у 2009 році, для студентів-«неєвропейців» взірця 2015 р. виявилася найбільш значущою (55%). Поряд з цим тенденцію поступового «відмирання» ідентичності радянської людини, яку засвідчили дані всеукраїнського соціологічного моніторингу, підтверджують і дані наших досліджень студентської молоді: 70% студентів-«європейців» та 59% «неєвропейців» на сьогодні вже зовсім не відчувають свого зв'язку із Радянською державою. Найбільш відмінними виокремлені групи виявились у плані ідентифікації зі світом в цілому. Половина студентів з групи «європейців» заявляє про свою глобальну ідентичність, у той час як 31% та 21% «неєвропейців» у 2009 та 2015 роках, відповідно, її зовсім не відчувають.

Дані дослідження 2015 року виявили також значну розбіжність у тому, як студенти виділених груп почуваються в плані громадянської самоідентифікації. Як довів наш аналіз, три чверті студентів-«європейців» головною мірою відчувають себе

* У таблиці наведені лише крайні альтернативи та опущені середні альтернативи («Скоріше, відчуваю», «Скоріше, не відчуваю» та «Важко відповісти»).

громадянами України, тоді як серед «неєвропейців» громадянська ідентичність явно виражена у менш ніж половини студентів. Безумовно, на такий стан речей вплинули революційні події в українському суспільстві 2013-14 років, коли саме студентська молодь постала в центрі протестів з метою повернення держави на шлях подальшої євроінтеграції, а згодом жваво сприйняла ідеї національного відродження, що їх активно пропагували праві та право-радикальні політичні організації України. Зазначимо, що, за даними нашого дослідження, студенти-«європейці», дійсно, виявились значно більш прихильними до націонал-демократичного політико-ідеологічного напрямку (26% представників цієї групи; найбільш поширена політична орієнтація).

Кореляційний аналіз довів наявність значущої на рівні $p < 0,05$ кореляції між європейською та глобальною, громадянською та етнічною ідентичностями. У 2015 році рівень останніх двох кореляцій, порівняно з 2009 роком, зростає вдвічі, що свідчить про входження європейської ідентичності до ідентифікаційного ядра студентства. Спрямовані коефіцієнти кореляції показують, що європейська ідентичність відчуває більший вплив громадянської та етнічної ідентичностей, ніж навпаки. Актуалізація питання євроінтеграції в Україні та його артикуляції у політичному, медійному та повсякденному дискурсах призводять до переосмислення молодими поколіннями історичних зв'язків України з Європою. Таким чином, сьогодні ми бачимо, що саме ті студенти, які засвідчують свою громадянську та етнічну ідентичність, більш схильні до ідентифікації з Європою. Цей факт є позитивним, оскільки говорить про можливість безконфліктного поєднання цих типів ідентифікації в разі поширення патріотичних настроїв серед молоді та посилення почуттів громадянської та етнічної належності до України.

Європейська ідентичність активно конструюється в рамках політичного утворення ЄС. Саме тому важливим в межах нашого дослідження було питання, чи бачить сучасна українська молодь майбутнє української держави у співпраці з ЄС? Якщо так, то чи сприяє це поширенню європейської ідентичності? На емпіричному рівні одним із значущих маркерів європейської ідентифікації студентства є зовнішньополітичні орієнтації молоді (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

**Відмінності у зовнішньополітичних орієнтаціях
студентів-«європейців» та «неєвропейців» (за даними опитування 2009 р.)
(% до тих, хто відповів)***

Україні треба...	Європейці	Неєвропейці	В цілому по масиву
... залишатись позаблоковою державою	67	64	64
... об'єднатись з Росією і Білоруссю	30	32	31
... відродити Радянський Союз	17	19	18
... увійти до Європейського Союзу	57	38	45
... приєднатися до НАТО	32	19	25

Незважаючи на те, що більшість студентів вважає, що Україна має триматись позаблокового статусу, в іншому студенти значно розрізняються у своєму баченні майбутнього держави. «Європейці» демонструють більш чітке бажання у майбутньому приєднатися до Європейського Союзу та НАТО: 57% та 32%, відповідно, схвалюють саме такий курс розвитку держави²¹. Хоча слід зазначити, що у порівнянні з опитуванням 2006 року прихильність українців до цього курсу дещо послабла, тоді приєднатися до ЄС хотіло 78% студентів-«європейців» та 57% студентів-«неєвропейців». Ці данні підтверджують, що найбільш чітко проект конструювання європейської ідентичності відображається у політичному полі та пов'язується молоддю з Європейським Союзом. Тісний зв'язок образу Європи з політичним утворенням ЄС свідчить про політичні засади конструювання європейської ідентичності навіть в Україні, яка не є країною-членом співдружності.

У дослідженні 2015 року питання про зовнішньополітичні орієнтири не було включене до анкети опитування. Натомість нами вивчалось більш актуальне питання – ставлення студентів до кризових подій 2013-2014 років, які передували опитуванню. Зокрема, респондентам було запропоновано обрати один із можливих сценаріїв розвитку конфлікту в Україні (табл. 3.8).

* Представлені у таблиці варіанти відповіді були окремим питанням анкети, тому значення у стовпчик не дорівнюють 100%.

²¹ Різниця між виділеними групами за даними позиціями підтверджена математично – значима на рівні 1%.

Таблиця 3.8

**Моделювання розвитку українського конфлікту студентами-«європейцями»
та «не-європейцями» (за даними 2015 р.) (% до тих, хто відповів)**

Сценарії, які видаються студентам найбільш реальними	Європейці	Неєвропейці
Україна визнає автономію територій, які зараз контролюються сепаратистами, але отримає контроль над ними	11	12
Україна поверне контроль над територією східної частини країни, але Крим залишиться за її межами	22	21
Україна остаточно втратить території, що контролюються сепаратистами, але інша частина України збереже незалежність	16	23
Україна поверне всі втрачені території	27	7
Україна втратить контроль ще над деякими регіонами, але збереже незалежність від Росії в обмежених кордонах	7	12
Росія підкорить собі всю Україну	1	5
Важко відповісти	16	20

З'ясувалось, що студенти-«європейці» помітно більше сподіваються на відновлення status quo – територіальної цілісності України зразку 1991-2013 років. Приблизно половина опитаних студентів-«європейців» вірять, що «Україна поверне всі втрачені території» (27%) або, принаймні, «поверне контроль над територією східної частини країни, але Крим залишиться за її межами» (22%). Натомість, студенти-«неєвропейці» більше схиляються до песимістичних сценаріїв різного рівня радикальності: 23% вірять, що «Україна остаточно втратить території, що контролюються сепаратистами, але інша частина України збереже незалежність»; 12% – що «Україна втратить контроль ще над деякими регіонами, але збереже незалежність від Росії в обмежених кордонах»; і 5% навіть вважають, що «Росія підкорить собі всю Україну». Такий розподіл зумовлюється різними політичними орієнтаціями студентства: оскільки «європейці» більше орієнтовані на євроатлантичну інтеграцію, то вони активніше поділяють позицію західних організацій щодо існуючого конфлікту та сподіваються на їхню

допомогу. У відповідях на питання: «Як ви вважаєте, якою мірою зацікавлена міжнародна спільнота і деякі країни у вирішенні конфлікту в Україні?» – студенти-«європейці» значно більшою мірою покладають сподівання на зусилля ЄС (58%), ООН (53%), НАТО (55%), США (58%) та Польщі (57%). Варто зазначити, що студенти-«неєвропейці» сподіваються на допомогу тих же геополітичних гравців, але, на відміну від «європейців» покладають надії й на Росію (35%).

Оскільки головним простором конструювання сучасних проектів європейської ідентифікації є політичне поле, важливою умовою для прийняття європейської ідентичності є ставлення молоді до політики та політичних процесів у суспільстві. Адекватне розуміння реалій політичного життя країни є необхідною складовою усвідомлення її національних інтересів. Вкрай важливою умовою становлення демократичного суспільства в Україні є розбудова багатопартійної політичної системи, яка б формувалася за принципами чіткого ідеологічного розмежування. Тому ще одним чинником, що впливає на ідентифікацію з Європою, є політичні преференції студентської молоді.

Згідно результатів, отриманих у 2009 році, найбільш поширеною серед студентської молоді виявилась орієнтація на соціал-демократичний та націонал-демократичний напрямки політичної ідеології, а у 2015 році – націонал-демократичний та ліберальний. Цікавим є те, що у 2009 році впевненішими за інших у своїй європейській ідентифікації виявилися прихильники радикально-націоналістичної течії (26%). А найбільший відсоток тих, хто не відчував себе європейцями, було зафіксовано серед прибічників комуністичної (23%) та соціалістичної (22%) ідеологій. У 2015 році їхній відсоток став ще більшим (31% комуністів та 27% соціалістів), тоді як тих, хто повною мірою відчуває себе європейцями, найбільше серед християнських, соціал- та націонал-демократів (див. табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Європейська ідентифікація залежно від політико-ідеологічних пререференцій студентів-«європейців» та «неєвропейців»

(за даними опитувань 2009 та 2015 рр.) (% до тих, хто відповів)

Політико-ідеологічний напрям \ Європейська ідентичність	Не відчують		Скоріше, не відчують		Важко сказати		Скоріше, відчують		Повною мірою відчують	
	2009	2015	2009	2015	2009	2015	2009	2015	2009	2015
Комуністичний	23	31	21	9	24	14	15	32	17	14
Соціалістичний	22	27	12	20	33	30	19	13	14	10
Соціал-демократичний	20	13	14	7	30	35	23	27	14	18
Ліберальний	21	10	21	19	22	27	23	32	12	12
Націонал-демократичний	15	12	18	5	30	27	24	36	14	18
Екологічний	23	19	13	13	30	32	20	28	14	8
Радикально-націоналістичний	13	7	16	7	26	45	19	31	26	10
Християнсько-демократичний	20	11	13	19	25	19	25	32	17	19
Інший	24	28	17	7	25	28	25	28	9	10
Важко сказати	23	16	16	10	29	31	22	34	10	9

Як зазначалось вище, молодь, перш за все студентська, завжди відігравала визначну роль у політичних подіях в історії багатьох держав. Дані 2009 року показали, що зв'язок між європейською ідентифікацією та зацікавленістю політичними подіями у студентства присутній²², однак на рівні виділених груп суттєвих відомостей за даним показником ми не знайшли.

Згідно з даними 2009 року, менше половини (46%) усіх студентів періодично цікавляться політикою. При цьому майже чверть студентів (22%) політика дратує. Це свідчить про низький рівень включення молоді у політичний контекст українського суспільства. Проте низька зацікавленість політикою загалом ніколи

²² Коефіцієнт кореляції Хі-квадрат на рівні 1%.

не заважала швидкій мобілізації студентства в ситуаціях пригнічення їхніх прав чи свобод. Такий висновок можна підтвердити, проаналізувавши протестний потенціал студентства.

Якщо загальний рівень протестного потенціалу студентів за 6 років майже не змінився, то між групами студентів-«європейців» та «неєвропейців» зафіксовані чіткі відмінності. За даними дослідження 2009 року значущих розбіжностей даних не спостерігалось, а за даними 2015 року була виявлена протестна специфіка кожної групи (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

**Протестний потенціал студентів-«європейців» та «неєвропейців»
(за даними 2015 р.) (% до тих, хто відповів)**

	Європейці	Неєвропейці	В цілому по масиву
Активно протестували б проти дій влади, що викликають обурення, навіть якщо могли б постраждати від цього	26	11	21
Взяли б участь у масових заходах, але тільки в тому випадку, якщо це не мало б негативних наслідків	31	21	27
Активні форми протесту схвалюють, але самі не готові брати в них участь	18	21	19
Вважають, що мітинги, демонстрації, пікети і т. ін. тільки посилюють напруженість у суспільстві та нічого реально не дають	25	47	33

Так, більше половини (57%) студентів-«європейців» орієнтовані на активні форми протесту, натомість, майже половина (47%) «неєвропейців» подібні дії не схвалюють. Така поляризація може бути наслідком хвилі протестів у 2013-2014 роках (серед яких були і студентські виступи) та подій, що розпочалися після них. Одним із основних питань цих протестів була євроінтеграція. І якщо студенти-«європейці» в силу відчуття спільності з Європою, вважають цей досвід позитивним та можуть його повторити, то студенти-«неєвропейці» через

відчуженість від цієї тематики та через події, що тривають після Євромайдану, до протестів ставляться скептично.

Зважаючи на популярну у політичному та медіадискурсі тезу про регіональний розкол України за віссю «схід-захід», ми вирішили перевірити, наскільки регіон проживання впливає на формування у студентів європейської ідентичності. За результатами порівняння даних досліджень 2009 та 2015 років виявилось, що на заході країни традиційно більше студентів, які відчують зв'язок з Європою, тоді як на сході за шість років дещо зросла частка «європейців» та поменшало тих, хто (скоріше) не відчуває себе європейцем. При цьому в обох регіонах спостерігаються рівновеликі частки тих, хто не зміг визначитись щодо ідентифікації з Європою (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

**Рівень європейської ідентифікації в залежності від регіону проживання
(за даними опитувань 2009 та 2015 рр.) (% до тих хто відповів)**

Якою мірою Ви відчуваєте себе європейцем?	СХІД		ЗАХІД	
	2009	2015	2009	2015
Не відчуваєте	24	20	20	7
Скоріше, не відчуваєте	18	12	16	11
Важко відповісти однозначно	27	30	28	28
Скоріше, відчуваєте	21	27	22	37
Відчуваєте повною мірою	11	11	15	17

Загалом тих, хто скоріше чи повною мірою відчував себе європейцем, на заході України у 2009 році було більше третини (37%), а у 2015 році вже більше половини (54%). На сході країни у 2015 році виявилось приблизно третина тих, хто не відчуває себе європейцем (32%), третина тих, хто почувається європейцем (38%), та третина тих студентів, які досі не визначились (30%).

Як підкреслювалось вище, важливу роль у процесі конструювання європейської ідентичності відіграє конкуренція смислів, що формують образ

Європи. Боротьба за домінування у сфері ідей відбувається у різних площинах. Значущою для студентів у цьому плані є система освіти, яка є не тільки важливим механізмом культивування та ретрансляції знання, але й інструментом впровадження певної політики. Наша позиція полягає у впевненості, що освіта є також політичною сферою, бо саме вона безпосередньо впливає на формування світогляду, схильностей, інтересів, цілей, розуміння і підтримку чи заперечення тих чи інших соціально-політичних явищ та процесів. Суспільство підтримує своє існування через інститут освіти, за допомогою якого його громадяни соціалізуються, засвоюючи суспільно прийнятні цінності та норми.

Одна з наших гіпотез стосовно впливу освіти на поширеність європейської ідентичності полягала у припущенні, що студенти гуманітарних спеціальностей будуть більшою мірою почувати себе «європейцями». Таке припущення було засновано на тому факті, що, на відміну від природничих та технічних дисциплін, гуманітарні студії знаходяться у стані перманентної ревізії, що пов'язано перш за все з особливостями гуманітарного знання в цілому та нерідко демонструє певні політики ідентичності. Програми підготовки з гуманітарних спеціальностей більш насичені суспільно-політичними дисциплінами. Тому студенти-гуманітарії частіше виявляються включеними у політичний дискурс об'єднаної Європи та дебати навколо проблеми євроінтеграції України. Однак результати наших досліджень як у 2009 році, так і у 2015 році показали, що профіль навчання не впливає на поширеність європейської ідентичності серед студентів. Проте ми встановили вплив якісних показників навчальної діяльності на визначення своєї належності до Європи: у 2009 році серед студентів-«європейців» було помітно більше тих, хто навчається у ВНЗ на «добре» і «відмінно» (61%). Також цікавим виявилось те, що найвищий рівень ідентифікації з Європою було зафіксовано серед студентів, чиї батьки (обоє чи один із батьків) мають вчений ступінь. Проте фактори академічної успішності та освітнього капіталу сім'ї за даними 2015 року значущих розбіжностей не продемонстрували: європейська ідентичність однаково поширена серед студентів з різними показниками академічної успішності та різним культурним капіталом сім'ї.

Сьогодні Європа асоціюється у багатьох із високими матеріальними статками й високим рівнем життя. Ми проаналізували зв'язок європейської ідентифікації студентів із матеріальними статками їхніх родин в динаміці і з'ясували, що за даними 2009 року більше студентів-«європейців» зазначали, що «живуть у достатку (15%) та «мають можливість придбати практично все» (20%), а найбільше студентів-«неєвропейців» було зафіксовано у групах де «грошей не вистачає навіть на найнеобхідніше» (31%) і «вся зарплата витрачається на їжу та недорогі речі» (27%). Проте як засвідчують дані 2015 року фактор матеріального добробуту родини фактично втратив своє значення. Це свідчить про те, що в контексті кризових явищ в Україні останніх років ідентифікація з Європою все більше відходить у нематеріальну площину самовизначення.

Порівнявши *соціально-професійні плани*²³ студентів, ми з'ясували, що найбільш поширеним серед студентів-«неєвропейців» є намір займатись «практичною діяльністю за фахом» (32% – у 2009 р. та 36% – у 2015 р.), серед «європейців» – «створити свій бізнес» (33% – у 2009 р. та 29% – у 2015 р.). При цьому «європейці» більше схильні до адміністративно-управлінської діяльності та політичної/громадської діяльності, тоді як «неєвропейцям» у 2009 році більшою мірою було «байдуже, де працювати, аби платили», а у 2015 році вони виявились більше схильні до викладацької діяльності та науки. Це свідчить про більшу цілеспрямованість студентів-«європейців» на ризикогенні види діяльності (бізнес) та їхню націленість на суспільно відповідальну діяльність.

Важливим для нашого дослідження було визначення того, чи впливає безпосередній «досвід Європи» (досвід подорожей, працевлаштування, навчання у різних країнах Європи, досвід міжкультурних інтеракцій), на суб'єктивні орієнтації студентів виділених груп по відношенню до Європи.

Слід зазначити, що за шість років кількість українських студентів, які хоча б раз виїздили за кордон суттєво збільшилась (від 38% у 2009 р. до 61% у 2015 р.). У 2009 році виявилося, що студенти-«європейці» вирізняються більшим досвідом

²³ Згідно з відповідями на питання анкети «Якому виду діяльності ви збираєтесь присвятити себе після закінчення ВНЗ?» та «Чи збираєтесь ви у майбутньому навчатися в аспірантурі?».

перебування за кордоном (43%) та частіше за студентів-«неєвропейців» подорожують з метою туризму. Натомість 65% студентів-«неєвропейців» взагалі ніколи не були за кордоном. У 2015 році розподіл студентів з різною вираженістю європейської ідентичності не відрізнявся (за кордоном були 62% «європейців» та 60% «неєвропейців»), але є відмінності у цілях їхнього подорожування. Так, студенти-«неєвропейці» більше відвідують інші країни у туристичних цілях. Тоді як студенти-«європейці» більше відвідують інші країни з метою тимчасової роботи (15% проти 9%) та короткотермінового навчання (7% проти 2%)²⁴. Більша націленість студентів-«європейців» на працевлаштування та навчання за кордоном корелює з тим, що (за даними 2015 року) 23% студентів, що увійшли до групи «європейців», вивчають іноземну мову додатково для *навчання за кордоном*.

Позбавлення клопотів, пов'язаних із перетином національних кордонів в рамках ЄС, є одним з найбільших здобутків об'єднаної Європи, який дуже цінують громадяни країн-членів співдружності. Можливість вільно подорожувати Європою відкриває значні можливості для молодих європейців, починаючи від туризму й завершуючи такими важливим для молоді можливостями академічної мобільності та трудової міграції. І якщо сьогодні студентів-«неєвропейців» стара Європа цікавить більше як туристична приваба, то студенти-«європейці» виявляють більш серйозні наміри у відношенні до Європи як місця для навчання та роботи.

Користування всесвітньою мережею Інтернет для сучасної молоді стає невід'ємною частиною повсякденної реальності. Інтернет є необмеженим ресурсом інформації, який приваблює студентів з метою пошуку навчальної, наукової, суспільно-політичної чи просто розважальної інформації. Сьогодні ця унікальна технологія надає можливість додаткового самовираження в окремому гіперпросторі, який дозволяє зв'язатися майже з будь-ким на планеті. За даними дослідження 2009 року 92% усіх студентів користувалися Інтернетом. Найчастіше мережа Інтернет використовується студентами як засіб *спілкування з друзями* (70% усіх респондентів у 2009 р., 86% – у 2015 р.). Далі за даними 2009 року серед

²⁴Ці відмінності значущі на рівні $p < 0,05$.

причин звернення до Інтернету йдуть такі освітні практики як *пошук готових рефератів, курсових робіт* (62%), *пошук інформації за науковими інтересами* (47%), за даними 2015 року – практики культурного споживання: *перегляд фільмів* (73%) та *прослуховування музики* (66%), хоча освітні цілі відсотково майже не змінилися.

Отже, Інтернет використовується студентами, з одного боку, як комунікативний простір та як засіб долучення до глобальної масової культури, а з іншого – як інтерактивна відкрита база даних, до якої вони долучаються через свою освітню діяльність. При цьому студенти-«європейці» вирізняються не тільки вищим відсотком користувачів Інтернету, але й різноманіттям цілей його використання. Окрім найбільш поширених в обох групах цілей, «європейці» частіше використовують Інтернет для *перегляду новин та пошуку інформації, що стосується навчання, наукових конференцій та грантів, можливості навчання за кордоном*.

Як зазначалось вище, вступ до європейської спільноти означає не тільки політичну чи інституційну реформи українського суспільства, але й прийняття Європи на культурному рівні. Культурне зближення з Європою перш за все можливе через сприйняття універсальних цінностей, що формують сутність європейської ідентичності. Тому важливим маркером європейської ідентичності української молоді є її ціннісні орієнтації. За результатами досліджень виявилось, що найважливішими для українських студентів є цінності *здоров'я* (82% – у 2009 та 2015 рр.) та *сімейного благополуччя* (79% – у 2009 р. та 75% – у 2015 р.). У цілому по масиву найменш цінними студенти назвали *залучення до літератури, мистецтва* (6% – у 2009 р. та 4% – у 2015 р.), *участь у громадському житті та вирішенні суспільних проблем* (3% – у 2009 р. та 2% – у 2015 р.) та *екологічну безпеку* (2% – у 2009 та 2015 рр.). При цьому для студентів-«європейців» означені цінності виявляються більш значущими, ніж для «неєвропейців».

Окрім означених вище цінностей, що є важливими для всіх студентів, «європейців» вирізняє сповідування таких цінностей, як *особиста свобода, незалежність у судженнях і діях та можливість розвитку, реалізації своїх*

талантів та здібностей (55% у 2009 р. та 62% у 2015 р. для обох цінностей). Такі цінності, як *освіченість та знання, високе службове і громадське положення і можливість приносити користь людям*, які були досить значущими для «європейців» у 2009 році, за шість років, що минули, стали однаково розділятися усіма студентами.

За даними 2009 року, значимих відмінностей між студентами виділених груп у плані інструментальних цінностей не було виявлено, при цьому найбільш важливими для опитаної молоді виявились *впевненість у собі і доброта* (по 60%). А от у 2015 році за тим самим фактором значиму відмінність виділених груп було встановлено за шістьма категоріями інструментальних цінностей. Виявилось, що студенти-«європейці» більшою мірою поцінують *працелюбність, сумлінність* (50%) та *організаторські навички* (33%). Тоді як для студентів-«неєвропейців» більш вагомими виявились: *впливові друзі, знайомі, родичі, наявність зв'язків* (52%); *впевненість у своїх силах* (43%); *наявність початкового капіталу, власності* (39%); *везіння, щасливий випадок* (24%).

Незважаючи на те, що в результаті проведеного аналізу даних щодо ціннісних орієнтацій нам вдалося встановити ряд значимих відмінностей між студентами-«європейцями» та «не-європейцями», виділені особливості формування європейської ідентичності важко вписати в існуючі теоретичні схеми пояснення її сутності. В першу чергу, джерелом складнощів стають процеси динамічної трансформації ціннісної складової в українському суспільстві, які найяскравіше відображені в змінах ціннісної свідомості молодих поколінь громадян незалежної України. Виявлені нами особливості термінальних та інструментальних ціннісних орієнтацій студентів-«європейців» важко назвати суто європейськими чи універсальними, так само як цінності студентів-«неєвропейців» – суто пострадянськими. Скоріше, цінності обох груп тією чи іншою мірою демонструють певний перехідний ступінь ціннісної свідомості між радянським минулим, пострадянським сьогоденням і невизначеним та неоднозначним європейським майбутнім. Дуже влучно, на нашу думку, цей стан ціннісної трансформації пояснює концепт «цінностей-медіаторів»,

запропонований Є. Головахою [18]. Такі цінності не є константами, властивими для стабільного модерного суспільства чи навіть суспільства постмодерного. Радше вони є проміжною сходинкою на шляху від системи наявних пострадянських цінностей до цінностей сучасної Європи (див. табл. 3.12).

Таблиця 3.12

**Пострадянські цінності vs Європейські цінності:
можливі медіатори між ними [18, с. 96]**

Пострадянські цінності	Цінності-медіатори	Європейські цінності
Зрівняльність	Еквівалентність соціального обміну	Рівність перед законом
Кар'єризм	Професіоналізм	Самореалізація
Ізоляціонізм	Неприйняття агресії	Толерантність
Консерватизм	Послідовність у стратегічному виборі	Відкритість до змін
Безвідповідальність	Самостійність	Індивідуальна відповідальність
Патерналізм	Соціальна підтримка слабких	Взаємодопомога

Є. Головаха робить ще одне важливе зауваження, зазначаючи, що трансформація цінностей-модераторів на шляху до формування системи європейських цінностей в Україні знаходиться під впливом та залежить від ресурсів державних інститутів, громадянського суспільства, інтелектуальної еліти, ЗМІ, просвітницьких програм [18, с. 96], тобто, іншими словами, формується у взаємодії та змаганні відповідних дискурсів.

Висновки до розділу 3

Аналіз існуючих емпіричних досліджень європейської ідентичності дозволив нам виділити та розглянути п'ять методологічних особливостей

досліджень цього феномену, що спираються на дискурсивно-конструктивістський підхід: 1) міждисциплінарна і порівняльна перспектива дослідження; 2) поєднання якісних і кількісних методів дослідження; 3) дослідження репрезентацій, образів і значень; 4) використання схем класичного лінгвістичного аналізу; 5) використання візуальних методів дослідження.

На підтвердження основних положень авторської концепції конструювання європейської ідентичності ми проаналізували дані всеукраїнського моніторингу Інституту соціології НАН України щодо поширеності та тенденцій ідентифікації з Європою українського населення, а також результати авторського якісного дослідження (заснованого на методі фокусованого групового інтерв'ю) та кількісних досліджень національного та міжнародних масштабів, здійснених за участі автора кафедру соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна у 2005-2007 рр., 2008-2009 рр. та 2014-2015 рр.

Результати проведеного аналізу дозволили дійти висновку, що динаміка загальнонаціональних настроїв щодо курсу України на євроінтеграцію демонструє у 2015 році майже рекордне зростання популярності ідеї приєднання до Європейського Союзу (55,8% опитаних українців) та рекордне падіння рівня підтримки ідеї приєднання до союзу з Росією і Білоруссю (21,8%). На наш погляд, це зумовлюється актуалізацією ідеї приєднання до ЄС у політичному та академічному дискурсі у цей період. Водночас рівень європейської ідентичності громадян України залишається вкрай низьким (у 2015 році серед опитаних українців лише 1,3% почували себе європейцями), що може бути пов'язане з тим, що на рівні дискурсу українці розглядають Європу не в термінах структур Європейського Союзу, а у символічному сенсі. Доказом цього є результати якісного дослідження, зокрема даних фокусованих групових інтерв'ю зі студентами гуманітарних факультетів різних вишів України. Вони засвідчили, що на рівні повсякденного дискурсу молоді українці розглядають Європу насамперед як символ, як простір панування цінностей свободи, демократії, справедливості, людської гідності, солідарності та високої культури. Результати порівняльного фокус-групового інтерв'ю за участі громадян десяти країн Європи поряд з

цивілізаційними конотаціями (Європа – це секуляризм, капіталізм) та позитивними асоціаціями (відкритість, космополітичність, свобода пересування, культурність) виявили окремий пласт негативних характеристик європейськості (імперіалізм, агресія, бюрократизм).

Аналіз даних досліджень студентської молоді за вісім років засвідчив тенденцію до поширення європейської ідентифікації серед українських студентів (з 37% у 2007 р. до 44% у 2015 р.) та водночас значного зниження частки студентів, що не відчують зв'язку з Європою (з 54% у 2007 р. до 26% у 2015 р.).

Аналіз регіональних особливостей європейської ідентифікації студентів засвідчив, що «європейців», тобто тих, хто «повною мірою» та «скоріше» відчуває себе європейцем, значно більше на Заході країни (54% за даними 2015 р.), що на нашу думку, зумовлюється поширеним у цьому регіоні повсякденним дискурсом Європи.

Перевіряючи гіпотезу про інклюзивний характер європейської ідентичності, ми виявили, що «європейці» є більш схильними до сприйняття та комбінування різних соціальних ідентичностей (громадянської, етнічної, регіональної, локальної), що свідчить про їхню відкритість та високий рівень соціальної включеності.

Чітким маркером європейської ідентифікації студентів слугують їхні зовнішньополітичні орієнтації. Так, студенти-«європейці» виявились найбільш прихильними до політичного зближення України із Європейським Союзом та НАТО, а у відповідях на питання про головних суб'єктів у вирішенні конфлікту в Україні вони перш за все покладали сподівання на зусилля ЄС (58%), США (58%), Польщі (57%), НАТО (55%) та ООН (53%). У цьому випадку, на нашу думку, особливе значення має політичний дискурс Європи, до якого долучаються студенти в залежності від своїх політико-ідеологічних пререференцій: для «європейців» це демократичні політико-ідеологічні напрямки, для «неєвропейців», тобто тих, хто не відчуває свою належність до Європи, – комуністичний та соціалістичний напрямки.

Суттєві відмінності між студентами-«європейцями» та «неєвропейцями»

виявили відповіді на питання щодо майбутнього України в контексті подальшого розвитку військового конфлікту на її Сході. Так, студенти-«європейці» виявились значно більш оптимістичними у своїх прогнозах порівняно зі студентами-«неєвропейцями», які у своїх відповідях схилились до песимістичних сценаріїв різного рівня радикальності (від остаточної втрати регіонів, що контролюються сепаратистами, до повного підкорення Росії). Все це, на наше переконання, значною мірою зумовлюється медійним дискурсом, до якого перш за все долучаються студенти обох виокремлених нами груп. Як довів кореляційний аналіз студенти-«європейці» отримують інформацію переважно з вітчизняних та західних джерел, неєвропейці – з російських.

Аналіз отриманої нами емпіричної інформації щодо досліджуваного феномену засвідчив, що конструкція європейської ідентичності лишається незавершеним та досі неоднозначним проектом. Проте, якщо така ідентичність зможе посісти своє місце у просторі соціальних ідентичностей українського суспільства, то лише завдяки глибокій трансформації свідомості української молоді. Саме молодь, у тому числі та перш за все студентська, може стати головним суб'єктом поширення в українському суспільстві цінностей вільного ринку, демократії, справедливої соціальної політики, солідарності тощо, тобто цінностей, що асоціюються з образом Європи і пропонуються як взірець для країн, що прагнуть стати повноправними членами Європейського Союзу і мати додаткові підстави вважати себе європейцями.

ВИСНОВКИ

Аналіз особливостей конструювання європейської ідентичності як дискурсивного феномену дозволив нам сформулювати такі висновки.

Аналіз змісту поняття «ідентичність» та еволюції його теоретичного осмислення продемонстрували як ускладнення змістовного наповнення концепту, так і поступову заміну есенціалістського типу ідентичності (об'єктивованої, реіфікованої ідентичності як набору визначених незмінних характеристик) на її дискурсивно-конструктивістську модель (ідентичність у категоріях текучості, множинності, гібридності та контекстуальної залежності).

Спроби концептуалізації європейської ідентичності за зразком концепцій націєтворення або державотворення є методологічно хибними і свідчать про актуальність та складність пошуку адекватного теоретичного інструментарію.

Сучасний концепт європейської ідентичності є продуктом розвитку нового наднаціонального об'єднання - Європейського Союзу. Цей проект нової Європи (EUrope) знаходиться в діалектичному, а не дихотомічному зв'язку з образом старої Європи (Europe). Проте сучасна європейська ідентичність усе далі відходить від образу Європи у її широкому соціокультурному значенні.

Європейську ідентичність неможливо зафіксувати як есенціальну ідентичність, оскільки Європа не має єдиного демосу, етносу, мови чи релігії, тобто не існує переліку об'єктивних критеріїв, за якими її можна було б виміряти або говорити про її існування чи відсутність. Невизначеність сутності європейської ідентичності пов'язана з гетерогенністю існуючих образів Європи та несумісністю поглядів тих, хто безпосередньо включений у процес конструювання європейської ідентичності (політики, вчені, ЗМІ, громадські організації).

Більші можливості для осмислення європейської ідентичності демонструє дискурсивно-конструктивістський підхід. Європейська ідентичність розглядається нами як дискурсивний феномен, оскільки її зміст конструюється в форматі різних дискурсивних проектів та може змінюватися в результаті боротьби різних

дискурсивних стратегій. Різні дискурсивні проекти пропонують відмінні образи Європи, що залежать від того, яка ідея Європи та образи «інших» беруться за основу (наприклад, сьогодні Східна Європа реідентифікується як нова Європа, а до нової Східної Європи відносять і Україну).

Критичне переосмислення концепту європейської ідентичності з позицій дискурсивно-конструктивістського підходу дозволяє подолати низку теоретичних проблем. Серед них реіфікація концепту, перебільшення ролі європейської ідентичності як передумови євроінтеграції, легітимації політики ЄС та подолання дефіциту демократії. Наразі конструювання європейської ідентичності відбувається одночасно з процесами розвитку ЄС і є лише однією з важливих складових цих процесів. Іншою проблемою є протиставлення національної та європейської ідентичності як несумісних, а також прийняття моделі «матрьошки» або автоматичної ідентифікації (від локального через національне до європейського), коли національна ідентичність «вкладається» в європейську, а національне розмаїття безпечно каналізується в європейську єдність. Така редукціоністська модель з її дихотоміями «національна ідентичність vs європейська ідентичність», «культурна єдність vs культурне розмаїття» є концептуально хибною та суперечить висновкам емпіричних досліджень, які доводять схильність громадян з високим рівнем європейської ідентичності до множинної ідентифікації. Тобто наявність європейської ідентифікації не означає послаблення національної чи локальної ідентифікацій особистості. Як ми доводимо, вододіл проходить не між національною та європейською ідентичностями, а між ексклюзивною (єдиною, фіксованою) та інклюзивною (множинною, гнучкою) ідентичністю. Процеси конструювання європейської ідентичності відбуваються паралельно з процесами реконструювання національних ідентичностей.

Здійснений у дисертації аналіз дискурсивних проектів та стратегій конструювання європейської ідентичності зафіксував ряд концептуальних проблем у межах існуючих теоретичних підходів, що потребують критичного, перш за все соціологічного, переосмислення. Дискурсивно-конструктивістський

підхід стверджує, що, на відміну від ексклюзивної національної ідентичності, європейська ідентичність має будуватися за принципами інклюзивної ідентичності, тобто такої, що конструюється не на опозиції «іншому». Однак на практиці ми спостерігаємо протилежне, коли унітарний образ «Європи-фортеці», що протиставляється ворожому «іншому», широко задіяний у процесі розширення ЄС. На цій підставі критики конструктивістської концептуальної моделі європейської ідентичності заперечують цінність цього концепту як ілюзорного, занадто ідеологізованого та не позбавленого есенціалістського забарвлення.

Така критика заслуговує на увагу тим, що виявляє слабкі місця концепції європейської ідентичності та її практичної аплікації. Наш аналіз зафіксував суттєве протиріччя, коли, виходячи, начебто, з дискурсивно-конструктивістських позицій, політичні та академічні дискурс-проекти все одно орієнтуються на відтворення протилежних за змістом есенціалістських рис європейської ідентичності. Заклики критиків піти далі конструктивізму та зосередитись на понятті «ідентифікація» чи на емоційних чинниках на кшталт формування «відчуття єдності», на нашу думку, не вирішують виявлених концептуальних проблем. З огляду на це, в роботі здійснено критичне переосмислення ключових питань, які були виявлені в теоретичному конструюванні європейської ідентичності; зосереджена увага на можливостях соціологічного аналізу проблем конструювання європейської ідентичності. Суть нашої концептуалізації європейської ідентичності як дискурсивного феномену полягає у її визначенні в якості плюрального та контекстно залежного феномену. Якщо з точки зору есенціалізму цей плюралізм є проблемою, що заважає запровадженню єдиної визначальної європейської ідентичності, то з позицій дискурсивно-конструктивістського підходу цей плюралізм є перевагою і потенційним ресурсом для подолання кризових явищ, з якими стикається сучасна Європа.

Ключова теза запропонованої дискурсивно-конструктивістської концептуалізації полягає в тому, що «сильна» європейська ідентичність – це не штучний конструкт для формування уніфікованого *Homo Europaeicus*. Насправді «сильний» смисл європейської ідентичності народжується у дискурсах різних

спільнот щодо загальноєвропейських проблем, і це, скоріше, процес, ніж певний фіксований стан.

Дослідження рівня сформованості європейської ідентичності українського населення доводить, що на сучасному етапі суспільного розвитку європейська ідентичність лишається для українців переважно неактуалізованою. За результатами моніторингу соціальних змін, здійснюваного Інститутом соціології НАН України, сьогодні менше 2% українців говорять про свою європейську ідентифікацію. Здійснений нами аналіз європейської ідентифікації українського студентства дозволяє дійти висновку, що, порівняно з іншими групами населення країни, студенти відрізняються більш високим рівнем європейської ідентичності (близько 36% опитаних повною мірою або скоріше відчують себе європейцями). При цьому найвагомішими чинниками європейської ідентифікації студентської молоді є політичний, академічний, медійний та повсякденний дискурси Європи, до яких вони долучаються. Зв'язок з політичним дискурсом ми виявили з огляду на політико-ідеологічні преференції студентів; з академічним дискурсом – з огляду на політики ідентичності, які держава транслює, в тому числі, через систему вищої освіти; з медійним дискурсом – з огляду на джерела інформації, якими користуються студент; з повсякденним – з огляду на регіони їхнього проживання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон ; [пер. с англ. В. Николаева]. – М. : КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2001. – 288 с.
2. Афансьев Н. Германия: конец Multikulti / Никита Афансьев // Зеркало недели. – 2010. – № 39. – С. 8-19.
3. Барановський Ф. Європа у пошуках ідентичності: висновки для України [Електронний ресурс] / Ф. Барановський // Політичний менеджмент. – 2007. – № 4. – С. 103-111. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9717/11-Baranovskui.pdf?sequence=1>.
4. Бауман З. О призвании социологии в обществе текучей современности [Електронний ресурс] / Зигмунд Бауман // Е-бюллетень. Глобальный диалог. – Август 2012. – Т. 2. – № 5. – С. 4-5. – Режим доступу: <http://isa-global-dialogue.net/wp-content/uploads/2013/07/v2i5-russian.pdf>
5. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек ; [пер. с нем. В. Сидельник, Н. Фёдорова]. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
6. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии / Бергер П., Лукман Г. – М. : Academia-Центр, Медиум, 1995. – 323 с.
7. Берендеев М. В. «Европейская идентичность» сегодня: категория политической практики или дискурса? [Електронний ресурс] / Михаил Владимирович Берендеев // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. – 2012. – № 6. – С. 70-79. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/evropeyskaya-identichnost-segodnya-kategoriya-politicheskoy-praktiki-ili-diskursa>.
8. Берендеев М. В. Дискурс европейской идентичности в условиях кризиса в ЕС [Електронний ресурс] / Михаил Владимирович Берендеев // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. – 2012. – № 12. – С 146-154. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/diskurs-evropeyskoy-identichnosti-v-usloviyah-krizisa-v-es>.

9. Болонський процес [Електронний ресурс] // Освітній портал. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.osvita.org.ua/bologna/>.
10. Вітгенштейн Л. Tractatus logico-philosophicus. Філософські дослідження / Вітгенштейн Л. – К. : Основи, 1995. – 86 с.
11. Ведмедєв М. М. Епістемологічний конструктивізм: проблема інтерпретації / М. М. Ведмедєв // Філософські науки. – Суми : СумДПУ, 2008. – С. 75-80.
12. Воропаєва Т. С. Развитие национальной и европейской идентичности граждан Украины (1991-2011 гг.) / Т. С. Воропаєва // Новый университет. Альманах. Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук. – 2011. – №7. – С. 74-79.
13. Воропаєва Т. С. Становление европейской идентичности граждан Украины [Електронний ресурс] / Т. С. Воропаєва // Global International Scientific Analytical Project, 2013. – Режим доступу: <http://gisap.eu/ru/node/34564>.
14. Воропаєва Т. С. Трансформация цивилизационной идентичности граждан Украины [Електронний ресурс] / Т. С. Воропаєва // Новый университет. Альманах. Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук. – 2012. – №10(19). – С. 17-21. – Режим доступу: http://www.universityjournal.ru/docs/GU_10_2012.pdf#page=17.
15. Воропаєва Т. С. Дослідження національної та європейської ідентичності громадян України: інтегративний підхід [Електронний ресурс] / Т. С. Воропаєва // Научные исследования и их практическое применение. Современное состояние и пути развития : збірка наукових праць за матеріалами конференції. – 2011. – Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/philosophy-and-philology-311/philosophical-anthropology-311/7597-doslidzhennya-natsionalno-ta-vropeysko-denticnost-gromadyan-ukraine-ntegrativny-pdhd>.
16. Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Ларі Вулф ; [пер. з англ. С. Біленький]. – К. : Часопис «Критика», 2009. – 592 с.
17. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Энтони

- Гидденс. – М. : Академический проект, 2005. – 528 с.
18. Головаха Є. І. Ціннісні засади і бар'єри модернізації в Україні / Євген Іванович Головаха // Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України : кол. моногр. / [Балакірева О.М., Геєць В.М., Сіденко В.Р. та ін.] ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогноз. НАН України". – К., 2014. – С. 83-96.
 19. Головаха Є. І. Європейський вибір України у дзеркалі громадської думки / Є. І. Головаха, Т. Я. Телічко // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг. – К., 2010. – С. 90-101.
 20. Голопич І. Основні моделі сучасної європейської ідентичності [Електронний ресурс] / Інна Голопич // Наукові записки. Серія філософія. – 2009. – Вип. 5. – С. 79-83. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nznuoafs_2009_5_9.pdf.
 21. Гончарук Н. С. Формирование наднациональной идентичности в условиях углубления социально-политических интеграционных процессов в ЕС : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.04 "политические проблемы международных отношений и глобального развития" [Електронний ресурс] / Гончарук Наталья Сергеевна – Орел, 2009. – 24 с. – Режим доступу: http://www.dissovet.orags.org/defend/downloads/avtoref_goncharuk.pdf
 22. Грамши А. Тюремные тетради. Часть первая / Грамши А. – М. : Издательство политической литературы, 1991. – 248 с.
 23. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї / Я. Грицак. – К.: Критика, 2004. – С. 188 – 197.
 24. Гелнер Е. Нації та націоналізм ; Націоналізм / Гелнер Е. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.
 25. Дериглазова Л. В. Результаты формирования гражданской идентичности в Европейском Союзе в 1997-2014 гг. [Електронний ресурс] / Лариса Валериевна Дериглазова. – 2014. – № 6. – С. 60-66. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/rezultaty-formirovaniya-grazhdanskoy-identichnosti->

- v-evropeyskom-soyuze-v-1997-2014-gg.
26. Коваліско Н. В. Соціальна ідентичність як чинник соціальної стратифікації / Н. В. Коваліско // Соц. психологія. – 2006. – № 4. – С. 94-106.
 27. Ковальчук Т. Формування європейської ідентичності в контексті мультикультуральної парадигми [Електронний ресурс] / Т. Ковальчук // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2009. – Вип. 15. – С. 254-261. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvdau/2009_15/33.pdf.
 28. Козловець М. А. Європейська ідентичність: уніфікація чи „єдність в розмаїтті”? [Електронний ресурс] / М. А. Козловець // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2009. – Вип. 37. – С. 72-86. – Режим доступу: http://zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_37_7.pdf.
 29. Козловець М. А. Європейська інтеграція і національна ідентичність: український контекст [Електронний ресурс] / М. А. Козловець // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2008. – Вип. 35. – С. 148-160. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/znpgvzdia_2008_35_16.pdf
 30. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Николай Иванович Кондаков. – М. : Наука, 1975. – 721 с.
 31. Кузьмін Н. Н. Ідентичність і простір: проблема меж соціокультурних світів / Кузьмін Н. Н. // Методологія теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. Т.1. – Х. : Видавничий центр ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2006. – С. 13-17.
 32. Кундера М. Трагедія Центральної Європи / Мілан Кундера // Незалежний культурологічний часопис «І». – 1995. – № 6. – С. 15-28.
 33. Лапланш Ж. Словарь по психоанализу / Ж. Лапланш, Ж. Б. Понталис ; [пер. с франц., науч. ред. Н. С. Автономова]. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Центр гуманитарных инициатив, 2010. – 751 с.
 34. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. – М. : ИТДГК

- Гнозис, 2003. – 280 с.
35. Макеев С. О. Соціальна мобільність та ідентичність в структурній перспективі / Макеев Сергій Олексійович // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Х. : Вид. центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 1999. – С. 9-14.
 36. Малахов В. С. Неудобства с идентичностью / Владимир Сергеевич Малахов // Вопросы философии. – М., 1998. – № 2. – С. 43-53.
 37. Марианне В. Дискурс-анализ. Теория и метод / В. Марианне, Луиза Дж. Филлипс, М. Йоргенсен. – 2-е изд., испр. – Х. : Гуманитарный центр, 2008. – 352 с.
 38. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. – М. : АСТ, Хранитель, 2006. – 880 с.
 39. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Джордж Герберт Мід. – К. : Український центр духовної культури, 2000. – 374 с.
 40. Мусиездов А. А. Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание / А. А. Мусиездов ; [ред. О. Д. Куценко, соред. С. С. Бабенко]. – Х. : Изд. центр Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, 2004. – 418 с.
 41. Нойманн И. Использование «Другого»: Образы Востока в формировании европейских идентичностей / Ивер Нойманн. – М. : Новое издательство, 2004. – 336 с.
 42. Панченко Т. В. Європейська ідентичність: ліберально-демократична та ізоляціоністська перспективи [Електронний ресурс] / Панченко Тетяна Василівна // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна “Питання політології”. – 2011.- № 949.- С.191-196. – Режим доступу: <http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/10321/2/%D0%F%D0%B0%D0%BD%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%A2.%20-%20%E2%84%96%20949.pdf>.
 43. Пашина Н. П. Розвиток теорії політичної ідентичності в сучасній європейській

- політичній науці [Електронний ресурс] / Наталія Полікарпівна Пашина // Політологічні записки. – 2012. – 12 с. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Polzap_2012_6_17.pdf.
44. Пелагеша Н. Є. Трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.05 / Пелагеша Наталя Євгеніївна. – К., 2008. – 288 с.
 45. Попова О. В. Европейская vs общегражданская идентичность: противостояние существует? [Електронний ресурс] // Вестник СПбГУ. Серия 6. – 2012. – Вып. 1. – 10 с. – Режим доступу: http://identityworld.ru/Statyi/Popova_vestnik_SPGU_2012.rtf.
 46. Попова О. В. Метаморфози терміна “ідентичність” у західній філософській традиції / Ольга Валентинівна Попова // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 4. — С. 37-42.
 47. Ручка А. О. Соціокультурні ідентичності в контексті глобалізаційних перетворень / Анатолій Олександрович Ручка // Культура – суспільство – особистість : навчальний посібник ; [ред. Л. Скокова]. – К., 2006. – С. 7-59.
 48. Саєнко Ю. Молодь: зміни в суспільній свідомості / Юрій Саєнко // Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2013 р. – С. 334-340.
 49. Семененко И. С. Метаморфозы европейской идентичности [Електронний ресурс] // Политические исследования. – 2008. – № 3. – С. 80-96. – Режим доступу: <http://www.politstudies.ru/files/File/2008/3/8.pdf>
 50. Словарь русского языка. В 4-х т. / [ред. А. П. Евгеньева]. – 4-е изд., стер. – М. : Полиграфресурсы, 1999. – Т. 1. – 702 с.
 51. Словник іншомовних слів / [уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута]. – К. : Наук. думка, 2000. – 680 с.
 52. Сміт Е. Національна ідентичність / Сміт Е. – К. : Основи, 1994. – 223 с.

53. Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Сміт Е. – К. : Темпора, 2009. – 312 с.
54. Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л. Г. Сокурянская. – Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2006. – 155 с.
55. Сорока Ю. Г. Актуалізація проблематики Іншого в сучасному українському суспільстві / Сорока Юлія Георгіївна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Випуск 16. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – С. 429–432.
56. Сорока Ю. Г. Ворог як категорія соціального сприйняття [Електронний ресурс] / Ю. Г. Сорока // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2011. – Випуск 5. – С. 148–153.
57. Сорока Ю. Г. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого : монографія / Юлія Сорока. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 332 с.
58. Социальная идентификация личности / [наук. ред. В. А. Ядов]. – М. : Институт социологии РАН, 1993. – 167 с. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vlnu_sociology/2011_5/17.pdf.
59. Сусоев М. В. Социально-философский смысл и исторические типы идентичности [Електронний ресурс]: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Сусоев Максим Владимирович. – М. : РГБ, 2005. – 166 с. – Режим доступа: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0637/050637040.pdf>
60. Тихомирова Є. Б. Формування європейської ідентичності як чинник європейської інтеграції [Електронний ресурс] / Є. Б. Тихомирова // Наукові записки. – 2005. – Том 45. – С. 56-60. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/naukma/Polit/2005_45/10_tykhomyrova_yeb.pdf.
61. Українське студентство у пошуках ідентичності : монографія / За ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 520 с.
62. Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін / [наук. ред. Ворона В.,

- Шульга М.]. Вип. 2(16). – К. : Інститут соціології НАН України, 2015. – 652 с.
63. Фукуяма Ф. Проблемы европейской идентичности / Фрэнсис Фукуяма. – Viena/Brussels : European Comission, Institute for Human Sciences, 2005. – 94 с.
 64. Хабермас Ю. Модерн – незавершенный проект / Юрген Хабермас // Вопросы философии. – 1992. – № 4. – С. 46-51.
 65. Хахалкина Е. В. Европейский Союз, Великобритания и проблемы общеевропейской идентичности [Электронный ресурс] / Елена Владимировна Хахалкина // Сибирские исторические исследования. – 2014. – № 1. – С. 49-58. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/evropeyskiy-soyuz-velikobritaniya-i-problemy-obscheevropeyskoy-identichnosti>.
 66. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / Витторิโอ Хесле // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 112-123.
 67. Химич В. Ю. Методологические особенности использования метода “фотографической стимуляции” (photo elicitation) [Электронный ресурс] / Виктория Юрьевна Химич // Материалы XVIII международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых “Ломоносов 2011”. – 2011. – Режим доступа: http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2011/1413/30832_fc8a.pdf.
 68. Черниш Н. Й. Ідентичності в сучасній Україні та стратегії їхнього вивчення / Черниш Наталія Йосипівна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного українського суспільства: методологія, теорія, методи». – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – № 941. – С. 100-110.
 69. Штомпка П. Визуальная социология: Фотография как метод исследования / П. Штомпка. – М. : Логос, 2007. – 132 с.
 70. Шульга М. А. Аналіз російської геополітики в контексті європейського вибору України (за працями М. Грушевського, І. Лисяка-Рудницького та В. Липинського) / М. А. Шульга // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2006. – Вип. 24. – С. 144-155. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpgvzdia_2006_24_16.

71. Шульга М. А. Демократична ідентичність Європейського Союзу: концептуальний вимір / М. А. Шульга // Гілея : науковий вісник. – 2014. – Вип. 80. – С. 398-404. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2014_80_106.
72. Элиас Н. Общество индивидов / Норберт Элиас. – М. : Праксис, 2001. – 331 с.
73. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
74. Юнг К. Г. Божественный ребенок / Карл Густав Юнг. – М. : АСТ, 1997. – 400 с.
75. Ядов В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В. А. Ядов // Мир России. – 1995. – Т. 4. – № 3-4. – С. 158-181.
76. Althusser L. Ideology and Ideological State Apparatuses [Електронний ресурс] / L. Althusser // Lenin and Philosophy and Other Essays. – New York : Monthly Review Press, 2001. – 167 p. – Режим доступу: <http://hdl.handle.net/11693/18717>
77. Antonsich M. The Narration of Europe in ‘National’ and ‘Post-national’ Terms. Gauging the Gap between Normative Discourses and People’s Views / Marco Antonsich // European Journal of Social Theory. – 2008. – Vol. 11. – № 4. – P. 505-522.
78. Archer M. Structure, Agency and the Internal Conversation / Margaret Scotford Archer. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 370 p.
79. Archibugi D. Debating Cosmopolitics / Daniele Archibugi, Mathias Koenig–Archibugi. – London : Verso, 2003. – 310 p.
80. Archibugi D. The Global Commonwealth of Citizens: Towards Cosmopolitan Democracy / Daniele Archibugi. – Oxford : Princeton University Press, 2008. – 320 p.
81. Arts W. Identity: The Case of the European Union / Wil Arts, Loek Halman // Journal of Civil Society. – 2006. – Vol. 2. – № 3. – P. 179-198.
82. Banting K. Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies / Keith Banting, Will Kymlicka. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 405 p.
83. Bauman Z. Identity in Globalizing World. Identity in Question / Zygmunt Bauman. –

- Thousand Oaks, CA : Sage Publications Ltd., 2009. – 220 p.
84. Bauman Z. Identity in Globalizing World. Identity, Culture and Globalization / Zygmunt Bauman. – Leiden, Boston : Brill, 2002. – 703 p.
 85. Bauman Z. Intimations of Postmodernity / Zygmunt Bauman. – London : Routledge, 1992. – 312 p.
 86. Bauman Z. Liquid Modernity / Zygmunt Bauman. – Cambridge : Polity Press, 2000. – 228 p.
 87. Bauman Z. Migration and Identities in the Globalized World / Zygmunt Bauman // Philosophy Social Criticism. – 2011. – Vol. 37. – № 4. – P. 425–435.
 88. Beck U. Beyond class and nation: Reframing social inequalities in a globalizing world / Ulrich Beck // British Journal of Sociology. – 2007. – Vol. 58. – № 4. – P. 679-705.
 89. Beck U. Cosmopolitan Vision / Ulrich Beck. – Cambridge : Polity Press, 2006. – 216 p.
 90. Beck U. Cosmopolitanism as Imagined Communities of Global Risk / Ulrich Beck // American Behavioral Scientist. – 2011. – Vol. 55. – № 10. – P. 1346-1361.
 91. Beck U. Cosmopolitanism: Europe's Way Out of Crisis / Ulrich Beck, Edgar Grande // European Journal of Social Theory. – 2007. – Vol. 10. – № 1. – P. 67-85.
 92. Beck U. Individualization / Ulrich Beck, Elisabeth Beck-Gernsheim – London : Sage, 2002. – 231 p.
 93. Beck U. Power in the Global Age: A New Global Political Economy / Ulrich Beck. – Cambridge : Polity Press, 2005. – 365 p.
 94. Beck U. Redefining the Sociological Project: The Cosmopolitan Challenge / Ulrich Beck // Sociology. – 2012. – Vol. 46. – № 1. – P. 7-12.
 95. Beck U. Towards a New Critical Theory with a Cosmopolitan Intent / Ulrich Beck // Constellations. – 2003. – Vol. 10. – № 4. – P. 453-468.
 96. Beck U. What Is Globalization? / Ulrich Beck. – Cambridge : Polity Press, 2000. – 180 p.
 97. Beck U. World at Risk / Ulrich Beck. – Cambridge : Polity Press, 2009. – 269 p.
 98. Beck U. World Risk Society / Ulrich Beck. – Cambridge : Polity Press, 1999. –

184 p.

99. Beck U. World risk society as cosmopolitan society? Ecological questions in a framework of manufactured uncertainties / Ulrich Beck // *Theory, Culture & Society*. – 1996. – Vol. 13. – № 4. – P. 1-32.
100. Benhabib S. Another Cosmopolitanism / Seyla Benhabib. – Oxford : Oxford University Press, 2008. – 224 p.
101. Billig M. Banal Nationalism / Michael Billig. – London : SAGE, 1995. – 201 p.
102. Blokker P. Europe 'United in Diversity' From a Central European Identity to Post-Nationality? / Paul Blokker // *European Journal of Social Theory*. – 2008. – Vol. 11. – № 2. – P. 257-274.
103. Blumer H. Sociological implications of the thought of G.H. Mead [Электронный ресурс] / Herbert Blumer // *American Journal of Sociology*. – 1966. – Vol. 71. – № 5. – P. 535-544. – Режим доступа: https://www.jstor.org/stable/2774496?seq=1#page_scan_tab_contents.
104. Boaventura S. S. Globalizations / Boaventura de Sousa Santos // *Theory, Culture & Society*. – 2006. – Vol. 23. – № 2. – P. 393-399.
105. Boghossian P. What is Social Construction? / Paul Boghossian // *Times Literary Supplement*. – 2001 – № 2. – 12 p. – Режим доступа: <http://philosophy.as.nyu.edu/docs/IO/1153/socialconstruction.pdf>.
106. Bourdieu P. In Other Words. Essays in Reflexive Sociology / Pierre Bourdieu – Cambridge : Polity Press, 1990. – 240 p.
107. Brock G. The Political Philosophy of Cosmopolitanism / Gillian Brock, Harry Brighouse. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – 272 p.
108. Brubaker R. Beyond Identity / R. Brubaker, F. Cooper // *Theory and Society*. – 2000. – Vol. 29. – № 1. – P. 1–47.
109. Brubaker R. Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town / Rogers Brubaker. – Princeton : Princeton University Press, 2006. – 504 p.
110. Brubaker R. The Return of Assimilation? / Rogers Brubaker // *Ethnic and Racial Studies*. – 2001. – Vol. 24. – № 4 – P. 531-548.
111. Brugmans H. L'idée européenne 1920 – 1970 / Hendrik Brugmans. – Bruges : De

- Tempel, 1970. – 137 p.
112. Bruter M. Citizens of Europe? The Emergence of a Mass European Identity / Michael Bruter. – New York : Palgrave Macmillan, 2005. – 240 p.
 113. Bruter M. Winning Hearts and Minds for Europe: The Impact of News and Symbols on Civic and Cultural European Identity / Michael Bruter // Comparative Political Studies. – 2003. – Vol. 36. – № 10. – P. 1148-1179.
 114. Bulletin of the European Communities: Declaration on European Identity [Электронный ресурс] / Luxembourg : Office for official publications of the European Communities, 1973. – № 12. – P. 118-122. – Режим доступа: http://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32/publishable_en.pdf.
 115. Burgess P. J. What's So European About the European Union? Legitimacy Between Institution and Identity / Peter J. Burgess // European Journal of Social Theory. – 2002. – Vol. 5. – № 4. – P. 467-481.
 116. Burgess M. Federalism and European Union: The Building of Europe, 1950–2000 [Электронный ресурс] / Michael Burgess. – Routledge, 2000. – 304 p. – Режим доступа: http://www.untag-smd.ac.id/files/Perpustakaan_Digital_1/FEDERALISM%20Federalism%20and%20European%20union%20the%20building%20of%20Europe,%201950-2000.pdf.
 117. Burr V. An Introduction to Social Constructionism / Vivien Burr. – London : Sage, 1995. – 208 p.
 118. Butler J. Contingency, Hegemony and Universality [Электронный ресурс] / Ernesto Laclau, Judith Butler, and Slavoj Žižek. – London : Verso, 2000. – 337 p. – Режим доступа: https://monoskop.org/images/5/53/Butler_Judith_Laclau_Ernesto_Zizek_Slavoj_Contingency_Hegemony_Universality_2000.pdf.
 119. Calhoun C. Introduction / Craig Calhoun // Habermas and the Public Sphere / Craig Calhoun. – Cambridge, 1992. – С. 3–48.
 120. Calhoun C. Imagining Solidarity: Cosmopolitanism, Constitutional Patriotism, and the Public Sphere / Craig Calhoun // Public Culture. – 2002. – Vol. 14. – № 1. – P. 147-171.

121. Calhoun C. The Democratic Integration of Europe. Interests, identity, and the public sphere [Электронный ресурс] / C. Calhoun // Eurozine. – 2004. – 25 p. – Режим доступа до журн.: <http://www.eurozine.com/pdf/2004-06-21-calhoun-en.pdf>.
122. Carbaugh D. Situating Selves: The Communication of Social Identities in American Scenes / Donal Carbaugh. – Albany : Suny Press, 1996. – 238 p.
123. Carey S. Undivided Loyalties: Is National Identity an Obstacle to European Integration? / Sean Carey // European Union Politics. – 2002. – Vol. 3. – № 4. – P. 387-413.
124. Celestino H. Bauman: History repeats itself. We are coming back to the small, tribal states. [Interview] [Электронный ресурс] / Helena Celestino // Political Critique. – 2016. – July 22. – Режим доступа: <http://politicalcritique.org/world/2016/bauman-history-repeats-itself-interview>.
125. Chabod F. L'Idea di Europa – Prolusione al corso di storia moderna / Federico Chabod // Rassegna d'Italia II. – 1947. – № 4. – P. 3-17; – № 5. – P. 25-37.
126. Chouliaraki L. Media discourse and national identity: Death and myth in a news broadcast / Lilie Chouliaraki // Challenges in a changing world: Issues in critical discourse analysis / Ruth Wodak, Christoph Ludwig. – Vienna: Passagen, 1999. – P. 37–62.
127. Chouliaraki L. Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis / Lilie Chouliaraki, Norman Fairclough – Edinburgh : Edinburgh University Press, 1999. – 168 p.
128. Collin F. Social Reality / Finn Collin – London : Routledge, 2012. – 272 p.
129. Coudenhove-Kalergi R. Die Europäische Nation / Richard Coudenhove-Kalergi. – Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, 1953. – 164 p.
130. CRIC – Cultural Heritage and the Reconstruction of Identities after Conflict [Электронный ресурс] // CRIC Identity and Conflict. – 2012. – Режим доступа: <http://www.cric.arch.cam.ac.uk/summary-of-work.html>.
131. Curcio C. Europa, storia di un'idea / Carlo Curcio. – Florence : Valecchi Editore, 1978. – 596 p.

132. d'Appollonia A. C. European Nationalism and European Union / Ariane Chebel d'Appollonia // *The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union* / Anthony Pagden. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – P. 171-190.
133. Delanty G. *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality* / Gerard Delanty. – London : Macmillan, 1995. – 187 p.
134. Delanty G. Cosmopolitan Perspectives on European and Asian Transnationalism [Электронный ресурс] / Gerard Delanty, Baogang He // *International Sociology*. – 2008. – Vol. 23. – № 3. – P. 323-344. – Режим доступа: http://www.helsinki.fi/conceptafrica/pdf/paper_delanty.pdf.
135. Delanty G. *Rethinking Europe: Social Theory And The Implications Of Europeanization* / Gerard Delanty, Chris Rumford. – London : Routledge, 2005. – 244 p.
136. Delanty G. The Cosmopolitan Imagination: Critical Cosmopolitanism and Social Theory [Электронный ресурс] / Gerard Delanty // *British Journal of Sociology*. – 2006. – Vol. 57. – № 1. – P. 25-47. – Режим доступа: http://www.oneworlduv.com/wp-content/uploads/2011/06/cosmopolitan_imagination.pdf.
137. Delanty G. *The Cosmopolitan Imagination: The Renewal of Critical Social Theory* / Gerard Delanty – Cambridge : Cambridge University Press, 2009. – 306 p.
138. Delanty G. The Limits and Possibilities of a European identity. A critique of cultural essentialism / Gerard Delanty // *Philosophy & Social Criticism*. – 1995. – Vol. 21. – № 4. – P. 15-36.
139. Delanty G. The Making of a Post-western Europe: a Civilizational Analysis / Gerard Delanty // *Thesis Eleven*. – 2003. – Vol. 72. – № 1. – P. 8-25.
140. Derrida J. *Of Grammatology* [Электронный ресурс] / Jacques Derrida – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1997. – 410 p. – Режим доступа: http://www.mohamedrabeea.com/books/book1_3997.pdf.
141. Drulak P. National and European Identities in EU Enlargement: Views from Central and Eastern Europe / Petr Drulak. – Prague : IIR, 2001. – 224 p.
142. Duroselle J.-B. *L'idée d'Europe dans l'histoire* / J.-B. Duroselle – Paris : Denoel,

1963. – 245 p.
143. Eriksen E. O. An Emerging European Public Sphere / Erik Oddvar Eriksen // European Journal of Social Theory. – 2005. – Vol. 8. – № 3. – P. 341-363.
 144. Europeanization, Collective Identities and Public Discourses [Электронный ресурс] / M. L. Maier, T. Risse // Final report. – 2003. – 137 p. – Режим доступа: <http://www.eui.eu/Documents/RSCAS/Research/ResearchTools/200303IDNETFinRep.pdf>.
 145. Fairclough N. Critical Discourse Analysis / Norman Fairclough, Ruth Wodak // Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction / Teun A. van Dijk – London, 1997. – Vol. 2. – P. 258-284.
 146. Fairclough N. Critical discourse analysis and the marketization of public discourse: the universities / N. Fairclough. // Discourse and Society. – 1993. – Vol. 4. – № 2. – P. 133-168.
 147. Fairclough N. Critical Discourse Analysis: the critical study of language [Электронный ресурс] / N. Fairclough. – London : Longman, 1995. – 265 p. – Режим доступа: http://www.academia.edu/7847143/Critical_Discourse_Analysis_Norman_Fairclough.
 148. Fairclough N. Language and Power [Электронный ресурс] / N. Fairclough. – London : Longman, 1989. – 259 p. – Режим доступа: [http://www.vodppl.upm.edu.my/uploads/docs/Fairclough%20N%20\(1989\)%20Language%20and%20Power%20\(Whole%20book\).pdf](http://www.vodppl.upm.edu.my/uploads/docs/Fairclough%20N%20(1989)%20Language%20and%20Power%20(Whole%20book).pdf).
 149. Fairclough N. Media Discourse / N. Fairclough. – London : Bloomsbury Academic, 1995. – 224 p.
 150. Favell A. Europe's identity problem / Adrian Favell // West European Politics. – 2005. – Vol. 28. – № 5. – P. 1109-1116.
 151. Feinberg T. E. Our brains, our selves / Todd E. Feinberg // Daedalus Fall. – 2006. – Vol. 135. – № 4. – P. 72-80.
 152. Fenton S. The sociology of ethnicity and national identity / S. Fenton // Ethnicities. – 2011 – Vol. 11. – № 1. – P. 12-17.
 153. Ferrara A. Europe as a “Special Area for Human Hope” / Alessandro Ferrara //

- Constellations. – 2007. – Vol. 14. – № 3. – P. 315-331.
154. Fine R. Cosmopolitanism / Robert Fine. – London : Routledge, 2007. – 200 p.
 155. Fine R. Introduction Cosmopolitanism: Between Past and Future / Robert Fine, Vivienne Boon // European Journal of Social Theory. – 2007. – Vol. 10. – № 1. – P. 5-16.
 156. Fischer J. Oriens-Occidens Europa / Jurgen Fischer – Wiesbaden : Franz Steiner Verlag, 1957. – 235 p.
 157. Fligstein N. Euroclash. The EU, European Identity, and the Future of Europe / Neil Fligstein. – Oxford : Oxford University Press, 2008. – 132 p.
 158. Foerster R. H. Europa: Geschichte einer politischen Idee / R. H. Foerster. – Munich : Nymphenburger, 1967. – 322 p.
 159. Fossum J. Review essay: A cosmopolitan constellation? / J. Fossum // European Journal of Social Theory. – 2011. – Vol.14. – № 2. – P. 235-248.
 160. Foucault M. Archaeology of knowledge / Michel Foucault. – New York : Pantheon, 1972. – 245 p.
 161. Gadamer H.-G. Philosophical Hermeneutics / Hans-Georg Gadamer, David E. Linge. – Berkeley : University of California Press, 2008. – 245 p.
 162. Geddes A. Immigration and European integration. Towards fortress Europe? / Andrew Geddes. – Manchester : Manchester University Press, 2000. – 196 p.
 163. Gerber G. Doing Christianity and Europe: An Inquiry into Memory, Boundary and Truth Practices in Malta / Gerard Gerber // Europe and the Other and Europe as the Other. – Brussels : p. LE. – Peter Lang, 2010. – P. 229-278.
 164. Giddens A. New Rules of Sociological Method – A Positive Critique of Interpretative Sociologies / A. Giddens. – Cambridge : Polity Press, 1993. – 186 p.
 165. Gleason P. Identifying identity: A semantic history / Philip Gleason // The Journal of American History. – 1983. – Vol. 69. – № 4. – P. 910-931.
 166. Glenn E. N. Constructing Citizenship: Exclusion, Subordination, and Resistance / Evelyn Nakano Glenn // American Sociological Review. – 2011. – Vol. 76. – № 1. – P. 1-24.
 167. Gollwitzer P. Europabild und Europagedanke. Beiträge zur deutschen

- Geistesgeschichte des 18, und 19. Jahrhunderts / P. Gollwitzer. – Munich : Beck'sche Verlagsbuch-handlung, 1951. – 326 p.
168. Grad H. Identities in Discourse: an integrative view / H. Grad, L. Rojo, R. Dolon, J. Todoli // *Analysing Identities in Discourse*. – Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2008. – P. 3-31.
 169. Grad H. The discursive building of European identity: Diverse articulations of compatibility between European and national identities in Spain and the UK / Grad H., R. Dolon, J. Todoli // *Analysing Identities in Discourse*. – Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2008. – P. 111-131.
 170. Green D. M. The Europeans. Political Identity in an Emerging Polity / David Michael Green. – London : Lynne Rienner publishers, 2007. – 203 p.
 171. Grillo R. Cultural Essentialism and Cultural Anxiety / R. Grillo // *Anthropological Theory*. – 2003. – Vol. 3. – P. 157-173.
 172. Habermas J. February 15, or, What Binds Europeans Together: Plea for a Common European Policy, Beginning in Core Europe / Jurgen Habermas, Jacque Derrida // *Constellations*. – 2003. – Vol. 10. – № 3. – P. 291-297.
 173. Habermas J. Learning by disaster. A diagnostic look back on the short 20th century / Jurgen Habermas // *Constellations*. – 1998. – Vol. 5. – № 3. – P. 307-320.
 174. Habermas J. On hermeneutics claim to universality / Jurgen Habermas // *The Hermeneutics Reader: Texts of the German Tradition from the Enlightenment to the Present* / K Mueller-Vollmer. – Oxford : Blackwell, 1986. – P. 294-319.
 175. Habermas J. On the Logic of the Social Sciences [Электронный ресурс] / Jurgen Habermas. – Cambridge : MIT Press, 1988. – 220 p. – Режим доступа: https://is.muni.cz/el/1423/jaro2013/SOC911/um/HABERMAS_One_the_logic_of_social_sciences.pdf.
 176. Habermas J. Structural Transformation of the Public Sphere / Habermas J. – Cambridge : MIT Press, 1993. – P. 3-4.
 177. Habermas J. Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State. (Multiculturalism) / J. Habermas, P. Taylor, A. Gutmann. – Princeton : Princeton

- University Press, 1994. – 135 p.
178. Habermas J. The Crisis of the European Union: A Response / Jurgen Habermas ; [translated by Ciaran Cronin]. – Cambridge : Polity, 2012. – 102 p.
 179. Habermas J. The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory / J. Habermas – Cambridge : MIT Press, 1998. – 338 p.
 180. Hacker P. M. S. Analytic Philosophy: Beyond the linguistic turn and back again [Электронный ресурс] / Peter M. S. Hacker., 2005. – 20 p. – Режим доступа: <http://info.sjc.ox.ac.uk/scr/hacker/docs/Beyond%20the%20linguistic%20turn%20.pdf>.
 181. Hacking I. Genetics, biosocial groups & the future of identity / Ian Hacking // Dædalus Fall. – 2006. – Vol. 135. – № 4. – P. 81-95.
 182. Hacking I. The Social Construction of What? [Электронный ресурс] / Ian Hacking. – Harvard: Harvard University Press, 1999. – 261 p. – Режим доступа: <https://larvalsubjects.files.wordpress.com/2011/01/hacking-the-social-construction-of-what2.pdf>.
 183. Hall S. Questions of Cultural Identity / Stuart Hall, Paul Du Gay. – London : Sage, 1996. – 208 p.
 184. Hall S. The question of cultural identity / Stuart Hall, David Held, Antony McGrew // Modernity and its Futures. – Polity Press, 1992. – P. 273-325.
 185. Haller M. European Integration as an Elite Process: the failure of a dream? / Max Haller. – NY : Routledge, 2008. – 431 p.
 186. Haller M. National and European identity. A study of their meanings and interrelationships / Haller M., Ressler R. // Revue française de sociologie. – 2006. – Vol. 4. – № 47. – P. 817-850.
 187. Hansen R. The Poverty of Postnationalism / Randall Hansen // Theory and Society. – 2009. – Vol. 38. – № 1. – P. 1-24.
 188. Hay D. Europe: The Emergence of an Idea / Denys Hay. – Edinburgh : The Edinburgh University Press, 1968. – 151 p.
 189. Hayward J. Elitism, population and European Elites / J. Hayward. – Oxford : Oxford University Press, 1996. – 284 p.

190. Heins V. Orientalising America? Continental Intellectuals and the Search for Europe's Identity / Volker Heins // *Millennium : Journal of International Studies*. – 2005. – Vol. 34. – № 2. – P. 433-448.
191. Held D. *Cosmopolitanism: Ideals and Realities* / Held D. – Cambridge : Polity, 2010. – 144 p.
192. Hobsbawm E. The Nation and Globalisation / E. Hobsbawm // *Constellations*. – 1998. – Vol. 5. – № 1. – P. 1-9.
193. Hobsbawm E. J. Language, Culture, & National Identity / E. J. Hobsbawm // *Social Research*. – 1996. – Vol. 63. – № 4. – P. 1065-1080.
194. Hobsbawm E. J. Ethnicity and Nationalism in Europe Today / E. J. Hobsbawm, G. Balakrishnan // *Mapping the Nation*. – London, New York, 1996. – P. 255-266.
195. Hobsbawm E. J. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* / 2nd edn. / Hobsbawm E. J. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 206 p.
196. Hont I. *Jealousy of Trade: International Competition and the Nation–State in Historical Perspective* / I. Hont. – Cambridge : Harvard University Press, 2005. – 324 p.
197. Howarth D. *Discourse* / David Howarth. – London : McGraw-Hill Education, 2000. – 166 p.
198. *Identity in Question* / [edited by Anthony Elliott, Paul du Gay]. – Thousand Oaks, CA : Sage Publications Ltd, 2009. – 220 p.
199. *International Encyclopedia of Political Science* [Электронный ресурс] / Bertrand Badie, Dirk Berg-Schlosser, Leonardo Morlino. – SAGE Publications, 2011. – P. 1131-1143. – Режим доступа: <http://www.politicalavenue.com/PDF/ENCYCLOPEDIAS/International%20Encyclopedia%20of%20Political%20Science%20%5BDr.Soc%5D%20%5B34%20MB%5D.pdf>.
200. Isin E. F. *Citizenship and Identity* / E. F. Isin, P. K. Wood. – London : Sage, 1999. – 191 p.
201. Jacobsen M. H. Editor's Introduction: Being a Sociologist / M. H. Jacobsen, K. Tester // *Polish Sociological Review*. Special Issue: Celebrating Zygmunt

- Bauman. – 2006. – Vol. 3. – № 155. – P. 263-266.
202. Joppke C. The Inevitable Lightening of Citizenship [Электронный ресурс] / Christian Joppke // European Journal of Sociology. – 2010. – Vol. 51. – № 1. – P. 9-32. – Режим доступа: http://mercury.ethz.ch/serviceengine/Files/ISN/104287/ichaptersection_singledocument/28904543-8ce2-4677-b490-2a380f988511/en/03_Joppke.pdf.
203. Kantner P. Collective Identity as Shared Ethical Self-Understanding: The Case of the Emerging European Identity / P. Kantner // European Journal of Social Theory. – 2006. – Vol. 9. – № 4. – P. 501-523.
204. Katz R. Euroscepticism and the Perception of Benefits, Torino, Spring 2005. [Электронный ресурс] / R. Katz – Режим доступа: <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=1330033&fileId=1330034>.
205. Kellner D. Popular culture and the construction of postmodern identities / Douglas Kellner, Lash Scott, Jonathan Friedman // Modernity and Identity. – Oxford : Blackwell, 1992. – 392 p.
206. Kjær A. L. National identity and law in the context of European integration: the case of Denmark / Anne Lise Kjær, Lene Palsbro // Discourse Society. – 2008. – Vol. 19. – № 5. – P. 599-627.
207. Kleingeld P. Six Varieties of Cosmopolitanism in Late 18th-century Germany [Электронный ресурс] / Pauline Kleingeld // Journal of the History of Ideas. – 1999. – Vol. 60. – № 3. – P. 505-524. – Режим доступа: https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/8607/1_050_015.pdf?sequence=1.
208. Kress G. Multi-Modal Discourse: The Modes and Media of Contemporary Communication / Gunther Kress, Theo van Leeuwen. – London : Arnold, 2001. – 324 p.
209. Krzyżanowski M. (Un)Doing Europe. Discourses and Practices of Negotiating the EU Constitution / Michał Krzyżanowski, Florian Oberhuber. – Bern : Peter Lang, 2007. – 247 p.
210. Kumar K. The idea of Europe – cultural legacies, transnational imaginings, and the

- nation-state / K. Kumar, M. Berezin, M. Schain // *Europe without borders – remapping territory*. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2003. – P. 33-50.
211. Kumar K. The Question of European Identity: Europe in the American Mirror / Krishan Kumar // *European Journal of Social Theory*. – 2008. – Vol. 11. – № 1. – P. 87-105.
212. Laclau E. Discourse / Ernesto Laclau // *A Companion to Contemporary Political Philosophy* / R. E. Goodin, P. Pettit. – Oxford : Blackwell, 1993. – P. 431-437.
213. Laclau E. Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics / Ernesto Laclau, Chantal Mouffe. – London: Verso, 1985. – 197 p.
214. Lacroix J. Does Europe Need Common Values? Habermas vs Habermas / J. Lacroix // *European Journal of Political Theory*. – 2009. – Vol. 8. – № 2. – P. 141-156.
215. Laursen F. Civil Society and European Integration / Finn Laursen // *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*. – 1999. – № 565. – P. 66-78.
216. Lévy D. Old Europe, New Europe, Core Europe: Transatlantic Relations After The Iraq War / Daniel Lévy, Max Pensky, John P. Torpey. – London : Verso, 2005. – 235 p.
217. Lipgens W. Documents on the History of European Integration: Continental Plans for European Union 1939-1945 / Lipgens Walter. – New York : de Gruyter, 1985. – 815 p.
218. Llobera J. R. The Concept of Europe as an Idée-force / Joseph R. Llobera // *Critique of Anthropology*. – 2003 – Vol. 23. – № 2. – P. 155-174.
219. Lützeler P. M. Die Schriftsteller und Europa. Von der Romantik bis zur Gegenwart / Paul Michael Lützeler. – München : Piper, 1992. – 558 p.
220. Meinhof U. H. Discourse: Changing Identities, Changing Nations, Changing Stories in European Border Communities [Электронный документ] / Ulrike Hanna Meinhof. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2004. – 95 p. – Режим доступа: <http://cordis.europa.eu/>

- documents/documentlibrary/78743631EN6.pdf.
221. Meinhof U. H. Living (with) Borders: Identity Discourses on East-West Borders in Europe / Ulrike Hanna Meinhof. – Aldershot : Ashgate, 2002. – P. 149.
 222. Meinhof U. H. The language of belonging / Ulrike Hanna Meinhof, Dariusz Galasinski. – NY : Palgrave Macmillan, 2005. – 216 p.
 223. Mole R. Discursive construction of identity in European politics / Richard C. M. Mole. – NY : Palgrave Macmillan, 2007. – 236 p.
 224. Müller J. W. On the Origins of Constitutional Patriotism / Jan-Werner Müller // Contemporary Political Theory. – 2006. – № 5. – P. 278-296.
 225. Neumann I. Russia as Central Europe's Constituting Other / Iver B. Neumann // East European Politics and Societies. – 1993. – № 7. – P. 349-369.
 226. Nicotera A. M. The constructivist theory of Delia, Clark, and associates / A. M. Nicotera // Watershed Research Traditions in Human Communication Theory. – Albany, 1995. – P. 45-66.
 227. Nisbet R. A. Sociology as an Art Form / Robert Alexander Nisbet // Pacific Sociological Review. – Vol. 5. – № 2. – P. 67-74.
 228. Nussbaum M. Kant and Stoic Cosmopolitanism / Martha Nussbaum // Journal of Political Philosophy. – 1997. – Vol. 5. – № 1. – P. 1-25.
 229. Orientations of Young Men and Women to Citizenship and European Identity [Электронный ресурс] / L. Jamieson, C. Wallace, S. Condor, K. Boehnke. – 2005. – Режим доступа: http://www.sociology.ed.ac.uk/youth/final_report.pdf.
 230. Orchard V. Culture as Opposed to What?: Cultural Belonging in the Context of National and European Identity / V. Orchard // European Journal of Social Theory. – 2002. – Vol. 5. – № 4. – P. 419-433.
 231. Oswald F. Europe and the United States: The Emerging Security Partnership / Franz Oswald. – NY : Greenwood Publishing Group, 2006. – 189 p.
 232. Oxford dictionary of sociology / John Scott, Gordon Marshall. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – 707 p.
 233. Pagden A. The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union / A. Pagden. – Cambridge : University Press, 2002. – 381 p.

234. Parekh B. Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory / B. Parekh. – London : Macmillan, 2000. – 409 p.
235. Pearce W. B. A sailing guide for social constructionists / W. Barnett Pearce // Social Approaches to Communication. – New York, London, 1995. – P. 88-113.
236. Phillips W. A. The Confederation of Europe: A Study of the European Alliance, 1813–1823 as an Experiment in the International Organization of Peace / Walter A. Phillips. – London : Longmans, Green and Co, 2001. – 320 p.
237. Pichler F. How Real is Cosmopolitanism in Europe? / Florian Pichler // Sociology. – 2008. – Vol. 42. – № 6. – P. 1107-1126.
238. Plokhy S. The “New Eastern Europe”. What to Do with the Histories of Ukraine, Belarus, and Moldova? [Электронный ресурс] / Serhii Plokhy // East European Politics and Societies. – 2011. – Vol. 25. – № 4. – P. 763-769. – Режим доступа: <http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:27533666>.
239. Representations of Europe and the nation in current and prospective member-states: media, elites and civil society [Электронный ресурс] // EU research on social sciences and humanities. Report. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006 – 194 p. – <http://www.eui.eu/RSCAS/Research/EURONAT/200505Rep.EURONAT-Final.pdf>.
240. Rider J. Mitteleuropa, Zentraleuropa, Mittelesteuropa: A Mental Map of Central Europe / Jacques Le Rider // European Journal of Social Theory. – 2008. – Vol. 11. – № 2. – P. 155-169.
241. Risse T. A Community of Europeans?: Transnational Identities and Public Spheres / Thomas Risse. – NY : Cornell University Press, 2010. – 287 p.
242. Ritzer G. Rethinking Globalisation: Glocalisation / Globalisation and Something/Nothing / George Ritzer // Sociological Theory. – 2003. – Vol. 21. – № 3. – P. 193-209.
243. Robbins B. Comparative Cosmopolitanism / Bruce Robbins // Social Text. – 1992. – Vol. 31. – № 2. – P. 169 – 186.
244. Robertson R. Glocalization: time–space and homogeneity–heterogeneity / Mike Featherstone, Scott Lash, Roland Robertson // Global Modernities. –

- London : Sage, 2001. – P. 25-44.
245. Robyn R. The Changing Face of European Identity: A Seven-nation Study of (Supra)national Attachments / Richard Robyn. – Oxford : Routledge, 2004. – 256 p.
 246. Roche M. Exploring the Sociology of Europe / M. Roche. – London : SAGE Publications, 2010. – 282 p.
 247. Rorty R. The Linguistic Turn: Recent Essays in Philosophical Method / Richard Rorty. – Chicago : University of Chicago Press, 1967. – 393 p.
 248. Rosenfeld S. Citizens of Nowhere in Particular: Cosmopolitanism, Writing, and Political Engagement in Eighteenth-century Europe / S. Rosenfeld // National Identities. – 2002. – Vol. 4. – № 1. – P. 25-43.
 249. Rougemont D. Vingt-huit siècles d'Europe. La conscience européenne à travers les textes – d'Hésiode à nos jours / D. Rougemont – Paris : Christian de Bartillat, 1990. – 115 p.
 250. Rovisco M. One Europe or several Europes? The cultural logic of narratives of views from France and Britain – Europe / Maria Rovisco // Social Science Information. – 2010. – Vol. 49. – № 2. – P. 241-266.
 251. Rumford C. Theorising Borders / Chris Rumford // European Journal of Social theory. – 2006. – Vol. 9. – № 2. – P. 155-169.
 252. Sacks H. Notes on methodology / H. Sacks // Structures of Social Action: Studies in Conversation Analysis ; [eds. M. Atkinson, J. Heritage]. – Cambridge, 1984. P. 21-27.
 253. Sassatelli M. European Identity between Flows and Places: Insights from Emerging European Landscape Policies / Monica Sassatelli // Sociology. – 2010. – № 44. – P. 67-83.
 254. Sassatelli M. An Interview with Alessandro Ferrara. Europe, Authenticity and Unavailable Identities / Monica Sassatelli // European Journal of Social Theory. – 2008. – № 11. – P. 421-437.
 255. Sassatelli M. An interview with Jack Goody: Europe, identity thefts and missed renaissances / M. Sassatelli // European Journal of Social Theory. – 2010. – Vol.13.

– № 4. – P. 539-548.

256. Sassatelli M. An Interview with Jean Baudrillard: Europe, Globalization and the Destiny of Culture / M. Sassatelli // *European Journal of Social Theory*. – 2002. – Vol. 5. – № 4. – P. 521-530.
257. Sassatelli M. Imagined Europe: The Shaping of a European Cultural Identity Through EU Cultural Policy / Monica Sassatelli // *European Journal of Social Theory*. – 2002. – № 5. – P. 440-441.
258. Searle J. *The Construction of Social Reality* / John Searle. – New York : Free Press, 1995. – 256 p.
259. Shapiro A. Athenian Identity and the Eastern Other from Kroisos to Xerxes [Электронный Ресурс] / Alan Shapiro // *The Athens Dialogues*. – 2010. – № 4. – P. 35-36. – Режим доступа: <http://athensdialogues.chs.harvard.edu/cgi-bin/WebObjects/athensdialogues.woa/1/wo/7R8FZthcEbwwQQaSSWtM90/2.0.0.5.9.3.0.15.1.0.1.1.3.1>.
260. Shore C. In Uno Plures? EU Cultural Policy and the Governance of Europe / Chris. Shore // *Cultural Analysis*. – 2006. – № 5. – P. 7-26.
261. Shulman S. Challenging the Civic/Ethnic and West/East Dichotomies in the Study of Nationalism / S. Shulman // *Comparative Political Studies*. – 2002. – Vol. 35. – № 6. – P. 554-585.
262. Smith A. D. Ethnicity and Nationalism [Электронный ресурс] / Anthony D. Smith // *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*. – SAGE Publications, 2010. – Режим доступа: http://www.sage-ereference.com/hdbk_nation/Article_n15.html.
263. Smith A. D. *Nationalism: Theory, Ideology, History* / Anthony D. Smith. – Cambridge : Polity Press, 2001. – 192 p.
264. Smith A. D. *The Ethnic Origins of Nations* / Anthony D. Smith. – Wiley, 1986. – 312 p.
265. Smith A. D. When is a Nation? / Anthony D. Smith. // *Geopolitics*. – 2002. – Vol. 7. – №. 2. – P. 5-32.
266. Smith A. D. *New Right Discourse on Race and Sexuality* / Anthony D. Smith. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – 213 p.

267. Stone D. Think Tanks and Policy Analysis / Diane Stone, Frank Fischer, Gerald J. Miller, Mara S. Sidney // *Handbook of Public Policy Analysis : Theory, Methods, and Politics*. – New York, 2006. – P. 149-157.
268. Strath B. A European Identity. To the Historical Limits of a Concept / B. Stråth // *European Journal of Social Theory*. – Vol. 5. – № 4. – P. 387-401.
269. Strath B. Europe and the Other and Europe as the Other / Bo Stråth. – New York : Peter Lang, 2010. – 523 p.
270. Strega S. The view from the poststructural margins: Epistemology and methodology reconsidered / Susan Strega // *Research as resistance* / Leslie Brown, Susan Strega. – Toronto : Canadian Scholars' Press, 2005. – P. 199-236.
271. Swedberg R. The Idea of 'Europe' and the Origin of the European Union – A Sociological Approach / Swedberg R. / *Zeitschrift für Soziologie*. – 1994. – № 2. – P. 378-387.
272. Szerszynski B. Visuality, Mobility, and the Cosmopolitan: Inhabiting the World from Afar / B. Szerszynski, J. Urry // *British Journal of Sociology*. – 2006. – Vol. 57. – № 1. – P. 113-131.
273. Tekin B. P. The construction of Turkey's possible EU membership in French political discourse / Beyza Çagatay Tekin // *Discourse & Society*. – 2008. – Vol. 19. – № 6. – P. 727-763.
274. The Sage Handbook of Identities [Электронный ресурс] / Margaret Wetherell, Chandra Talpade Mohanty. – SAGE Publications, 2010. – 544 p. – Режим доступа: http://www.sage-ereference.com/view/hdbk_identities/SAGE.xml.
275. The Spiritual and Cultural Dimension of Europe [Электронный ресурс] / Kurt Biedenkopf, Bronislaw Geremek and Krzysztof Michalski. – Viena/Brussels : European Commission, Institute for Human Sciences, 2005. – 94 p. – Режим доступа: <http://cordis.europa.eu/documents/documentlibrary/104214451EN6.pdf>.
276. Timothy G. A. The Crisis of Europe: How the Union Came Together and Why It's Falling Apart [Электронный ресурс] / Timothy Garton Ash // *Foreign Affairs*. – 2012. – Vol. 91. – № 5. – P. 2-15. – Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/41720856>.

277. Torfing J. *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek* / Jacob Torfing. – Oxford : Blackwell, 1999. – 356 p.
278. Touraine A. *Many cultures, one citizenship* / Alain Touraine // *Philosophy Social Criticism*. – 2011. – Vol. 37. – № 4. – P. 393-399.
279. Touraine A. *Sociology after sociology* / Alain Touraine // *European Journal of Social Theory*. – 2007. – Vol.10. – № 2. – P. 184-193.
280. Triandafyllidou A. *Conceptual and methodological questions in the study of collective identity: an introduction* / Anna Triandafyllidou, Ruth Wodak // *Journal of Language and Politics*. – 2003. – Vol. 2. – № 2. – P. 205-223.
281. Turner Ch. *Jürgen Habermas. European or German?* / Charles Turner // *European Journal of Political Theory*. – 2004. – № 3. – P. 293- 134.
282. Turner B. S. *Cosmopolitan Virtue: Globalization and Patriotism* / B. S. Turner // *Theory, Culture & Society*. – 2002. – Vol. 19. – № 1. – P. 45-63.
283. Van Dijk T. *Critical discourse analysis and nominalization: problem or pseudo-problem?* / Teun Van Dijk // *Discourse & Society*. – 2008. – Vol. 19. – № 6. – P. 821-828.
284. Van Dijk T. *Principles of critical discourse analysis* / Teun Van Dijk // *Discourse and Society*. – 1993. – Vol. 4. – № 2. – P. 249-283.
285. Van Dijk T. *Society and Discourse: How Social Contexts Influence Text and Talk* / Teun Van Dijk. – Cambridge : Cambridge University Press, 2009. – 287 p.
286. Van Dijk T. *Elit Discourse and Rasism* / Teun Van Dijk. – London : Sage Publications, 1993. – 336 p.
287. Vertovec S. *Conceiving Cosmopolitanism: Theory, Context and Practice* / Steven Vertovec, Robin Cohen. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – 314 p.
288. Vertovec S. *Super-diversity and its implications* / Steven Vertovec // *Ethnic and Racial Studies*. – 2007. – Vol. 29. – № 6 – P. 1024-1054.
289. Vertovec S. *Towards Post-Multiculturalism? Changing Communities, Conditions and Contexts of Diversity* / Steven Vertovec // *International Social Science Journal*. – 2010. – № 199. – P. 83-95.
290. Vidmar-Horvat K. *Mitteleuropa and the European Heritage* / Ksenija Vidmar-

- Horvat, Gerard Delanty // *European Journal of Social Theory*. – 2008. – Vol. 11. – № 2. – P. 203-218.
291. Walkenhorst H. The Conceptual Spectrum of European Identity: From Missing Link to Unnecessary Evil [Электронный ресурс] / Heiko Walkenhorst // *Limerick Papers in Politics and Public Administration*. – 2009. – № 3. – 22 p. – Режим доступа: http://www.ul.ie/ppa/content/files/Walkenhorst_conceptual.pdf.
292. Wallerstein R. Erikson's concept of ego identity reconsidered / R. Wallerstein // *Journal of the American Psychoanalytic Association*. – 1998. – Vol. 46. – № 1. – P. 229-248.
293. Wickham G. Sociology, the Public Sphere and Modern Government: a challenge to the dominance of Habermas / G. Wickham // *British Journal of Sociology*. – 2010. – Vol. 61. – № 1. – P. 155-175.
294. Williamson T. Past the Linguistic Turn [Электронный ресурс] / Timothy Williamson // *The Future for Philosophy* / // Brian Leiter. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – P. 105-148. – Режим доступа: http://www.philosophy.ox.ac.uk/__data/assets/pdf_file/0005/1310/inaugural.pdf.
295. Wilson F. L. *European Politics Today: the democratic experience*. – 3rd ed. / Wilson Frank L. – Englewood : Prentice Hall Regents, 1999. – 446 p.
296. Wilson K. *The History of the Idea of Europe* / K. Wilson, Van der Dussen J. – London : Routledge, 1995. – 321 p.
297. Wodak R. A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis: Theory, Methodology and Interdisciplinarity [Электронный ресурс] / Ruth Wodak, Paul Chilton. – New York : John Benjamins, 2005. – 321 p. – Режим доступа: <http://www.felsemiotica.org/site/wp-content/uploads/2014/10/Wodak-Ruth-and-Chilton-Paul-A-New-Agenda-in-Critical-Discourse-Analysis.pdf>.
298. Wodak R. Critical Discourse Analysis at the End of the 20th Century / Ruth Wodak // *Research on Language and Social Interaction*. – 1999. – № 32. – P. 185-193.
299. Wodak R. Debating Europe. Globalisation Rhetoric and European Union Employment Policies / Ruth Wodak, Gilbert Weiss // *An Anthropology of the European Union. Building, Imagining and Experiencing the New Europe*. –

- Oxford, 2000. – P. 75-91.
300. Wodak R. Discourse, History, and Memory / Ruth Wodak // *Critical Discourse Studie.* – 2009. – Vol. 6. – № 10. – P. 15-23.
 301. Wodak R. The Discursive Construction of History. Brief Considerations / Ruth Wodak // *Mots. Les langages du politique.* – 2009. – № 94. – P. 57-65.
 302. Wodak R. The discursive construction of national identity / Ruth Wodak, Rudolf de Cillia, Martin Reisigl, Karin Liebhart. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009. – 288 p.
 303. Yakimova M. A postmodern grid of the worldmap? Interview with Zygmunt Bauman [Электронный ресурс] / Zygmunt Bauman, Milena Yakimova. – 7 p. – Режим доступа: <http://www.eurozine.com/pdf/2002-11-08-bauman-en.pdf>.
 304. Zarycki T. Uses of Russia: The Role of Russia in the Modern Polish National Identity / Tomasz Zarycki // *East European Politics and Societies.* – 2004. – Vol. 8. – № 4. – P. 595-627.
 305. Zielonka J. Europe as Empire: The Nature of the Enlarged European Union / Jan Zielonka. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 304 p.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»:

Проректор з науково-педагогічної роботи
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна, д. хім. н.,
проф. _____ Холін Ю. В.

_____ 2016 р.

АКТ ПРО ВИКОРИСТАННЯ

на соціологічному факультеті Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна наукових результатів дисертаційного дослідження Пасісниченка Антона Вікторовича за темою «Європейська ідентичність як дискурсивний феномен: особливості конструювання»

Положення дисертаційного дослідження Пасісниченка Антона Вікторовича «Європейська ідентичність як дискурсивний феномен: особливості конструювання» використовувалися при виконанні тем науково-дослідницьких робіт кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна в період з 2005 по 2015 рр., зокрема в межах реалізації (розробки програми та інструментарію, проведення польових досліджень та опитування отриманих результатів) таких наукових проектів, як: «Вища освіта як фактор соціокультурних змін: порівняльне дослідження посткомуністичних суспільств» (2005-2007 рр.) (номер державної реєстрації 0105U000709); «Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства» (2008-2009 рр.) (номер державної реєстрації 0108U001642); «Духовний світ українського студентства: національні джерела та глобальні орієнтири» (2010-2011 рр.) (номер державної реєстрації 0110U001436); «Ціннісні орієнтації та життєві плани пострадянського студентства» (2012-2013 рр.); «Студентство пограниччя Центральної та Східної Європи: цінності, ідентичності, життєві плани» (2014-2015 рр.).

Результати дисертаційного дослідження розширюють наукові уявлення щодо феномену європейської ідентичності, особливостей її дискурсивного конструювання, актуальних дискурсивних проектів європейської ідентичності, а також щодо соціокультурних підстав формування європейської ідентичності українського студентства. Отримані дисертантом теоретичні та емпіричні результати сприяли вдосконаленню навчальних курсів з соціологічних дисциплін, зокрема вони були використані у таких курсах: «Соціологія молоді», «Етносоціологія», «Політики ідентичності», які викладаються на IV курсі та «Новітні соціологічні теорії» – на V курсі соціологічного факультету; «Соціологія», який викладається на IV курсі історичного факультету.

Декан соціологічного факультету

О. С. Мурадян